

PETNEHÁZI GÁBOR

**HUMANISTA IRODALOM ÉS POLITIKAI PUBLICISZTIKA HATÁRÁN.
KOVACSÓCZY FARKAS (1540-1594) POLITIKAI BESZÉDEI ÉS ERDÉLY KORMÁNYZÁSÁRÓL
ÍROTT DIALÓGUSA**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÉMAVEZET : DR. SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

**Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
2012**

Talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illum regit.

Cicero, De re publica I, 47

Timotheus: Nincs tehát semmi orvosság a rossz királyok ereszakossága ellen?

Eusebius: Az első lett volna már az elején nem befogadni az oroszánt a polgárok közé; a következésképp úgy mérsékelni a hatalmát a szenátus, a hivatalok és a polgárság tekintélyével, hogy az ne forduljon könnyen zsarnokságba. De mind közül a leghathatósabb, ha gyermekként, mikor még nem tudja magáról, hogy fejedelem, szent elírásokkal alakítjuk lelkét. A kérés és az intés is hasznos, csak mértékletes és szelíd legyen. A végső eszköz imáinkkal kérni Istent, hogy arra fordítsa a király lelkét, amely méltó egy keresztény uralkodóhoz.

Erasmus, Convivium religiosum

Quam pauci ab omni aevo reperti, qui laudabiliter hoc munere functi et defuncti?

Nimirum maius quidam est, quam imperiti suspicentur,

cursum rectum in undoso illo mari tenere et in summa Fortuna non abripi licentiae ventis.

Quam multis virtutibus opus est, quibus velut anchoris haec navis firmetur!

Quam varia prudentia, quo velut clavo gubernetur!

(Justus Lipsius, Politica: Praefatio)

TARTALOMJEGYZÉK

EL SZÓ	6
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	9
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	10
1. BEVEZETÉS	
1.1. ELŐLJÁRÓBAN A MÓDSZERRŐL	12
1.2. A FORRÁSOKRÓL ÉS A SZAKIRODALOMRÓL	
1.2.1. KOVACSÓCZYM VEI ÉS HAGYATÉKA	16
1.2.2. A TÖRTÉNETI FORRÁSOKRÓL	22
1.2.3. A SZAKIRODALOMRÓL	24
2. ÉLETRAJZI VÁZLAT	30
2.1. SZÜLETÉS, SZÁRMAZÁS	31
2.2. FORGÁCH FERENC SZOLGÁLATÁBAN	34
2.3. A PADOVAI ÉVEK	
2.3.1. A PADOVAI EGYETEM A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. TUDOMÁNY ÉS FELEKEZETEK- FELETTISÉG. KOVACSÓCZY TANULMÁNYAI	39
2.3.2. MAGYAROK PADOVÁBAN	46
2.4. ÚT A HATALOMBA: 1575-1578	51
2.5. KOVACSÓCZY ÉS A JEZSUITÁK	61
3. A PADOVAI BESZÉDEK	72
3.1. DE LAUDIBUS ILLUSTRISSIMI STEPHANI BATOREI	73
3.2. ORATIO IN DISCESSUM MARTINI BERZEVICEI PANNONII EX STUDIO PATAVINO IN PATRIAM	81
3.3. AD ILLUSTRISSIMUM DOMINUM STEPHANUM BATOREUM	84
3.4. HUMANIZMUS, NEMZETI IDENTITÁS, NACIONALIZMUS, MACHIAVELLIANIZMUS	87
4. DIALÓGUS ERDÉLY KORMÁNYZÁSÁRÓL	
4.1. BEVEZETÉS	94
4.2. A SZAKIRODALOM	96
4.3. A DIALÓGUS MIFAJA	102
3.3.1. DIALÓGUSELMÉLETEK PADOVÁBAN	104
4.4. KOVACSÓCZY DIALÓGUSA	
4.4.1. A DIALÓGUS AJÁNLÁSA; A BUKOLIKUS KERET	113
4.4.2. PROPOSITIO; CONTENTIO	116

4.4.3. ÖSSZEGZÉS	126
4.5. A GYAKORLATI POLITIKAI HÁTTÉR	129
4.6. A DIALÓGUS ÉS AZ EURÓPAI POLITIKAI IRODALOM	
4.6.1. A POLITIKAI HAGYOMÁNY KUTATÁSA	135
4.6.2. AZ EURÓPAI POLITIKAI IRODALOM NÉHÁNY A DIALÓGUSBAN MEGJELEN ALAPPROBLÉMÁJA	136
A) HONESTUM Ó UTILE	138
B) OTIUM Ó NEGOTIUM	138
C) FORTUNA Ó NECESSITAS	139
4.6.3. ÁLLAMFORMÁK. MACHIAVELLIZMUS ÉS A VELENCE-MÍTOSZ	140
BEFEJEZÉS	146
FÜGGELÉK	
1. BESZÉDEK	
1.1 <i>De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlio creati Vaivodae Transsilvaniae</i>	147
1.2 <i>Oratio in discessum Martini Berzevicei Pannonii ex studio Patauino in patriam</i>	182
1.3 <i>Volfgangi Kovaciocii Pannonii ad Illustrissimum Dominum D. Stephanum Batorem de Somlio</i>	193
1.4 <i>Gratulatio ad maximum et victorem Poloniae regem</i>	200
1.5 <i>Ad ordines equitum in electione novi regis in conventu Varsaviensi</i>	205
2. LEVELEK	
2.1 <i>Tiedemann Giese Kovacsóczynak, Gdańsk, 1578. május 4.</i>	213
2.2 <i>Zamoyski Kovacsóczy Farkas kancellárnak, Wilno, 1579. június 29.</i>	214
2.3 <i>Dudith Kovacsóczynak, Wrocław, 1581. július 26.</i>	215
2.4 <i>Kovacsóczy Zamoyskinak, Gyulafehérvár, 1582. január 10.</i>	216
2.5 <i>Kovacsóczy Krzysztof Warszewickinek, Gyulafehérvár, 1583. április 21.</i>	217
2.6 <i>Kovacsóczy Forgách Imrének, Szászrégen, 1586. január 11.</i>	218
2.7 <i>Kovacsóczy 3. végrendelete, Gyulafehérvár, 1591. október 22.</i>	221
3. FORDÍTÁSOK	
3.1 <i>Berzeviczy Mártonhoz, a padovai akadémiáról való hazatérése alkalmából</i>	225
3.2 <i>Méltóságos Báthory István úrhoz, Erdély vajdájához</i>	236
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	247

EL SZÓ

Kovacsóczy Farkas kancellárként a Báthory-korszakbeli Erdély politikai életének egyik kulcsfigurája volt, aki humanista beszédei, valamint legismertebb, a szakirodalom által az egyik legelső magyarországi politikaelméleti munkaként értékelt, Erdély kormányzásáról írott dialógusa révén, ha európai összehasonlításban nem is túl nagy terjedelmű, magyar viszonylatokban azonban mégis igen értékes és számos szempontból elemzésre érdemes életművet hagyott hátra. Jelentőségére a hazai történeti és irodalomtörténeti kutatás már jó ideje felfigyelt, részletes, személyére és tevékenységére koncentráló, illetve azt a szélesebb, akár magyarországi, akár európai eszme- és politikatörténeti kontextusba helyező kutatás, lényegében Szádeczky Lajos több mint száz éve íródott monográfiája óta,¹ nem látott róla napvilágot. Ennek pótlása annál is időszerűbbnek látszik, mivel különösen az elmúlt évtizedben, elsősorban Balázs Mihály, Horn Ildikó és Kruppa Tamás több, a korabeli Erdély hatalmi illetve vallási viszonyainak változásait feltérképező, mérvadó és fontos publikációjának köszönhetően, a tudományos érdeklődés egyébként is felerősödni látszik a Báthory-korszak iránt, illetve, Szádeczky mára már teljesen elavult és többnyire egyébként sem pontosan adatolt munkájának megjelenése óta számos olyan, a korról foglalkozó, ám a modernebb szakirodalom által sokszor fel nem használt forráskiadás is napvilágot látott, amelyek Kovacsóczyra vonatkozóan is új adatokkal segíthetnek hozzá a korszak történetének mélyebb megértéséhez. Jómagam az elmúlt néhány évben a Balassi Intézet valamint a Magyar Ösztöndíj Bizottság által finanszírozott tanulmányútjaim során Padovában, Bécsben, Kolozsváron és Varsóban az ottani levéltárakból, könyvtárakból és kéziratárakból próbáltam Kovacsóczyra vonatkozó ismeretlen dokumentumokat, netán kéziratokat előkeríteni félig-meddig sikerrel. Ha a kancellár egykor nyilvánvalóan terjedelmes, mára szinte csak elenyész töredékében fennmaradt levelezésből csak néhány eddig ismeretlen darabot találtam is, egy a kutatásban eddig alig ismert, valamint egy további, teljesen elfeledett, nyomtatásban megjelent beszédét sikerült olaszországi könyvtárakban fellelnem. Neolatin filológusként kezdett foglalkozni ezeknek, valamint az eddig is ismert, ám a szakirodalomban többnyire éppen csak érintett, és emiatt sokszor félreinterpretált, latin nyelvű publikációinak a részletes elemzését és interpretálását tartottam elsődleges feladatommá, amely feladat megvalósításához (ha tetszik, a Szegedi Iskola hagyományaihoz is hűen) a kiadott és kiadatlan történeti források és dokumentumok hasznosítása mellett a hazai és európai reneszánsz-

¹ SZÁDECZKY Lajos, Kovacsóczy Farkas kancellár 1576-1594, Budapest, Franklin, 1891.

kutatás legfrissebb eredményeinek a beemelését, illetve legújannon kidolgozott szempontjainak az érvényesítését is fontosnak tartottam, különös tekintettel arra a fordulatra, amely a politikai gondolkodásban éppen a tárgyalt korszakban következett be Európa-szerte. Kovacsóczy, ahogy az életművéből látszik, ezeket a későbbiekben részletezendő változásokat a kettős helyzetéből fakadóan is nyomon követte: egyszerre volt a *res publica litteraria* egyik megbecsült tagja (erről kevés megmaradt humanista levele ékesen tanúskodik), valamint befolyásos politikusa egy vallásilag széttagolt, belpolitikailag megosztott, külpolitikailag ráadásul csupán korlátozott szuverenitással rendelkező kis országnak, amelyben a politikai értelemben legégetőbb problémát éppen az elvesztett szuverenitás visszaszerzése, illetve a maradék függetlenség megőrzése jelentette. Az elméletiség hiányát illetve esetleges számonkérésre tehát Kovacsóczyval kapcsolatban,² azt is tekinthetjük is az egyik ősi eredeti politikai traktátus szerzőjének Magyarországon,³ akkor életművében miért nem fedezhetünk fel valóban eredeti politika-elméletet vagy politikai programot; ebben a kettős (illetve, ha az országot is beleszámítjuk, hármas) meghatározottságban rejlik a magyarázat. Mint humanista gondolkodó nagyon is fel volt verteve mindazon (mind az antik, mind a reneszánsz-korabeli államelméleti irodalomból táplálkozó) ismeretekkel, amelyek birtokában a politikai hogyan és miként kérdésére a szélesebb erdélyi, vagy a tágabb magyarországi viszonylatokban választ, vagy legalábbis markáns véleményt megfogalmazhatott volna; ha volt is erre irányuló készlet benne azonban, annak megvalósítását éppen aktív politikai szerepvállalása és adminisztratív funkciója gátolhatta nagymértékben, túl azon, hogy akár a fejedelmi abszolútizmus, akár az ideális köztársaság teoretikusaként fellépni a hatalmi viszonyok sokirányú és sajátos erdélyi koordinátarendszerében, nem csupán nehezen megvalósítható, de szinte már utópisztikus tevékenység lett volna. Ha egyértelmű programot tehát nem is fedezhetünk fel műveiben, a humanista szemléletű politikai viták és érdekellentétek lenyomatát igen, illetve legkevésbé annak a külső, irodalmi szemléletű elemzése sem lesz egészen érdektelen.

Dolgozatomban a forrásokat és a kutatástörténetet áttekinthető bevezető fejezet, valamint egy életrajzi vázlatot követően, ezt a fentiekben körvonalazott, többszemponú elemzést igyekszem megvalósítani Kovacsóczy három, padovai diákévei alatt megjelent beszédén,

² Vö. BENE Sándor, *Eszméletörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*, BUKSZ, 2007, 51-64; 51, ill. 60: *ahelyett, hogy feleslegesen sajnálkoznánk az elméleti csúcsművek magyarországi hiányán, figyelembe kellene vennünk és a gazdag magyar anyag kutatásában is érvényesítenünk azt a szempontot, hogy a kortársak számára a politika teória és gyakorlat volt.*

³ KLANICZAY Tibor megállapítása: *Janus Pannonius ó magyarországi humanisták*, Budapest, Szépirodalmi, 1982, 1336.

valamint Erdély kormányzásáról írott dialógusán keresztül. A jelenleg ismert életmű ezen kívül még két beszéd is (a Dialógussal együtt megjelent, Báthory Istvánt a livónai hadjáratban aratott győzelme alkalmából köszöntő írása, valamint Báthory halála után, az erdélyi követség vezetéséjeként a varsói országgyűlésen, 1587 augusztusában tartott beszéde), ifjúkori, változatos tartalmú jegyzetfüzetéből is, és a megmaradt leveleiből áll; ezek ismertetésére a dolgozatban részletesen nem tértek ki, lévén hogy a szorosán vett tárgyhoz a korabeli politikai elmélet és gyakorlat és ennek irodalmi megjelenése is csak távolról kapcsolódnak. A feljegyzésekről egy korábbi cikkemben részben írtam már,⁴ részben forrásként az életrajzi fejezetben érintem őket (a levelekkel együtt). A *Gratulatio* és a lengyel királyválasztó országgyűlésen elmondott beszéde kapcsán olyan diplomácia- illetve politikatörténeti kitérőt kellett volna tennem, ami már a dolgozat kereteit szétfeszítette volna. Valamennyi beszéd latin átíratát, tekintettel arra is, hogy modern kiadásban hozzá nem férhet szövegekről van szó,⁵ a függelékben közlöm, azzal a néhány eddig ismeretlen, kéziratos, vagy elfeledett levéllel együtt, amelyekre kutatásaim során leltem. Szintén itt közlöm a két eddig ismeretlen padovai beszéd magyar fordítását is.

⁴ PETNEHÁZI Gábor, Kovacsóczy Farkas kéziratos feljegyzései és a XVI. századi Mátyás-hagyomány. Elvesztett történelmi énekeink nyomában, *Itk* 116 (2012), 281-299.

⁵ A Dialógus szövegét lásd: Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus, szerk. ÁCS Pál és JANKOVICS József és K. SZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 1998, 652-686.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Munkám során, bármilyen kérdés merült is fel, mindig bizton számíthattam tanáira és kollégáira a Szegedi Tudományegyetem Neolatin Tanszékén, az első köszönet tehát nekik illeti: Szörényi Lászlót, Lázár Istvánt, és különösen Kasza Pétert, aki a készülő fejezeteket lektorálta. Útmutató tanácsaikért, illetve az önzetlenül a rendelkezésemre bocsátott kézirat-másolatokért külön és hálás köszönettel Almási Gábornak és Balázs Mihálynak tartozom. Padovai, bécsi, kolozsvári és varsói kutatóútjaimat a Balassi Intézet, valamint a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatása révén valósíthattam meg, amiért hálás vagyok. Szintén köszönöm a kutatásban, valamint egyáltalán külföldi első lépéseim megtételénél nyújtott segítségét Fazekas Istvánnak, Gábor Csillának, Berán Istvánnak, Tóth Zsombornak, valamint Wojciech Tygielskinek.

Végül, ám a legkevésbé sem utolsósorban feleségemnek és kisfiamnak tartozom hálával, hogy mindvégig kitartottak mellettem, erőt és biztatást adva a folytatáshoz. Munkámat nekik ajánlom.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AGAD - Archiwum Główny Akt Dawnych, Warszawa

AJZ - Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmanna wielkiego koronnego I-IV (1553-1588), Warszawa ó Kraków, 1904-1948

DJAN ó Arhivele Na ionale, Direc ia Jude ean Cluj, Cluj-Napoca

EM ó Erdélyi Múzeum

EOE ó Erdélyi Országgy lési Emlékek I-XXI, kiad. Szilágyi Sándor, Budapest, 1875-1898

HHStA ó Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv

Itk ó Irodalomtörténeti Közlemények

MKSz ó Magyar Könyvszemle

MAH ó Monumenta Antiqua Hungariae I-IV (1580-1600), s.a.r. Ladislaus Lukács S. J., Roma, 1976-1987

MAM L ó Magyar M vel déstörténeti Lexikon, Budapest, Balassi

MHH Script ó Monumenta Hungariae Historica Scriptorum

MTA Veress ó Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Veress Endre-gy jtemény

ÖNB ó Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften und Alten Drucken

RMK ó SZABÓ Károly ó HELLEBRANT Árpád, Régi magyar könyvtár I-III, Budapest 1879-1896

Sz ó Századok

1. BEVEZETÉS

1.1. ELŐLJÁRÓBAN A MÓDSZERRŐL

A kettős címadás ó humanista irodalom és politikai publicisztika ó azt a kettős értelmezési keretet próbálja érzékeltetni, amelybe Kovacsóczy beszédei és dialógusa természetes módon illeszkednek: az elemzés során az egyik oldalon a hagyományos humanista retorika, valamint, a dialógus esetében, a fikciós irodalom eszköztára hívható segítségül, illetve a másik oldalról mindazon politikai nyelv, beszédmód, avagy diskurzustípus megjelenését érdemes számbavenni, amelyek a korszakban európai trendként illetve helyi, kelet-európai sajátosságként, netán magyar és/vagy erdélyi specifikumként az adott művet, vagy az ihlet mintát adó politikai környezetet és gyakorlatot jellemezheték.

A politikum jelentéstartománya ugyanakkor éppen ebben az időszakban lényeges átalakuláson ment át, köszönhetően annak a nagy átalakulásnak is, amely a XVI. században az egyház helyzetében és a hatalmi rendszerekben Európa-szerte végbement: a katolikus egyház már régóta csak nevében létező univerzalizmusa a reformációval végleg megtört, ami egyben lökést adott a vallást is egyre inkább ellenrizni igyekvő központi, monarchikus abszolutizmus megerősödésének. Ez utóbbi folyamattal szemben, a világi oldalon a hagyományos, középkori rendiség átalakuló intézményei képezték Európa-szerte egyfajta ellensúlyt, amihez a reneszánsztól és a humanizmustól kezdve felívelt, és a hagyományos keretek közül éppen a korban kitörő politikai irodalom biztosított mindegyre gyarapodó elméleti hátteret.

A rendiség, az egyház és a fejedelmi hatalom hármának erőviszonyai természetesen időben és területenként eltérően alakultak, ami az elméleti irodalom tematikájában is térben és időben eltérő hangsúlyokat generált. Itáliában a velencei és firenzei (város-) állammodell, a platóni három típus; kevesek uralma-köztársaság-egyeduralom (oligarchia-demokrácia-monarchia) közötti ideális középser gyakorlati megvalósításának kérdései jelentették a legmagasabb szintű elméleti kihívást, de a legkevésbé magasztos, ha úgy tetszik, a legalantasabb, egyszemélyes politikai hatalomépítés is megtalálta elméletíróját az egyébként republikánus Machiavelli személyében. Műve révén, amelyben az erkölcsi jót oly markánsan állította szembe a politikai haszonnal, végérvényesen kiszakította az antik morálfilozófia kebeléből a politikatudományt, ám egyben évszázadokra bennbakká is vált a bálvány ledöntése miatt.⁶ Hatása elsősorban volt, és a század végén megjelenő, a fejedelmi abszolutizmust előkészítő, nagy

⁶ Erre vonatkozóan lásd: Maurizio VIROLI, *From politics to reason of state. The acquisition and transformation of the language of politics* 1250-1600, Cambridge, 1992; különösen 8-9, ill. 126-177.

politika-elméleti munkák is tulajdonképpen csak kozmetikázni igyekeztek szeredményeitő:⁷ az igazi változást, és a probléma megoldását (ti. hogy ha nincs erkölcsi kontroll, mint ahogyan az egyházi is megsz nt, akkor a fejedelmi hatalmat milyen tényez k korlátozhatják egyáltalán) csak a jogi gondolkodás politikaelméletbe történ beemelése hozta el végül a XVII. században.

Machiavellivel egyid ben Franciaországban más jelleg viták folytak: az alapvet kérdés a XII. Lajos által meger sített központi hatalom és a rendi önkormányzatok rendszere (parlamentek) közötti viszony, vagyis a különböz hatalmi szintek definiálása volt. Itt a véres polgárháborúba torkolló vallási szembenállás a század végére a monarchikus hatalom rendiséggel szembeni meger sődését eredményezte. Ezzel szemben, a vallásilag szintén megosztott Lengyelországban a f problémát, különösen a lublini unió (1569), illetve a Jagelló-ház férfiági kihalása kapcsán (1572), a teljesen legyengült központi hatalom és a pártviszályok folytán lassan anarchiába süllyed nemesi köztársaság közötti ideális egyensúly megtalálása jelentette, amelynek kidolgozásában a különböz elméletírók, véleményformálók els sorban a velencei államirodalomból, valamint Machiavellib l merítettek.

Magyarország és Erdély esetében, a politikai gyakorlat tereinek sz kös, illetve szétszabdalt volta, és a szuverenitás 1526 utáni elvesztése miatt, a politikaelmélet csak igen kés n és igen korlátozott módon bontakozhatott ki. Kovacsóczy esetében ez nem is jelent még explicit módon elméletírást, hanem csupán egyfajta reflexiót az európai folyamatokra a konkrét erdélyi és magyarországi politikai helyzetben.

Az összehasonlító vizsgálat els feladata tehát azoknak a politikai, történeti kereteknek a meghatározása, amelyek Kovacsóczy esetében az adott kor magyar közegét jellemezhettk, illetve mindazon geopolitikai egységeket, amelyekkel kapcsolat vagy párhuzam fedezhet fel (gondolok itt különösen a velencei modellre és a lengyel példára). Ezt az els sorban az intézményekre és a politikai elméletre koncentráló összevetést természetes módon egészíti ki a különösen a *res publica litteraria* kutatásában használt, igaz esetünkben a források sz kös voltának köszönhet en csak korlátozott mértékben alkalmazható, proszopográfiai módszer. A személyes viszonyok és kapcsolati hálók legalább részletes feltárása, a megmaradt iratok és levelek alapján, nélkülözhetetlen információkkal szolgál a m vek értelmezéséhez. A legfontosabb, els dleges kiindulási és állandó viszonyítási pontot ugyanakkor, maguk a

⁷ A politikai nyilvánosság kora-újkori átalakuló modelljeir l: az erények múzeumáról, majd a politika színházáról a XVI. század végi, XVII. század eleji politikai irodalomban vö. BENE Sándor, *Az ŐErény Múzeuma.ö Az irodalmi és politikai nyilvánosság humanista modellje, Beszél* , 1999/7-8, 166-181; ill. U , *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora-újkorban*, Debrecen, 1999.

szövegek jelentik: a dolgozat írása során ezeknek mélyreható, retorikai-filológiai elemzésére, értelmezésére, a szerzői intenció és a megcélzott közönség meghatározására, valamint a művek által gyakorolt, esetlegesen felmérhető hatás körvonalazására kívántam a legnagyobb hangsúlyt fektetni.

A címadás is némi magyarázatra szorul. Publicisztika alatt természetesen nem a mai értelemben vett újságírást, hanem egy olyan átfogó kategóriát értek, amelybe minden olyan, a korban ugyan *litterae*-nek minősül, ám a mai értelemben vett irodalmiságon kívül, vagy annak peremén elhelyezkedő alkotás beleértendő, amely többnyire aktuális (jelen esetben politikai) mondanivalóval, és céllal került megjelenésre. Ez a fajta kora-újkori irodalom, avagy publicisztikai tevékenység ugyanakkor olyan szorosan kötődik a humanizmushoz, hogy a leválasztása a tulajdonképpeni hagyományos humanista irodalomról lehetetlen, két okból is. Egyrészt a humanisták által használt latin irodalmi nyelv és az ehhez kapcsolódó irodalmi műformák jelentik ennek a korai publicisztikának a természetes hordozó eszközeit (amelyek ilyen módon nem csupán prózai, hanem verses alkotások is lehetnek, elég ha a korban igen elterjedt politikai gúnyversekre gondolunk); másrészt a humanista nyilvánosság, a *res publica litteraria* az a természetes közeg és közönség, amelynek íródnak, és amely egyben a terjesztésüket is végzi. Röviden: humanisták írják humanistáknak, vagy legalábbis a humanista műveltséget bíró személyeknek, illetve csoportoknak. A problémafelvetés és a tárgy tehát többnyire új, aktuális; a válaszadás módját és formáját ellenben a meglévő humanista keretek határozzák meg.

Kovacsóczy művei ugyanígy, jóllehet ízig-vérig humanista alkotások, minden esetben egy adott, konkrét ügyben, konkrét szándékkal íródtak: ha a tárgyan vett *litterae* kategóriájába tartoznak is, és mint ilyenek, az irodalomtudomány által kialakított módszerek és szempontrendszerek mentén vizsgálhatóak (műfajiság, toposzkutatás, retorikatörténet), emellett és alapvetően *politikus* művek, aktuális, tehát a *publikálásuk* pillanatában érvényes mondanivalóval: nem választhatóak le teljesen (ez a beszédek és a dialógus esetében eltérő) a közegtel, amelyben és amelynek íródtak. Nem teoretikus szinten tehát, hanem a korabeli politikai diskurzus és politikai gyakorlat szintjén értelmezhető, kibontható szövegekről van szó,⁸ amelyek ezzel együtt a retorika-történetbe is jól beilleszthetők. A retorikai eljárák meghatározása és az életmű retorikai hagyományba illesztése tehát, ha hasznos és kihagyhatatlan feladat is, óhatatlanul csak az érem egyik oldalát világítja meg. A másik

⁸ Vö. BENE Sándor, A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétörténetben: a kora-újkori modell, *Itk*, 2001, 285-315.

oldalon, az aktuális kontextus, a politikai szándékok, érdekek és ellenérdekek feltárásával arra a fontos kérdésre adhatunk választ, miben is áll ezeknek a beszédeknek és a dialógusnak a szakirodalom által el szeretettel hangoztatott, ám mélyebben nem részletezett eredetisége.

1.2. A FORRÁSOKRÓL ÉS A SZAKIRODALOMRÓL

1.2.1. KOVACSÓCZY M VEI ÉS HAGYATÉKA

Kovacsóczy jelenlegi ismereteink szerint nyomtatásban megjelent munkái a következők: 1. Báthory Istvánt erdélyi vajdává választása alkalmából köszöntés és magasztaló, terjedelmes beszéde, amely *De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlío creati Vaivodae Transsilvaniae Volfgangi Kovacciocii Pannonii oratio* címmel 1571-ben jelent meg velencei nyomdahellyel; 2. Berzeviczy Márton⁹ Padovából búcsúztató beszéde, a következő évben, padovai megjelenéssel: *Oratio in discessum Martini Berzevicei Pannonii, ex studio Patauino in patriam. A Volgango Kovaciocio Pannonio conscripta*; 3. 1573-ban szintén Padovában megjelent beszéde Báthory István fejedelemhez, annak padovai tanulmányaiból visszahívott hasonló nevű unokaöccse¹⁰ védelmében: *Volfgangi Kouaciocii Pannonii ad illustrissimum dominum d. Stephanum Batorium de Somlío, vaiuodam Transilvaniae oratio*; 4. Erdély kormányzásáról írott dialógusa, 1584-es kolozsvári megjelenéssel: *De administratione Transilvaniae dialogus*; 5. a dialógussal együtt megjelent, Báthory Istvánt a livóniai gyzedelmes hadjárat alkalmából köszöntés beszéde: *Gratulatio ad maximum et victorem Poloniae regem*; 6. Báthory István halála után az 1587. májusi lengyelországi királyválasztó országgyűlésen erdélyi követként, Varsóban mondott beszéde, krakkói megjelenéssel még ugyanabban az évben: *Ad ordines equitum in electione novi regis in conventu Varsoviensi*.

Jóllehet nyomtatványokról van szó, csak igen kevés példányuk maradt fenn (így az sem zárható ki, hogy Kovacsóczynak még egyéb, azóta elveszett, vagy lappangó munkái is

⁹ Berzeviczy Márton (1538-1596) felvidéki kisnemes családból származott, Forgách Ferenc révén került Báthory István szolgálatába, diplomáciai feladatokat látott el, illetve a krakkói magyar kancellária vezetőjeként tevékenykedett. 1564 és 1567 között Franciaországban, 1568 és 1572 között Padovában tanult. Lengyel nemességet szerzett, lengyel nőt vett feleségül, és a Német Lovagrend területén fekvő Groß-Leistenau-ban (ma Lisnowo, Lengyelország) telepedett le, halála után itt temették el. Életéről lásd: VERESS Endre, Berzeviczy Márton erdélyi kancellár (1538-1596), Budapest, 1911.

¹⁰ Az ifjabb Báthory István Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király bátyjának, Andrásnak volt a legidősebb gyermeke, akit nagybátyja a saját utódának szemelt ki. Padovában taníttatta és Vasa Annát, az utolsó lengyel Jagelló király, Zsigmond Ágost unokahúgát szánta neki feleségül. Az ifjú Báthory azonban csalódást okozott nagybátyjának: padovai tanulmányait elhanyagolta, emiatt az akkor még csak erdélyi fejedelem Báthory idősebb fiát hazahívta. Az államügyek iránt nem sok affinitást mutatott: szerelemből nősült, Bebek Zsuzsannát vette el, ezzel a dinasztikus házasság terve is kútba esett. 1589-1592 között váradi kapitány volt. Gyermekei a későbbi fejedelem Báthory Gábor és húga, Báthory Anna voltak. Kalendáriumában vezetett naplőfeljegyzéseit KEMÉNY József adta ki: *Dissertatio diplomatico-critica de isthoc calendarii Eberiani exemplari et respective de contento in eodem diario manuscripto authentico Staphani Báthori de Somlío* = *Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte nach authentischen bis jetzt unbekanntenen oder unbenutzten Quellen und Urkunden bearbeitet von Anton KURZ, Kronstadt, 1840.*

voltak): az 1572-es és 1573-as, padovai beszédeknek, valamint a kolozsvári megjelenés *Dialogus*nak és az ahhoz csatlakozó *Gratulation*nak is csupán egyetlen, unikális példánya ismert;¹¹ a *De laudibus*..-nak Olaszországban három,¹² Magyarországon és Lengyelországban egy-egy;¹³ végül pedig az *Ad ordines equitum*..-nak öt¹⁴ lengyelországi példányáról tudunk. Ennek a legutolsó beszédnek ugyanakkor volt egy kés bbi, 1595-ös szintén krakkói kiadása is, amelynek egy bécsi példánya ismert.¹⁵

Kovacsóczy šhagyatékaö ezen kívül egy, a ránk maradt nyomtatott m vek összterjedelméhez hasonló nagyságú kézirati korpuszból tev dik még össze. Két f részét ennek a levelezés megmaradt darabjai, valamint a Varjas Béla által 1970-ben felfedezett bécsi kéziratos kódex képezik.¹⁶ Ez utóbbi egy afféle omniárium, vegyes, többek közt asztronómiai és történelmi feljegyzéseket tartalmazó ifjúkori jegyzetfüzet, amelynek terjedelmében is legjelentékenyebb és életrajzi szempontból a kés bbiekben itt alább ki is aknázandó részét az 1563 és 1567 közötti évek eseményeir l változó részletességgel tudósító személyes feljegyzések jelentik.¹⁷ A változó részletesség azt jelenti, hogy különösen az 1566-os év harci eseményeir l, több, meglehet sen terjedelmes és kidolgozott epizód (pl. Gyula és Sziget bevételér l, valamint a keresztény sereg mosoni, majd gy ri táborozásról) szakítja meg a naplószer , többnyire az arisztokrácia ún. štársaságiö eseményeire (házasságkötések, halálesetek, disszidálások) koncentráló bejegyzéseket. Ezeknek az epizódoknak a szövegét egy külön tanulmányban tervezem összevetni Forgách Ferenc történelmi m vének vonatkozó részeivel,¹⁸ de a magyar fordítás alapján¹⁹ eléggé nagy valószínűséggel állítható, hogy Kovacsóczy Forgách keze alá

¹¹ A Berzeviczyt búcsúztató beszéd a padovai Biblioteca Civica-ban, az 1573-as Báthoryhoz írott pedig a római Biblioteca Angelica-ban található. A példányadatokat lásd: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/imap.htm. A *Dialogus* egyetlen példányát a marosvásárhelyi Teleki Téka rzi. RMK 545, ill. ESTREICHER XX, 169-170.

¹² http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/imap.htm

¹³ RMK 611, ill. ESTREICHER XX, 170.

¹⁴ RMK 760, ill. ESTREICHER XX, 170.

¹⁵ Az ÖNB-ben: <http://data.onb.ac.at/rec/LZ01357612>.

¹⁶ ÖNB Cod SN 1912; VARJAS Béla, Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely, Itk, 1970, 129-151.

¹⁷ A kézitról és tartalmáról b webben: VARJAS Béla, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei, Budapest, 1983, 258, ill. PETNEHÁZI 2012, 281-287. A feljegyzések között található két Mátyás-anekdota részletes elemzését lásd ugyanott, 288-299.

¹⁸ Kiadása: MHH Script XVI, Ghymeszi Forgách Ferenc magyar históriája 1540-1572, közli MAJER Fidél, bevezette TOLDY Ferenc, Pest, 1866.

¹⁹ Forgách Ferenc, Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt, ford. BORZSÁK István = Humanista történetírók, szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 567-1040.

dolgozhatott több esetben, illetve Forgách, patronáltja feljegyzéseire is támaszkodhatott történeti megírásakor.²⁰

A levelek tekintélyes része Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Ferdinand Menik ill. Veress Endre jóvoltából még a XIX. század végén illetve a XX. század első felében publikálásra került.²¹ Ezen felül további néhány darab szintén ki lett adva olyan monumentális levél- és oklevélgyűjteményekben, mint a kortárs lengyel fő kancellár, Jan Zamoyski²² és a szintén kortárs humanista Dudith András²³ leveleit közlő kiadványok; Veress Endre tizenegykötetes *Documente privatoare*-ja; illetve a Lukács László által kiadott jezsuita okmánytár, a *Monumenta Antiquae Hungariae*.²⁴

A jelenleg ismert levelek száma ötvenhat: ennek kevesebb, mint fele (ha három különböző időpontban készített, ránkmaradt testamentumait ide nem számítjuk), összesen huszonkettő a

²⁰ ALMÁSI Gábor Forgách Ferenc és körének az erdélyiekhez történő átpártolását fejteget alapos és pontos tanulmányában ugyanerre a megállapításra jut, de részletesen nem tér ki rá: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai, Sz 140 (2006), 1405-1441; 1418, 77. jegyz.

²¹ SZABÓ Károly, XVI. századi magyar tudósok levelei, Történelmi Tár 1881, 470-493; Kovacsóczy Farkas levelei I-II, kiad. SZÁDECZKY Lajos, Történelmi Tár 1892, 681-700; 1893, 33-52; MENCSEK Ferdinánd, A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571-1574), Erdélyi Múzeum, 1910, 22-50; *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, vol. I. Padova 1264-1864, colligit et edidit Andreas VERESS, Kolozsvár-Budapest, 1915.

²² A Padovában 1565-ben doktorátust szerzett Jan Zamoyski (1542-1605) Báthory István lengyel király (1576-1586) legbefolyásosabb híve volt, akihez unokahúgát, a későbbi fejedelem Báthory Zsigmond névérét, Grizeldiszt is hozzáadta 1583-ban. Zamoyski 1578-tól fő kancellár, 1581-től hetman volt, István halála után Vasa Zsigmond trónraléptét segítette el a rivális Habsburg Miksa fő herceggel szemben, majd az új király legnagyobb belső ellenlábasaként lényegében haláláig megrizte szinte kizárólagos befolyását a lengyel bel- és külpolitika irányításában. Vö. Wojciech TYGIELSKI, *Politics of Patronage in Renaissance Poland. Chancellor Jan Zamoyski, his supporters and the political map of Poland 1572-1605* (Fasciculi Historici 15), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1990

²³ Dudith András Sbardellati (1533-1589), korának egyik legismertebb humanistája változatos életutat járt be: Oláh Miklós pártfogoltjaként már igen fiatalon magas pozícióba került, 1562-ben a trienti zsinaton Ferdinánd követeként nagy hatású beszédek tartott, ezután pécsi püspöknek illetve alkancellárnak nevezték ki. Az udvari szolgálat helyett azonban Miksa Lengyelországba küldte különmegbízottként, hogy a lengyel trón megszerzéséhez hozzásegítse. Dudith itt európai botrányt kiváltó módon, felszentelt püspök léteire megnevelt (1567-ben), és lényegében felekezeten kívüli protestáns lett, aki ugyanakkor igen szoros kapcsolatot ápolt az antitrinitarizmus olyan prominens képviselőivel, mint Giorgio Biandrata, Fausto Sozzini ill. Jacobus Palaeologus. Mindemellett haláláig a Habsburgok lengyelországi ágenseként tevékenykedett. Életéről vö. legutóbb: ALMÁSI Gábor, Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584), Sz 139 (2005), 889-922; 1131-1157; U., *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589) and the republic of letters in East Central Europe*, Brill, Leiden, 2009; U., *A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció*, Aetas, 2008/4, 5-23

²⁴ A kiadványok sorrendben: *Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmanna wielkiego koronnego I-IV (1553-1588)*, Warszawa ó Kraków, 1904-1948; *Andreas Dudithius, Epistulae I-VI*, szerk. Lech SZCZUCKI ó Tibor SZEPESSY, Budapest, Akadémia-Argumentum, 1992-2005 (a további kötetek kiadása még folyamatban); *Documente privatoare la istoria Ardealului, Moldovei i Serei-române ti I-XI*, publicat de Andrei VERESS, București, Cartea Românească, 1929-1938; *Monumenta Antiqua Hungariae I-IV (1580-1600)*, s.a.r. Ladislaus LUKÁCS S. J., Roma, 1976-1987.

Kovacsóczy által másoknak írt levél, amiből tizenhatnak ismert eredeti, autográf példánya. Ez az ötvenhat levél nyilvánvalóan csak egy töredékét jelenti a levelezés egykori terjedelmének: ha hihetünk Veress Endre hivatkozás nélküli adatának,²⁵ akkor valószínűsíthetően a fejedelmi kancellária iratanyagának Báthory Zsigmond által elrendelt elégetésekor, 1602 nyarán (vagy a következő évben, Gyulafehérvár feldúlása során), Kovacsóczy levelezésének nagy része is megsemmisülhetett. A huszadik századi háborúk, gyakori költözések, intézményváltozások sem kedveztek az iratok megmaradásának: Szádeczky Lajos például több olyan dokumentumot is említ, vagy ismerteti röviden tartalmukat, amelyeket még látott, ám amelyek mára már egyszerűen eltűntek.²⁶

A fentként tehát másolatban máig megmaradt szöveganyag viszont igen változatos képet mutat: humanista dedikációk, illetve humanisták egymás közötti, irodalmi kérdésekről vitázó, vagy egyszerűen a humanista éthosz szerint csupán a kapcsolatban maradáshoz szolgáló, időnként évfordulólevelei éppúgy megtalálhatóak benne, mint a kancellárként, kül- vagy belpolitikai ügyekben írt és kapott levelek, illetve a magánlevelezés néhány megmaradt darabja. 1571 előtt egyetlen levél sem maradt fenn. Ezt követően 1578 derekáig, Kovacsóczy kancellárrá válásáig 13 levelet ismerünk. A maradék, több mint háromnegyed rész tehát kancellársága idejében keletkezett.

Őstisztánó humanista levelezési partnerei is a jelenleg ismert levelek alapján is a következők voltak: Gian Michele Bruto,²⁷ Báthory István, majd ezt követően II. Rudolf udvari történetírója; Hugo Blotz,²⁸ a bécsi Hofbibliothek könyvtárosa, illetve ezt megelőzően az

²⁵ VERESS Endre, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I, Bevezetés, VI.

²⁶ Ilyen például Kovacsóczy leányági leszármazottainak, a Bálintit-családnak a levéltára, amelyről Szádeczky idézett monográfiájában több iratra is hivatkozik, de szövegüket nem közli. Az eredetileg Nagyernyén található irategyüttes még az I. világháborút megelőzően bekerült az Erdélyi Múzeum Egyesület kolozsvári levéltárába, majd innen mai helyére, a Román Nemzeti Levéltárba. A helyváltoztatások és átszervezések során azonban a jelenleg Fond Familiar Balintit néven kereshető irategyüttes a töredékére apadt.

²⁷ Latinosan Joh. Michael Brutus (1517-1592), velencei származású, antitrinitárius kapcsolatairól ismert humanista, Báthory Forgáchon és Kovacsóczyn keresztül csábította az udvarába és udvari historikusként alkalmazta. Az eseményeket 1490 és 1570 között feldolgozó, húsz könyvből álló magyar története csonkán maradt fenn. Még Báthory életében katolizált, majd a király halála után Rudolf császár udvarában nyert alkalmazást. 1591 végén Erdélybe szorított, hogy a Habsburg-ellenes életrajzi műve tervezett kiadását megakadályozza, Gyulafehérváron halt meg a következő év elején. Művének kiadása: MHH Script XII, Brutus János Mihály magyar története 1490-1552, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1863. Kovacsóczyval történt levélváltásáról vö. PAPP Márta, Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái, Budapest, 1940, 43-46.

²⁸ Hugo Blotius (1534-1608) flamand humanista, 1569-ben a strassbourgi akadémián tanít, 1570 és 1574 között Padovában ifjabb Liszthi János nevelője. 1575-től haláláig a bécsi udvari könyvtár (Hofbibliothek) első könyvtárosa, lényegében a mai ÖNB elődjének a megszervezője. Kiterjedt levelezése teljes egészében megmaradt és ugyanígy tanulmányozható. Életrajzi műve vö. Paola MOLINO, L'Impero di carta. Hugo Blotius Hofbibliothekar nella Vienna di fine Cinquecento, PhD thesis, European University Institute, 2011.

ifjabb Liszthi János²⁹ padovai tanulmányait felügyel nevel je; Nicasius Ellebodus,³⁰ akit Padovában Kovacsóczy szintén az ifjú Liszthi nevel jeként ismerhetett meg; a Lengyelországban és Sziléziában tevékenyked császári diplomata és humanista Dudith András; Kubinyi László, Kovacsóczy padovai lakótársa, hazatérése után pozsonyi kamarai tisztvisel ; Gyulai Pál,³¹ aki a krakkói magyar kancellárián Kovacsóczy posztját megörökölte; a gyulafehérvári iskola rektora, Kassai Dávid Zsigmond.³² A lengyel humanistákkal is kapcsolatban állt: ezt a diplomatához, politikai szónokhoz és gondolkodóhoz, Krzysztof Warszawickihez³³ írott egyetlen megmaradt levele, valamint a krakkói teológia-professzortól, Stanislaw Sokolowskitól³⁴ kapott és arra válaszul írt levele igazolják. Hivatalból, mint titkár majd kancellár, az alábbi személyekkel állt állandó kapcsolatban: a hozzá hasonlóan Forgách Ferenc által patronált, ám t korban és a szolgálati rangban megelőz Berzeviczy Márton; lengyelországi tiktárkodása alatt a vele egy rangban álló kolléga, Báthory lengyel

²⁹ Az id sebb Liszthi János (Ál577) Oláh Miklós pártfogoltja volt, akinek unokahúgát, Lukréciát vette feleségül. Oláh 1568-as halála után kancellár, 1573-tól gy ri püspök. Hasonneve fiát 1571 és 1574 között taníttatta Padovában Blotius felügyelete alatt.

³⁰ Nicasius Ellebodus (1535-1577) flamand származású humanista, Blotius jóbarátja, az ún. Radéczy-kör és a pozsonyi-bécsi humanizmus (tagjai voltak még: Zsámboky, Blotius, Georg Purkicher, Elias Corvinus, Istvánffy Miklós, stb.) jeles alakja, orvos. 1558-ban jön Magyarországra, Oláh Miklós hívására, hogy a nagyszombati kollégiumban tanítson. A hatvanas, hetvenes években Padovában tanul filozófiát és medicinát. Kovacsóczyval folytatott levelezése nem maradt fenn, de a Blotius-levelezés több megmaradt darabja utal arra, hogy az erdélyi humanista Ellebodiusszal is levelezett. Vö. MAURER Zsuzsanna, Ellebodus Casletanus, Nicasius = MAM L, Budapest, Balassi, 2004, II, 3166318.

³¹ Gyulai Pál (lat. Paulus Julianus, 1550k-1592) Kovacsóczyhoz és másokhoz hasonlóan szintén Padovában tanult Bekes Gáspár pártfogoltjaként. A lázadást követ en patrónusához hasonlóan Báthory t is a szolgálatába vette, így 1586-ig a krakkói magyar kancellária titkáráként tevékenykedett, miközben nemességet is szerzett. A király halála után hazatért Erdélybe, a ranglétrán gyorsan emelkedve a tanácsuraságig vitte. 1592-ben Báthory Boldizsár pribékjei saját házában koncolták fel. Vö. SZABÓ György, Abafáji Gyulay Pál, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974; HORN Ildikó, Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története, Budapest, Balassi, 2009, 249-256.

³² Kassai Dávid Zsigmond (David Sigismundus Cassoviensis, 1556-1587) a váradi majd a gyulafehérvári protestáns iskola rektora, Kovacsóczyval és a többi erdélyi tanácsúrral meglehetősen jó kapcsolatokat ápolt. Vö. SZABÓ György, Kassai Dávid Zsigmond, Nyelv- és irodalomtudományi közlemények, 1968, 41-53.

³³ Krzysztof Warszawicki (Christophorus Varsevicius, 1543-1603), 1557-1559 között Bolognában tanult humanista, Báthory István diplomatája, számos történeti és politikai mű szerzője (legfontosabbak: *Rerum Polonicarum libri tres*, 1589; *De legato legationeque liber*, 1595; *De optimo statu libertatis*, 1598), a török ellen indítandó háború nagy szónoka (*Turcicae tres*, 1589; *Turcicae quattuordecim*, 1595). Életéről és műveiről vö. Teodor WIERZBOWSKI, Krzysztof Warszawicki (1543-1603) i jego dzieła, Warszawa, 1887.

³⁴ Stanislaw Sokolowski (lat. Socolovius, 1537-1593) Wittenbergben magiszteri fokozatot szerzett 1562-ben, 1571-75 között Itáliában, Padovában, Rómában és Bolognában tanult, utóbbi helyen teológiai doktorátust szerzett. Kovacsóczyt Padovában is ismerhette, ugyanis egyik 1575-ös levelében említi (Kovacsóczy Hugo Blotius-nak, Padova, 1575. július 25; kiadva: VERESS, *Matricula et acta*, 211-12). Krakkóban Báthory István király udvari káplánja lett. Termékeny szerző volt, többségében prédikációkat, vallásos meditációkat írt, de a humanista ünnepi vers sem állt távol t le. Vö. Bibliografia Literatury Polskiej ó Nowy Korbut, t. 3, Pi miennictwo Staropolskie, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965, 267-270.

kancelláriájának titkára: Tidemann Giese;³⁵ kancellársága idején pedig a lengyel f kancellár és hetman Jan Zamoyski. Báthory István lengyel királlyal igen szoros viszonyban volt. Csupán egyetlen közvetlen levél maradt ránk ennek igazolására, ugyanakkor számos más korabeli forrás igazolja, hogy az a bizalmas viszony, amelyet lényegében az itt elemzésre kerül, Padovában kiadott beszédei révén a krakkói udvarba kerülve az uralkodóval kialakított, végig kitartott annak haláláig. Magánjelleg, állandó levelezésben korábbi patrónusa bátyjával Forgách Simonnal,³⁶ illetve mindkettejük öccsével, Imrével³⁷ állt. Utolsó nagyobb csoportként végül azokat a leveleket érdemes megemlítenünk, amelyek mecénási tevékenységér l tanúskodnak. A Padovában tanuló Szamosközy István,³⁸ valamint Sombory Sándor (a Hármastanácsban Kovacsóczy kollégájának, Sombory Lászlónak³⁹ a fia), illetve Kornis György⁴⁰ által írt levelek jól dokumentálják, mennyire igyekezett el mozdítani, hogy a hozzá hasonló kvalitású fiatalok, hasonló támogatásban és tanulmányokban részesüljenek, mint egy generációval korábban saját maga.⁴¹

³⁵ Latinosan: Tidemannus Gesius. Nem találtam rá vonatkozó életrajzi adatot, nem tudni, milyen rokonságban állt az 1480-1550 között élt azonos nev Tiedemann Giese-vel, varmiai érsekkel, Kopernikusz barátjával, Erasmus és Melancton levelez partnerével. Rá vonatkozóan lásd: Neue Deutsche Biographie 6, Berlin, 1964, 379.

³⁶ Forgách Simon (1526-1598) királpárti hadvezér, 1552-ben Temesvárnál török fogságba esik, kés bb Váradot védi Izabella csapatai ellen. Ezután sokáig Eger parancsnoka. 1594-ben Hatvannál nagy gy zelmet arat a török felett (Kovacsóczy ehhez gratuláló levelét lásd: SZÁDECZKY 1893, 36), de az 1596-os mez keresztési csatában is a vezérek egyike. Öccse, Forgách Ferenc kéziratos történeti m vét magyar jegyzetekkel látta el.

³⁷ Forgách Imre (1540-1599), Trencsén vármegye f ispánja, a három Forgách-fivér közül igazgatta a családi birtokot. Néhány kisebb, latin nyelv történeti munkája ismert a szikszói csatáról (1588), illetve Fülek megvételér l (1594). Többször n sült, második felesége a szigetvári h s lánya, Zrínyi Katalin volt. Apósa emlékére adatta ki Wittenbergben 1587-ben a Zrínyi albumot. 1586-ban harmadszor is megn sült, egy özvegy tescheni hercegn t vett el. A lakodalomra többek közt Kovacsóczyt is meghívta, a kancellár egy szép levélben bújt ki a meghívás alól, ennek szövegét lásd a függelékben.

³⁸ Szamosközy István (1570-1612) humanista, történétíró. Padovában Kovacsóczy támogatásával tanul, 1593-ban itt adja ki az els magyar epigráfiai m vet, Kovacsóczyhoz intézett ajánlólevéllel (*Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*). Töredékesen fennmaradt történeti m ve az egyik legértékesebb forrás a Báthory-korszak történelméhez. Vö. BARTONIEK Emma, Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történétírás történetéb l (kézirat gyanánt), s.a.r. RITOÓK Zsigmondné, Budapest, 1975, 276-302.

³⁹ Sombory László (Ál591) az öreg Csáky Mihály (1492-1572) kancellárnak, János Zsigmond egykori nevel jének a keze alatt dolgozott Kendy Sándorral és Gálffy Jánossal együtt. Tanácsúr, ítél mester és mint ilyen Kovacsóczyval és Kendyvel együtt 1583-1585 között a hármastanács tagja volt. Végrendeletében fia gyámjaként Kovacsóczyt nevezte meg.

⁴⁰ Kornis György (Ál594), Udvarhelyszék f kapitányának, Kovacsóczy egyik politikai szövetségésének és felesége, Harinnai Farkas Kata révén félig-meddig rokonának, Kornis Farkasnak volt a gyermeke. Apja el bb Heidelbergben, majd Padovában taníttatta, Itáliában halt meg. Családjával és az otthoniakkal folytatott levelezése (Kovacsóczyhoz írott levelét kiadta: VASS Miklós, Kornis György levele Kovacsóczy Farkashoz, KM 1904, 149-151) fontos forrása a korabeli erdélyi peregrinációnak. Vö. HORN, Hit és hatalom, 239-248.

⁴¹ Sombory és Szamosközy Kovacsóczyhoz, valamint Kornis György apjához írott leveleit lásd: VERESS, Matricula et acta, 230-232; 234-242; 246-253.

1.2.2. A TÖRTÉNETI FORRÁSOKRÓL

Kovacsóczy életére, fként természetesen kancellári tevékenységére, illetve er szakos halálára vonatkozóan számos történeti m, egyéb történeti forrás, tudósítás (feljegyzés, személyes visszaemlékezés) maradt fenn. Mind közül a leggazdagabb a Szamosközy-hagyaték. A Kovacsóczy által, mint láttuk, személyesen is pártfogolt történetíró ugyanis nem csupán átfogóan írta meg a fejedelemség, illetve Magyarország történetét Sziget bevétele t egészen Basta rémuralmáig, de több eredeti okiratot és levelet is meg rzött vagy lemásolt, valamint mindezen felül megmaradtak magyar nyelv feljegyzései is, amelyek az események háttéréhez az egykorú levelek mellett a legautentikusabb dokumentumaink. Több változatban is megírt történeti m véb l Kovacsóczy korára vonatkozóan ugyanakkor csupán a *Decades*-b l nyerhetünk információkat, itt is csak 1586-ig. A *Pentades* és *Hebdomades* ránk maradt töredékei az 1599-1600, illetve 1603. év erdélyi eseményeit tárgyalják, Kovacsóczy szempontjából tehát irrelevánsak. Annál több információval szolgálnak a történeti m el munkálatai során keletkezett, már említett magyar nyelv feljegyzései: ezekb l, különösen a tragikus év, 1594 kapcsán rengeteg háttérinformáció hámozható ki.⁴²

Kétségtelenül Szamosközy az eseményekhez legközelebbi és legkevésbé részlelhajló forrásunk: az összeesküvést elfojtó kivégzések eredeti példányában elveszett leírásánál, pontosabban: az arról készült két változat egyikében, amelyeket Bethlen Farkas históriájába bedolgozott és az utókornak átörökített, csupán Bocskai felel ségét igyekezett csökkenteni, de egyébként igen részletes leírással szolgál. Ezzel ellentétben kortársa, Baranyai Decsi János (1560-1601), aki történeti m vének fennmaradt részében az 1592 és 1598 közötti események történetét írja le, az összeesküv kr l már jóval tendenciózusabb képet fest: nem is csoda, hiszen m vével Báthory Zsigmond kegyeit igyekezett elnyerni.⁴³

Valódi tendenciózussággal, s t rosszindulattal a Báthory Zsigmond mellett álló, majd vele szembeszegül , javarészb en protestáns tanácsurakról természetesen a jezsuita források írnak. A rend erdélyi tevékenységér l és ki zetésér l született több történeti összefoglalásban, valamint a szintén ez utóbbi, 1588. végi eseményr l, illetve a hat évvel kés bbi kivégzésekr l íródott jelentésekben Kovacsóczy egy alapvet en negatív, kétszín , ráadásul hitetlen figura,

⁴² Vö. BARTONIEK 1975, 276-302; ill. MHH Scriptorum XXI, XXVIII, XXIX, XXX; Szamosközy István történetíró kézirata (Magyar nyelv kortárs feljegyzések Erdély múltjából), szerk. E. ABAFFY Erzsébető KOZOCSA Sándor, Budapest, 1991.

⁴³ BARTONIEK, 259-276. Szövegkiadásai: KOVACHICH, Scriptorum rerum Hungaricarum minores II, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1798, 233-379 (az 1592 és 1595 közötti eseményekr l); MHH Scriptorum XVII, Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598), kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866. Magyarul: Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598), ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Európa-Helikon, 1982. A fennmaradt kéziratakról és a kiadástörténetr l legújabbán: HOLLER László, Feljegyzések az erdélyi magyar történelemr l.ő Baranyai Decsi János történeti m vének keletkezési idejér l és kéziratairól, MKSZ 117 (2001), 273-300.

akit kizárólagosan anyagi érdekei vezérelnek. Ez a negatív megítélés azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, főként személyes ellentétekből és érzelmekből táplálkozhatott: a 18-as évek elején fennmaradt szintén jezsuita levelekben még nem annyira egyértelműen ellenséges a hangneme a kancellárról szólva; a diplomáciai ügyekben Báthory István különmegbízottjaként a térségben tevékenykedő Possevino-ról is tudjuk, hogy igyekezett megtéríteni és a katolikus ügy, a restauráció szolgálatába vonni a tehetséges és értékes embernek elismert erdélyi politikust.⁴⁴

Az erdélyi történetírásnak a XVI-XVII. század fordulóján keletkezett nagy művei között Somogyi Ambrus (1564-1637) munkája az utolsó. A meg lehetne sok, a kutatásban máig nem tisztázott kérdést felvető, kompilatív, négykötetes történeti mű harmadik-negyedik könyve foglalkozik Báthory Zsigmond uralkodásával. Bartoniek Emma elemzése szerint ez a legeredetibb része a munkának. Szamosközyhez és Baranyai Decsihez képest is újdonságot jelent benne a nemzetnek, mint történelemformáló aktornak a fejedelemmel szembeállított jelenléte, valamint az 1594-es események nem annyira a szász és a német párt, mint inkább a politikusok öregebb és ifjabb generációja közötti küzdelmeként való ábrázolása. Az egyetlen, 1840-es kiadásban megjelent, kéziratot nélkülöző mű és szerzője körüli homály eloszlatása a mai magyar historiográfia előtt álló egyik legégetőbb feladat.⁴⁵

A következő kompilátor, és a sorban utolsó, témánkban érintett erdélyi történetíró, Bethlen Farkas (1639-1679).⁴⁶ Erdély történetét a mohácsi vésztől a bécsi békéig feldolgozó, tizenhat könyvből álló történeti műve azért elsőrangú forrás, mert a Báthory-korszakról, illetve különösen az 1594-es eseményekről a legrészletesebb tudósítást adja, köszönhetően annak a ténynek, hogy művébe az általa még ismert és használt teljes Szamosközy-művet be dolgozta. ŠKútféértékető tehát, Bartoniek Emma szavával, őszáltal használta művek hitelessége adja meg.⁴⁷

⁴⁴ A rend erdélyi tevékenységét és az 1588. évi kiadást összefoglaló jezsuita műveket lásd: MAH III, 281-373. Bővebben a témáról lásd alább, az életrajzi fejezet jezsuitákkal foglalkozó alfejezetében. Possevino-ról lásd még részletesen a jezsuitákkal foglalkozó alfejezetben.

⁴⁵ Ambrosii Simigiani notarii comitatus Szolnok Interioris Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno 1590 usque 1606 quattuor libris comprehensa nunc primum typis edita, liber II, III, IV, accuravit Josephus Benigni de Mildenberg, Cibinii, typis sumptibusque haeredum Martini de Hochmeister, 1840. Vö. BARTONIEK, 307-327.

⁴⁶ Kiadásai: Wolfgangi de Bethlen Historia de rebus Transylvanicis, seu historiarum Pannonico-Daciarum libri XI ab anno 1525 usque ad annum 1609, Keresd, 1687; Wolfgangi de Bethlen Historia de rebus Transylvanicis ed. secunda I-VI, recognovit Josephus BENKŐ, Cibinii, typis Martini Hochmeister, 1782-1793. Magyarul (a korszakunkat érdeklő kötetek): Bethlen Farkas, Erdély története III (VI-VII. könyv), ford. BODOR András; IV (VIII-IX. könyv), ford. KASZA Péter, S. VARGA Katalin; Budapest-Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004, 2006.

⁴⁷ BARTONIEK, 493.

1.2.3. A SZAKIRODALOMRÓL

Kovacsóczy alakja már legkorábbi, az irodalomtörténet kezdeteit jelent nagy lexikonjainkban is felbukkan; a rá vonatkozó ismeretek azonban meglehetősen gyérnek, időről időre nyilvánvalóan tévesnek nevezhetőek. Czvittinger Dávid Bibliothecájában *Kovácsoci* a politikai szerzők között van feltüntetve, a Dialógussal.⁴⁸ A mű címét ugyanakkor németül adja meg (*Von der Regierung*), ami néhány évtizeddel később Horányi Eleket már arra a feltételezésre indította, hogy egy változat (*versus*) a latin mellett ugyanott, ugyanabban az évben (Kolozsvár, 1584) a latin mellett németül is megjelent.⁴⁹ Kovacsóczy monográfusa, Szádeczky Lajos a *versus*-t félrefordítva, és Horányi helyét teljesen félreértve, arra a feltételezésre jut, hogy Kovacsóczy németül verseket publikált volna.⁵⁰ A kancellár ezirányú tevékenységét ugyanakkor semmi bizonyítja, talán csak Bod Péter szakszerű bejegyzése állítható vele párhuzamba, miszerint: *Tanult az Olasz, Német és Frantzia országi Akadémiákban, szép magaviselésével és nagy tudományával mindenképpen nyert magának nagy kedvességet.*⁵¹ Ezzel csak az a probléma, hogy Kovacsóczynak egyedül padovai, meglehetősen hosszú időt felölel tanulmányairól tudunk, és semmiféle adat nincs arra, hogy a saját bevallása szerint a tudományok művelését meglehetősen későn kezdő humanista a padovain kívül egyéb külföldi akadémiákon is megfordult volna. Ez természetesen egy rövidebb peregrináció jelentőségét nem zárja ki, és ettől függetlenül akár németül is megtanulhatott, de hogy németül verseket jelentetett volna meg, azt félreértésnek tekinthetjük. Sokkal valószínűbb ugyanis, hogy Bod Péter Kovacsóczy fiára, a Heidelbergben tanult és Bethlen Gábor idejében szintén kancellárságra emelkedett Kovacsóczy Istvánra⁵² vonatkozó adatokat keverhetett az apa rövid curriculumába.

⁴⁸ Specimen Hungariae litteratae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum.. accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis, Francofurti et Lipsiae, 1711; Bibliotheca, 35.

⁴⁹ Alexius HORÁNYI, Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, pars II, Viennae, 1776, 433.

⁵⁰ SZÁDECZKY 1891, 87.

⁵¹ Magyar Athenas, 148. A franciaországi tanulmányokat Szinnyei is emlegeti, de nem világos, hogy honnan veszi. SZINNYEI József, Magyar írók élete és munkái I-XIV, 1891-1914 (online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>).

⁵² Kovacsóczy István 1622-től 1634-ben bekövetkezett haláláig volt Erdély kancellárja, 1625-től háromszéki főkapitány, 1627-től tordai főispán. Apjához hasonlóan kisebb műveket publikált, kettő nyomtatásban megjelent munkájáról tudunk: *Oratio ad Sigismundum III regem Poloniae, habita anno 1615 mense Septembri cum nomine Serenissimi Transylvaniae principis Gabrielis Bethlen legatione fungeretur, et copia eiusdem principis Transylvaniae ad Bohemiae directores datarum Albae Iuliae 18. Augusti 1619*, Linz, 1619; Károlyi Zsuzsanna halálára írt consolatio-ja és gyászversei: *Exequiarum caeremonialium Susannae Caroli*, Albae Iuliae, 1624. Egy kéziratban maradt és elveszett kortörténeti munkát is írt, ezt Szalárdi említi, lásd: Szalárdi János siralmas magyar

A Kovacsóczyra vonatkozó ismeretek tehát meglehetősen korlátozottak voltak Szádeczky Lajos már többször említett monográfiája, valamint általa az Erdélyi Múzeum kolozsvári levéltárából, illetve a budapesti egyetemi könyvtár Hevenessy-, Kaprinay- és Szamosközy-gyűjteményéből jött levelek megjelenéséig. Munkája legfőbb erényének csupán a megléte tekinthető; tökéletlensége ellenére máig fontos kiindulási alapot jelent. Számos olyan hibája van ugyanakkor, amelyek gondosabb, körültekintőbb munkával saját korában is orvosolhatóak lettek volna. A Kovacsóczyra vonatkozó direkt források esetében lényegében megelégszik az általa talált levelekkel, tulajdonképpen a f szövegbe illesztve, b beszéd en, laza fordítást adva ismerteti azokat, mint ahogyan azt az általa ismert m-ekkel, a Dialógussal és a lengyel rendekhez intézett 1587-es beszéddel is teszi. Hiányos anyaggyűjtésére jó példa, hogy jóllehet személyesen járt például Krakkóban is, ahol legalább a már említett 1587-es beszéd korabeli nyomtatott példánya a kezébe akadhatott volna, ennek egykorú kiadásáról nem is tud (!), hanem az erről szóló fejezetben részben Gyulaffy Lestár feljegyzéseit, részben egy XIX. század eleji kiadványt idéz forrásául.⁵³ Kovacsóczynak ebből a beszédéből ugyanakkor több példány is megtalálható volt különböző lengyel könyvtárakban,⁵⁴ ráadásul adatait már a *Ianociana* is tartalmazza.⁵⁵ Ezenkívül nem látszik az sem, hogy tudna az 1571-es, Báthory Istvánt dicsőítő beszédéről, jóllehet némi utánajárással valószínűleg ennek az adatait is megszerezhetné volna, hiszen a monográfiájával közel egyidőben megjelent lengyel és magyar könyvészeti alapművekben már szerepelnek.⁵⁶

krónikája, s.a.r. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 158-159. Valószínűleg ez a kézirat vagy ennek egy másolata szerepelhet Thököly Imre 1708-as könyvjegyzékében: *Kovacsóczi historiája ennyihány árkus papirosra*. Magyarországi magánkönyvtárak II, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992, 177; ez utóbbi adatot Kulcsár Péter tévesen Kovacsóczy Farkas bécsi történeti feljegyzéseire vonatkoztatta, vö. *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700*; online: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/inventarium-de-operibus/ch02.html>

⁵³ Eduard MAYER, *Des olmtüzer Bischofs Stanislaus Pawlowski Gesandtschaftsreisen nach Polen 1587-1598*, 338-345. SZÁDECZKY 1891, 53-60.

⁵⁴ Estreicher a beszéd öt lengyelországi példányát említi, ebből kettőt Krakkóban a Jagellonska-ban és a Czartoryski-ben. *Bibliografia Polska* XX, 170.

⁵⁵ Jan Daniel Andrzej Józef Janocki (1720-1786) Varsó és Lengyelország első, egyben a korabeli Európa egyik legnagyobb közkönyvtárának, a Biblioteka Zalusciana-nak (a mai Biblioteka Narodowa jogelődjének) volt az igazgatója. Háromkötetes műve (Varsó 1776, 1779, ill. 1819) kiváló forrás a kora-újkori nyomtatványirodalom tanulmányozásához. Kovacsóczy 1587-es beszédének a Zaluscianában található példányáról a második kötetben ír, és megjegyzi, hogy Horányi sem tudta a műről. *Ianociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, Varsaviae et Lipsiae, apud Michaellem Groellium, vol. II, 1779, 134-135.

⁵⁶ A két mű: SZABÓ Károly ó HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár I-III*, Budapest 1879-1896, ill. Teodor WIERZBOWSKI, *Bibliographia Polonica XV ac XVI saeculorum*, vol. I-III, Varsoviae, 1889-1894. A *De laudibus* az RMK 1896-ban megjelent, harmadik kötetében található (RMK 611), csillaggal jelölve, tehát Hellebrant kiegészítéseként, vagyis az 1890-ben elhunyt Szabó Károly (egyébként Szádeczky atyai barátja) jegyzetei között nem szerepelt; ugyanakkor egy magyarországi (Apponyi-könyvtár) és két lengyelországi (Wrocław, Wilanów) helyéről tud. Wierzbowski művének 1891-ben megjelent második kötetében szerepel a *De laudibus*, a

Az életrajz ismertetésénél csak Kovacsóczy hivatali idejére koncentrálok. A családfát a jegyzetekben közli, amit részben még az eredeti helyén található nagyenyői Bálint-levéltárban talált dokumentumok alapján, részben pedig vélhetően az Erdélyi Múzeum kéziratárájában talált Mike Sándor-féle feljegyzésekre támaszkodva⁵⁷ állíthatott össze (pontos hivatkozást, vagy a dokumentumok átiratát hiába keresünk nála). Szintén jellemző, hogy a számára elérhető, Kovacsóczyhoz kapcsolódó egyéb forráskiadásokra sem szívesen támaszkodik, például nagyvonalúan eltekint a Radvánszky Béla által jegyzett, *Magyar családélet* c. gyűjteményben, az eredetihez ragaszkodó átirással megjelentetett harmadik végrendelet részletes ismertetését is,⁵⁸ és elsősorban az általa publikált korábbi, 1590-es illetve 1591-es végrendeletek szövegére szorítkozik. A Szabó Károly által a Történelmi Társaságban megjelentetett, Kassai Dávid Zsigmond által Kovacsóczyhoz intézett levelek⁵⁹ szintén éppen csak említésre kerülnek.

Szádeczky Mihály véhez jó kiegészítést jelentenek Veress Endre és Ferdinand Mencesik levélkiadásai: Veress teljes terjedelmében közli a *De laudibus* hosszút, a szerző által Forgách Ferenchez intézett *epistola dedicatoria*-ját,⁶⁰ túl azon, hogy a padovai évek alatt Hugo Blotzhoz és Dudichhoz intézett leveleket is publikálja,⁶¹ annak az egynek kivételével, amit Mencesik korábban már az Erdélyi Múzeum hasábjain közölt.⁶²

A következő tanulmány, amely érdemben hozzátett valamit a Kovacsóczy-filológiához, Kardos Tibor 1942-ben, a Magyarisztantudományban közölt összefoglaló cikke a magyar irodalmi barokk keletkezéséről.⁶³ Ebben hivatkozik a későbbi kancellár 1572-ben megjelent, Berzeviczy Mártont búcsúztató beszédére, amelynek a végére helyezett Petrarca-idézetben, nagyon helyesen, egy Zrínyit megelőző és ahhoz hasonló nemzetközi programnak a csíráját látja. Kardos olaszországi ösztöndíjas tartózkodása alatt találkozhatott a beszéd egy példányával, hogy hol, az nem derül ki tanulmányából. Elképzelhető, hogy is az általam lemásolt padovai példányt használta, ugyanakkor nem említi az ennek a címlapján található

wilanów-i példányról tud. Ha az információáramlás a XIX. század végén nem is volt olyan gyors, mint manapság, Szádeczky vélhetően kissé nagyobb körültekintéssel legalább a nyomtatványok meglétére a tudomást szerezhetett volna.

⁵⁷ Erdélyi Országos Múzeum Könyvtára, Mike Sándor Gyűjteménye, Erdélyi nemzetségek VI (=Acad. Rom. Cluj, MS 522/VI), 215.

⁵⁸ RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, Budapest, 1879, 138-142.

⁵⁹ TT 1881, 470-491; 480-486.

⁶⁰ *Matricula et acta*, 199-204.

⁶¹ *Matricula et acta*, 205-213.

⁶² EM 1910, 49-50.

⁶³ KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez*, Magyarisztantudomány, 1942, 63-93.

saját kezdedikációt, ami talán egy hivatkozást megért volna. Az is lehetséges tehát, hogy egy másik, azóta elveszett vagy lappangó példány került a kezébe.

A korai magyar politikai gondolkodás története a szocializmus kezdeti időszakában ó politikai okokból ó nem tartozott a preferált kutatási területek közé. Nagyjából az 1970-es évekre változott meg ez a kép, és ekkor készült el a Dialógusról írt máig legalaposabb tanulmány is Köpeczi Béla jóvoltából. Köpeczi három helyen megjelent cikke máig azért jó kiindulási alap, mivel egyrészt hivatkozik az addig ismert valamennyi Kovacsóczy-m re (köztük a Varjas által 1970-ben felfedezett bécsi feljegyzésekre), valamint meglehet sen részletesen elemzi a Dialógus szövegét, amelyet az európai szellemtörténeti irányzatok között is megpróbál elhelyezni, a különböző közlésekben lehelletnyit eltér hangsúlyokkal.⁶⁴

Kovacsóczy beemelése a magyar irodalomtörténeti és történeti kutatásba leginkább ennek a Köpeczi-tanulmánynak, valamint az életm tekintélyes részének magyar nyelven való megjelenésének köszönhet. A Klaniczay Tibor által a *Magyar Remekírók* sorozatban szerkesztett, *Janus Pannonius ó magyarországi humanisták* c. kötetben magyar fordításban kiadásra került a Dialógus, az ezzel együtt megjelent *Gratulatio* és a lengyel országgy lésen elmondott beszéd szövege; a Báthory dicséretér l írt beszéd ajánlólevele, illetve egy Kovacsóczytól Hugo Blotznak írt levél; valamint Kassai Dávid Zsigmond három levele Kovacsóczyhoz.⁶⁵

A fordítások megjelenése ugyanakkor a további kutatás számára egyfajta csapda lehet ségét is magában rejtette. Az egyik oldalon a témát nem kimondottan filológiai irányból megközelít szakemberek el tt azt a látszatot keltette, mintha az életm így lenne teljes, és igazából mélyebb, szövegszer kutatást már nem igényel, a másik oldalon pedig a nem mindig pontos, viszont meglehet sen hiányosan jegyzetelt fordítások nyilvánvalóan csak fenntartásokkal nyújthatott alapot bármiféle tudományos igény megnyilatkozás számára.

⁶⁴ KÖPECZI Béla, A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovacsóczy Farkas dialógusáról). Itk, 1970, 577-587; Gli inizi della letteratura politica ungherese e Venezia = Venezia e Ungheria nel Rinascimento, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973, 469-478; A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas dialógusáról = Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 13-30.

⁶⁵ Janus Pannonius ó magyarországi humanisták, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, A *De laudibus* ajánlása Forgách Ferenchez: 781-788; Kovacsóczy levele Blotiushoz (1575. márc. 12.), 788-89; Kassai Dávid Zsigmond levelei Kovacsóczyhoz, 793-800: ford. CSONKA Ferenc; Üdvözlés Lengyelország dics és gy ztes királyához, 975-981: ford. BÓNIS György; A méltóságos erdélyi fejedelem követének beszéde a nemesi rendekhez (részlet; 1587 helyett 1586-os évszámmal!), 982-992: ford. NÉMETH Béla; Dialógus Erdély igazgatásáról, 1225-1254: ford. BÓNIS György. Itt kell még megemlítenünk, hogy a *De laudibus..* egy részlete még a negyvenes években megjelent magyarul: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyr l II. Sárkányfogak 1572-1602, szerk. MAKKAI László, Budapest, Franklin, 1941; Kovacsóczy Farkas, Báthori István dicsérete. Szemelvények, ford. NOVÁK József, 1-16.

Azért fontos ezt hangsúlyoznunk, mert a Dialógussal, illetve Kovacsóczy életművével az utóbbi időben foglalkozó tanulmányokról többségében elmondható, hogy ebbe a hibába estek, amely tény jelentősen rontja tudományos értéküket, jóllehet egyébként több esetben figyelemreméltó, és részben helytálló állításokat fogalmaznak meg.⁶⁶

⁶⁶ KAPOSZI Márton, A machiavellizmus jelenléte és Machiavelli hatása a magyar reneszánsz eszmevilágában = Idem, *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Hungarovox, Budapest, 2006, 145-224; ERDŐSI Péter, A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában = *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkor magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, LŐRINCZ HARMATTAN, Budapest, 2010, 77-109; KRUPPA Tamás, *Respublica vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról*, Erdélyi Múzeum 2011/3-4, 82-92; PÁLFFY Margit, *„scilicet ut non nobis sed aliis semper vivamus.” Kovacsóczy Farkas dialógusának bemutatása = *Köztes-Európa* övonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére, szerk. BAGI Dániel és FEDELES Tamás és KISS Gergely, Kronosz, Pécs, 2012, 383-399.*

EPITHALAMIVM

In honorem nuptiarum Spectabilis et Magnifici Domini,
Wolfgangi Kouachoczij, Cancellarij & Con-
siliarij Illustrissimi principis Trans-
sylvaniæ &c.



CLAVDIOPOLI Anno Dñi M. D. XCIII.

I. Kovacsóczy címere Sepsiszentgyörgyi Márki András epithalamionjának címlapjáról (Kolozsvár, Heltai, 1593)

2. ÉLETRAJZI VÁZLAT

Nem egy klasszikus értelemben vett életrajzot írtam, ezt az 1576-1594 közötti korszakra vonatkozóan egyrészt Szádeczky Lajos már megtette, másrészt lehetetlen vállalkozás is lett volna: a források hiánya miatt annyi fehér foltot kellett volna betölteni (nem is rekonstruálni, hanem megkonstruálni), hogy a fejezet egyértelműen már a fikció felé tolódott volna el. Ehelyett néhány olyan életrajzi kérdés, probléma vagy csomópont tisztázására illetve részletesebb ismertetésére tettem kísérletet, amelyek vagy jól adatoltak és/vagy a szakirodalomban is némiképp feldolgozottak (Forgách Ferenc patronátusa és a jezsuita-kérdés), vagy konkrétan kapcsolódnak az elemzésre kerülő szövegekhez és a további fejezetekhez nélkülözhetetlen kontextust biztosítanak (padovai tanulmányok), vagy egészen egyszerre úgy ítélem meg, hogy a tisztázásukra tett kísérlet egy-egy személyre koncentráló dolgozat esetében megkerülhetetlen (származás, korai évek). A csomópontok kronologikus sorrendben követik egymást, ugyanakkor az egyes részek tárgyalásán belül ily módon már nem kellett szigorúan az időrendhez ragaszkodnom.

2.1. SZÜLETÉS, SZÁRMAZÁS

Kovacsóczy születési idejét Szádeczky Lajos 1540 körülre becsülte; ez a becslés, jóllehet közvetlen vonatkozó adat azóta sem került el, közvetett utalások alapján helytállóan min síthet, esetlegesen 1-2 évvel kés bbe módosítható. Életkorára az egyetlen hivatkozás a *De laudibus* Forgách Ferenchez intézett ajánlólevelében található, ahol Kovacsóczy arról ír, hogy jóllehet már gyermekkorában is kit nt tanulékonyásával, serdül korában sok évet hiábavaló foglalatosságokkal töltött, mígnem Forgách hatására és támogatásával végül újra a tudományok m velésre adta a fejét.⁶⁷ Forgách környezetébe, feljegyzései tanúsága szerint (err l b vebben lásd alább) nagyjából 1563-1565 táján kerülhetett. Amennyiben feltesszük, hogy a szövegben az *in adolescentia* kifejezés a hagyományos antik és humanista életkor-szakaszolást takarja, akkor Kovacsóczynak valamikor 14 és 21 éves kora között kellett *multos annos* (5-6 évet?) eltékozolnia, mielőtt a *studia litterarum*-ba újra bebocsátást nem nyert. Kérdéses persze, hogy ezt a bebocsátást mire érthette. Ha a Forgách jóvoltából, vélhetően 1567-68-ban megkezdett padovai egyetemi tanulmányaira⁶⁸ (a beszédet és az ajánlólevelet 1571-ben írja), akkor az 1540-es születési id az *adolescentia*-hoz szükséges minimális 14 évvel plusz a legalább 5-6 eltékozolt évvel, aligha stimmel. Ha irodalmi stúdiumainak, önképzésének újrakezdését, a feljegyzéseit tartalmazó kódexben foglaltak szerint ennél valamivel korábbra, valamikor 1563 és 1567 közé tesszük (a történeti feljegyzéseket 1563-ban kezdi el írni, illetve a Zacharia Delfino és Oláh Miklós ellen írott epigrammák és invektíva legkés bb az 1567-es nyári országgy lésre íródhatott),⁶⁹ születésének dátumát akkor is, a fenti számítást újra elvégezve, 1540 körülre, esetleg 1540-42 közé tehetjük. Mindezt még egy adattal egészíthetjük ki, nevezetesen azzal, hogy az említett 1566-os hadjáratban, s t a gy ri táborból szeptember 24-én Székesfehérvár ellen, Salm gróf és Thury György vezetésével indított sikertelen expedícióban Kovacsóczy, feljegyzései tanúsága szerint személyesen is részt vett (és a szövegben semmi sem utal arra, hogy a vállalkozásban valamiféle speciális feladata lett volna, teszem azt: ifjú krónikásként történelmi feljegyzések készítése), vagyis ily módon feltehető, hogy mint Forgách kíséretének a tagja, esetleg jobb

⁶⁷ *Itaque his litterarum studiis statim a puero ita delectatus sum, ut quod multi in iis praecipue teneris annis coacti faciunt, id ego sponte, lubensque praestarem, nullumque laborem, qui tum a praeceptoribus in iis addiscendis imponebatur, subterfugerem. Atque nescio postea quo fato ab iis abstractus cum in adolescentia multos annos frustra contrivissem tua demum ope postliminio redeuntem me benigne blandeque receperunt.*

⁶⁸ Err l b vebben lásd alább. Forgách és Berzeviczy 1568. május 21-án íratkoztak be a natio Germanica anyakönyvébe: *Matricula et acta*, 74.

⁶⁹ ÖNB Cod SN 1912, 49r (Delfino elleni pasquillus); 53r-56v (Oláh elleni epigrammák); 59r-61v (Oláh elleni invektíva). Vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században, *Itk*, 1971, 265-277, 270; ALMÁSI, Variációk..., 1417-20.

lóval rendelkezett, de mindenképpen kin tt már az *adulescentiából*, és így kerülhetett beválogatásra a portyára induló csapatostbe, amellyel együtt, mint fegyveres katona kelt útra. Ez megint csak nagyjából az 1540 körüli születési id pontot er síti meg.

A Szádeczky Lajos monográfiájában vázolt családfa alapján⁷⁰ Kovacsóczy Erdélyben született, ahol édesanyja, Budai Török Erzsébet családja néhány csekély birtokot mondhatott a magáénak. Ebbe a kolozs megyei kisbirtokos családba n sült be a Szlavóniából menekültként, netán Szapolyai János valamelyik hívének familiárisaként Erdélybe érkezett apa, Kovacsóczy János. Az apai ágnak Pozsega, Szerém, Valkó és Baranya megyében voltak birtokai, err l a kancellár 1591-es végrendelete tanúskodik:

*Az mi keves iozagom es marhachkam wacion, mind En magam sok Zolgalatommal, faratsagommal, munkammal talaltam. Mert a kyi Ews jozagom wolna az posgaban, Zeremben, Wolkossagban, Baraniaban az Thewrök alat wacion, kyi chak Isten tugiya ha walaha megh zabadwl.*⁷¹

Szádeczky szerint a család névadó helysége a pozsega megyei šKovacsoveczö volt.⁷² Ez kis pontosítással helytálló feltételezés lehet, de els sorban a végrendeletben felsorolt megyék sorrendje miatt: ha Kovacsóczy a felsorolásban Pozsegát vette el re, valószínűsíthető, hogy itt volt a legtöbb birtok, és a család is innen eredhetett. Ugyanakkor több Kovacsóc vagy hasonló nev helységr l tudunk a középkorban Szerém,⁷³ valamint Valkó⁷⁴ megyében is. Pozsega megyében kett , egymástól nem is olyan messze lévő el fordulás található a mai Nova Gradi-ka közelében, a boszniai határnál: az egyik a Csánki Dezs nél 1445-ben és 1455-ben Kowachowcz illetve Kowacocz alakban említett mai Kova evac, a másik pedig ett l 20 km-rel észak-északkeletre, a mai Podvr-ko közelében található, Csánkinál Kovacsicz/Kovacsicza néven említett hegy és patak.⁷⁵

És ha már a névváltozatoknál tartunk: a Kovacsóczy névalak a szakirodalomban a XIX. századtól kezdve használatos. Maga a kancellár latinul írt leveleiben a Covacciocius/Kovacciocius/Kovaciocius alakokat, míg néhány megmaradt magyar nyelv levelében a Kowachoczy/Kovachoczy változatokat használta. Keresztnevének használata szintén eltéréseket mutat: többnyire a németes Wolfgang és ennek különböző helyesség

⁷⁰ SZÁDECZKY 1591, 4

⁷¹ RADVÁNSZKY 1879, 139.

⁷² SZÁDECZKY 1591, 4.

⁷³ Koachoch, 1320-ban. CSÁNKI Dezs , Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II, Budapest, 1894; 248.

⁷⁴ Kowachevcz, 1506-ban a szlakovci kastély birtoka; Koachowitz, Kowachocz, Kowachewcz, 1422, 1428, 1474-ben a nevai vár birtoka; CSÁNKI II, 326.

⁷⁵ CSÁNKI II, 415.

alakjaival élt leveleiben (Wolfgang, Wolfgang, olaszosan Olfang), de él szóban a magyar Farkas alakot is használta, amit néhány olasz levél igazol.⁷⁶

Két testvérér l tudunk, akiket a fent említett végrendeletében is megnevez: n vérér l Jusztináról, illetve öccsér l, Jánosról.⁷⁷ Kovacsóczy kétszer n sült, els , Harinnai Farkas Katával 1581-ben kötött házasságából öt gyermeke született: az 1584-ben alig két éves korában meghalt Erzsébet;⁷⁸ valamint az apjuk halálát megér Kristóf, Zsigmond, István és Zsuzsanna. A házasságig úgy t nik csak az utóbbi kett , István és Zsuzsanna jutott el. István apjához hasonló karriert futott be: Bethlen Gábor idejében a kancellárságig emelkedett, ezenkívül az irodalomtörténet kett latin *oratio*-járól, és egy fent nem maradt történeti m vér l tud.⁷⁹ Istvánnal fiúágon kihalt a Kovacsóczy-család, ennek lánya, Kata második házassága révén került a családi levéltár a Bálintith-família tulajdonába.⁸⁰

⁷⁶ Pl. AJZ I, 204, Bernardino Petrella padovai tanár Jan Zamoyskihoz: *D. Fracassa Covaciovio*.

⁷⁷ Jánosról leginkább a bátyja révén szerzett birtokai, birtokrészei kapcsán bírnk információkkal. Vö. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei II, közléteszi FEJÉR Tamásó RÁCZ Etelkaó SZÁSZ Anikó, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2005; Az erdélyi káptalan jegyz könyvei I (1222-1599), s.a.r. BOGDÁNDI Zsoltó GÁLFI Em ke, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2006.

⁷⁸ Kassai Dávid Zsigmond írt sírepigrammát neki. Magyarul: Janus Pannonius ó magyarországi humanisták, 494 (ford. Tóth István).

⁷⁹ Vö. 52. jegyzet.

⁸⁰ A leszármazási rendet lásd: SZÁDECZKY 1591, 4, vö. NAGY Iván, Magyarország családai VI, 423.

2.2. FORGÁCH FERENC SZOLGÁLATÁBAN

Kovacsóczy gyermekéveiről semmit nem tudunk, korai iskolai tanulmányainak helye és ideje is ismeretlen, csupán a feljegyzései között található asztronómiai jegyzetek alapján feltételezhetjük, hogy valamilyen városi órában amennyiben az anyai Budai-ág valamelyik kolozsvári birtokán gyermekeskedett, akkor ő talán a kolozsvári iskolában tanulhatott.⁸¹ Szintén a feljegyzései alapján valószínűsíthető, ahogyan azt már Varjas Béla is megállapította,⁸² hogy 1563-ban az alsólendvai Bánffy-család szolgálatában állhatott: ekkor kezdte el írni ugyanis történeti feljegyzéseit Bolondóc várában, amely a korszakban Bánffy László királyi főajtónállómester birtoka volt. A Bánffyakkal való kapcsolatára még egy adat utalhat: a feljegyzéseket tartalmazó kódexben lejegyzett egyik anekdota a Mátyás király által bebörtönzött, szintén alsólendvai Bánffy Miklósról.⁸³

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a Bánffyak szolgálatából, hogyan és pontosan mikor került át a Forgách család klientúrájába, feljegyzései alapján azonban talán már 1563-tól, de legkésőbb 1565-től a váradi püspök, Forgách Ferenc familiárisai közé tartozott. Forgách I. Ferdinánd egyik legkedveltebb híve volt, akinek azonban vajmi kevés babér termett az 1564-ben elhunyt császár fia és utóda, Miksa uralkodása alatt. A mellőzöttség miatti elégedetlensége, amit a császári hadvezetés 1566-ban tanúsított tehetetlensége csak tovább növelt, végül az erdélyi fejedelemhez történő átállásához vezetett 1568-ban, ugyanakkor a politikai életben tevékenyen János Zsigmond oldalán sem vett részt; az erdélyi vajdává 1571-ben megválasztott Báthory István idején Csáky Mihály halálát követően ugyan kancellárrá lett, de erről a tisztségéről 1575-ben lemondott és Padovába távozott, részben hogy üdüljön és gyógyuljon, részben pedig hogy történeti művének befejezésén munkálkodjon. Itt érte a halál 1577-ben.

Báthory ugyanakkor hálás lehetett Forgáchnak, hiszen későbbi két legmegbízhatóbb híve is első erdélyi kancellárja révén, pontosabban az ő klientúrájából került az alkalmazásába: Kovacsóczy Farkas mellett a felvidéki kisbirtokos családból származó Berzeviczy Márton, aki a korai időkben fontos kiküldetéseket sikerrel lebonyolító diplomataként, majd a lengyelországi erdélyi kancellária élén Kovacsóczy közvetlen feletteseként tevékenykedett

⁸¹ A kolozsvári protestáns magyar iskola első rektora Dávid Ferenc volt (1552-1557), utána Basilius Balázs István követte a posztot. Ha tényleg itt tanult Kovacsóczy tehát, akkor maga Dávid Ferenc lehetett a tanára. Érdekes, hogy az 1564-ben Kolozsvárra érkező rektor, Szikszai Fabricius Balázs keze alatt tanuló, és Heltai 1565-ös, Mátyás uralkodását feldolgozó Bonfini-részkiadásához latin epigrammákat író akkori tanulók közül többen (Hunyadi Demeter, Pécsi János, Gyulai Pál) Kovacsóczyval egyidőben tanultak később Padovában. Az asztronómiai jegyzetekről vö. PETNEHÁZI 2012, 288-89.

⁸² VARJAS 1970, 129-130.

⁸³ Vö. ALMÁSI 2006, 1412; PETNEHÁZI 2012, 289-299.

(Kovacsóczy utóda 1578-as erdélyi kancellára történt kinevezése után a krakkói erdélyi kancellária titkári posztján Gyulai Pál lett). Berzeviczy fiatalkorában Nádasdy Tamás⁸⁴ nádor szolgálatában állt, ezután pedig, 1558-ban a bécsi magyar kancellárián lett titkár. Ebben a min ségében közvetlen felettese az ekkoriban az alkancellári posztot betölt Forgách volt, szoros kapcsolatuk kezdete ekkorra datálható. Korábbi patrónusa, az id s nádor 1562 nyarán meghalt. Ferdinánd ekkor fiának Miksának az utódlásával volt elfoglalva els sorban, akit 1562 szeptemberében el bb cseh királynak koronáztatott, majd novemberben a frankfurti birodalmi gy lésen római királynak, vagyis a német-római császárságban t követ utódának választott. Miksa magyar királlyá történ megkoronázására az 1563 szeptemberében tartott pozsonyi országgy lésen került sor, a rendek nem éppen osztatlan lelkesedése közepette, akik különösen a nádorválasztás elhalasztását, illetve az ekkor már id s, špozícióhalmozó esztergomi érsek és kancellár, Oláh Miklós nádori helytartóvá történt kinevezését sérelmezték.⁸⁵

Kovacsóczy feljegyzései között az els esemény az általa a valóságosnál b egy hónappal korábbra, 1563. augusztus 8-ára datált pozsonyi királykoronázás. Az eltér dátum alapján feltehető, hogy utólagosan, vagy emlékezetből, vagy hallomásból írhatta a bejegyzést, vagyis lehetséges, hogy ekkor még nem tartózkodott az eseményen hivatalból is résztvev Forgách Ferenc környezetében. További árulkodó jel, amib l a feljegyzések keletkezési idejére következtethetünk, az 1563 és 1565 közötti évekr l szóló tudósítások, azoknak különösen az 1566-os évhez képest meglehetősen széles terjedelme, valamint az egyes bejegyzések *kezdetén* megjelen pontos dátum, amely az év szerint csoportosított, naplószerű bejegyzések között elsőként 1564-ben t nik fel (május 22: Báthory András lakodalma Mindszenty Katalinnal, ill. július 25: Ferdinánd halála). A legvalószínűbb mindezek alapján az, hogy Kovacsóczy, rendszertelenül ugyan, de már 1564-ben elkezdett valamiféle történelmi naplót vezetni (az 1563-as események összefoglalását ehhez írhatta meg), ám részletesebben kidolgozott leírások készítéséhez a személyesen is megtapasztalt 1566-os események (és valószínűleg Forgách, ezek rögzítésére irányuló felkérése) adhattak igazán lökést. 1564-65-b l sz kszavú šanyagönyviö bejegyzések (házasságkötések és halálesetek) között b vebb tudósításokat éppen az 1566-os török hadjáratához vezet erdélyi-királyi magyarországi

⁸⁴ Nádasdy Tamás (1498-1562), Bécsben, Bolognában, Rómában tanult f úr, a Ferdinánd-párt vezéralakja, bár kényszer ségb l 1529-1534 között Szapolyai pártjára áll. A Fráter György-féle országegyesítési kísérlet egyik f szerepl je. Kanizsai Orsolyával kötött házassága révén a fél Dunántúl ura, 1554-62 között nádor. Mecénás, Sárovaron Sylvester János vezetésével nyomdát, iskolát alapít. Vö. BESSENYEI József, Nádasdy (I) Tamás, MAM L VIII, Budapest, Balassi, 2008, 73-75.

⁸⁵ Az Oláh elleni szervezkedés l és hangulatról vö. ALMÁSI 2006, 1422-26.

határvillongásokról olvashatunk: az 1564 szi, Báthory István vezette, Szatmár elfoglalásában kicsúcsosodó sikeres erdélyi hadm veletekr l, valamint az erre válaszul indított, Lazarus Schwendi vezette még sikeresebb ellenakciókról. Az egy év eseményeire koncentráló, vagy azt a középpontba helyez , mégis inkább naplószer történeti feljegyzésekkel a korban nemcsak Kovacsóczy nál találkozzunk: a császári historikus, Zsámboki János ránkmaradt naplója éppenséggel szintén az 1566-os török hadjárat körüli eseményekre, valamint az 1568-69-es németalföldi felkelésre szorítkozik csupán.⁸⁶

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy Kovacsóczy ebben az id ben milyen mértékben kapcsolódott a bécsi udvari, humanista körökhöz, de valószínűsíthető, hogy vagy Forgách révén, vagy netán még azelőtt, hogy az klientúrájába került,⁸⁷ els , humanista jelleg kapcsolatait a kancelláriai körökkel alakította ki. Erre utalhat kettő a feljegyzéseiben megörökített baleset is: 1565. december 12-én Bécsben a (név nélkül említett) cseh kancellárt szállító kocsit a hajóhídról a Dunába zuhant, a kancellár pedig szolgájával együtt a folyóba fulladt; illetve ugyanebben az évben, május 28-án Miksa alkancellárja, Ulrich Zasius szenvedett szintén (lovas)kocsi-balesetet, amelynek következtében maga súlyos sérüléseket szenvedett, a vele együtt utazó idős Seltus doktor meghalt. A részletgazdag tudósítások alapján mindkét esetet l els kézből, vagy közeli forrásból értesülhetett.⁸⁸

Kovacsóczy az események résztvevőjeként els ként Miksa 1566-os hadjárata kapcsán ír a feljegyzésekben. *16 Augusti ó movimus cum episcopo varadiensi eiusque equitatu in castra* ó írja, majd ezt követően még több alkalommal, szintén többes szám els személyt használva tudósít a keresztény tábor t is érintő helyváltoztatásairól, vagy a már említett, Thury György vezetésével Fehérvár ellen indított expedícióról. Eszerint a sereg augusztus 19-én Óvárnál

⁸⁶ Kéziratban: ÖNB Cod. 9039; kiadta: Hans GERSTINGER, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531-1584)*, Wien, 1965. Feltehető, hogy Zsámboky naplója is egy történeti tudatos el munkálataként keletkezhetett, mint ahogyan Kovacsóczy is Forgách készül *Historia*-ja számára írta a feljegyzéseit.

⁸⁷ Forgách valamikor 1564 folyamán vált meg alkancellári tisztétől; helyébe az uralkodói kegy Dudith Andrást juttatta. Vö. ALMÁSI 2006, 1412-1413.

⁸⁸ ÖNB Cod SN 1912, 66v-67r. Joachim von und auf Neuhaus 1554 és 1565 között töltötte be a cseh fő kancellári tisztet. Az eseményről vö. Thomas FELLNER-Heinrich KRETSCHMAYR, *Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei (1749)*, Bd. 1: *Geschichtliche Übersicht*, Wien 1907, 282. A Kovacsóczy nál Seltusként szereplő figura Georg Sigmund Seld (1516-1565), korábbi Reichshofvizekanzler, aki 1559-től töltötte be ezt a tisztet, 1563-ban visszavonult, utóda Johann Weber (1563-1577) és Johann Ulrich Zasius (1521-1577, alkancellár 1566-1577). A baleset során Seld olyan sérüléseket szenvedett, hogy félórával később meg is halt, míg Zasius később rendbejött. Vö. Lothar GROSS, *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*. Wien 1933 (*Inventare österreichischer staatlicher Archive*, V/1), 311; 466; *Neue Deutsche Biographie* Bd. 24, 213-215; Anja MEUSSER, *Für Kaiser und Reich. Politische Kommunikation in der frühen Zeit: Johann Ulrich Zasius (1521-1577) als Rat und Gesandter der Kaiser Ferdinand I. und Maximilian II.* Husum 2004. Ezúton köszönöm FAZEKAS Istvánnak a személyek azonosításához nyújtott önzetlen segítségét.

vert tábor, majd augusztus 29-én Győrnél állt meg véglegesen, *nec ultra hunc locum processum est, quae res et turpis et ignominiosa Hercle fuit* ó tette hozzá Kovacsóczy némi keserőséggel. A győri tábor végül október 23-án oszlott fel, Forgách Ferenc innen a kíséretében tartózkodó Kovacsóczyval Csallóközön keresztül a Nyitra megyében található családi birtokközpontba, Komjátiba⁸⁹ ment.

Komjátiból Kovacsóczy, netán valamilyen megbízatással, vagy továbbra is Forgách kíséretében, Egerbe ment, ahol az év végéig maradt, mint írja: *December ó Hoc mense et praecedenti fui Agriae*. A következő év, 1567 tavaszán Forgách Pornóapátiban található birtokán tartózkodott, illetve április 14-22. között patrónusa öccsének, Forgách Imrének a társaságában Tihanyba és Csobánra látogatott, ahol Imre a nővérét, Forgách Margitot és ennek férjét, Gyulaffy Lászlót⁹⁰ látogatta meg, és alkalmasint a pornói apátság zálogba adásáról tárgyalhatott.⁹¹ Ugyanebben a hónapban érkezett vissza szintén Pornóra hároméves franciaországi útjáról Berzeviczy Márton is. A feljegyzések utolsó bejegyzése április 26-án Erdély Péter horvát bán haláláról tudósít.⁹²

Pornóról Forgách és kísérete nyár elején a Pozsonyban megnyíló országgyűlésre mehetett. Forgách ebben az időben már mindenképpen szeretett volna változtatni helyzetén, miután jogosan érezhette azt, hogy a császári udvartól függően karrierje végleg megfeneklett és Miksától nem számíthat a jövőben semmiféle kegyre vagy hivatalra, hiszen a Ferdinánd halálakor meglévő pozícióit is elvesztette, illetve az azóta megüresedett javadalmak és állások betöltésénél is a tökéletes mellőzöttség jutott osztályrészül. Miksa különösen két ügyben vívta ki Forgách, és általában a magyar rendek többségének ellenszenvét is: a Gregoriáncz Pál halálával 1565 októberében megüresedett győri püspökség idegen kézbe adásával egyrészt (a posztot az olasz Zaccharia Delfino bíboros kapta meg), másrészt a nádorválasztás folyamatos elhalasztásával, illetve a már idős esztergomi érsek és kancellár, Oláh Miklós nádori helytartóvá történt kinevezésével. Az ily módon a magyar állam három fő méltóságát

⁸⁹ Ma: *Komjatice*/Komját.

⁹⁰ Gyulaffy László (1525k-1579), szintén Kovacsóczy feljegyzései szerint, 1564. december 27-én vette el Forgách Margitot, Imreffy János özvegyét. ÖNB Cod SN 1912, 63r. 1568 végén, Forgáchcsal egyidőben is az erdélyi udvarba ment, lehetséges, hogy Dobó-Balassa összeesküvésbe is belekeveredett és a leleplezés el is távozott. Tanácsúr és főkapitány lett, a kerel szentpáli csatában (1575) vezette Báthory István seregét. Unokaöccse a történeti feljegyzéseket készítő kancelláriai titkár Gyulaffy Lestár. Vö. HORN Ildikó, A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei = *Idővel paloták: a Magyar udvari kultúra a 16-17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Budapest, 2005, 259-276; BÍBOR Máté János, Gyulaffy Lestár Erdélyben = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babe-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. BALÁZS Mihályó GÁBOR Csilla, Egyetemi Műhely Kiadó-Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2007, 495-508.

⁹¹ Vö. ALMÁSI 2006, 1427-28.

⁹² ÖNB Cod SN 1912, 97r.

egyszemélyben birtokló Oláh talán még Delfino bíborosnál is nagyobb számla volt nem csupán Forgách, de az az állami hivatalra pályázó szék magyar humanista elit egészének a szemében: pozíciójának Miksa általi megerősítése, valamint ennek révén veendő, Liszthi Jánosnak a magyar kancellárián elért térnyerése nagyban szerepet játszott az udvarral nagyjából egy időben bekövetkezett szakításában úgy Forgáchnak, mint a hozzá hasonlóan tehetséges, ám szintén nem kell képpen méltányolt Dudith Andrásnak.⁹³ A pozsonyi országgyűlésen kulmináló elégedetlenség szép dokumentumai a Kovacsóczy feljegyzései között található Delfino és Oláh ellen írott invektívák és epigrammák.⁹⁴

Forgách igen nagy gondban lehetett a folytatást illetően, valószínűleg több terve is volt, az azonban a porinói apátság zálogba adásából jól látszik, hogy az udvarral való szakításra még tavasszal elszánta magát. Utolsó próbálkozásként májusban egy beadványt intézett az udvarhoz, amelyben, mint az Verancsics Antal Forgáchhoz intézett leveléből kitűnik, szabályos követelésekkel állhatott elő a foglalkoztatását és a javadalmazását illetően. Hogy erre milyen választ kapott, nem ismert.⁹⁵ Szeptemberben már Velencében találjuk, ahol lényegében felajánlotta szolgálatait a Signoriának, illetve abban az esetben, ha erre nem mutatkozna fogadókészség, útlevelet kért, hogy Ragusán keresztül Erdélybe mehessen.⁹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyiekhez való átállás lehetett a legkevésbé vonzó alternatíva számára. Nem is sietett János Zsigmond udvarába, az év végén és a következő 1568-as év elején még egy kisebb észak-itáliai körutazást tett, majd májusban, a fennmaradt anyakönyvek alapján, Berzeviczyvel együtt beiratkozott a padovai egyetem jogi fakultására. Berzeviczy egészen 1572-ig itt maradt, maga Forgách pedig 1568-ban csatlakozott János Zsigmond udvarához, alkalmasint néminem, a javadalmazását illetően alkudozásokat követően.⁹⁷

Nincs arra adat, hogy Kovacsóczy ez idő alatt hol tartózkodott, de nagy a valószínűsége, hogy Forgáchcsal együtt is Itáliába ment, és még 1567-ben, vagy legkésőbb patrónusával és Berzeviczyvel egy időben, tehát 1568 májusában maga is beiratkozott a padovai egyetem bölcsészeti- és orvoskarára (a *Natio Germanica* korabeli bölcsész anyakönyvei, ellentétben a jogászokéval, nem maradtak fenn). Ezek alapján, ha nem is 12 évet töltött a venetói

⁹³ Dudith Forgáchhoz hasonlóan szintén a Gregoriánusz halálával megüresedett győri püspökségre pályázott volna, de Miksa elutasította. Vö. ALMÁSI 2006, 1417.

⁹⁴ Szerzőjük kérdéses, részben Kovacsóczy alkotásai lehetnek. ÖNB Cod SN 1912vö. RITOÓKNÉ 1971, 271; ALMÁSI 2006, 1412-13, 1417-20; PETNEHÁZI 2012, 280.

⁹⁵ A levelet lásd: MHH Scriptorum XX, Antonius Verantius, Opera, kiad. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, vol. IX. 1563-1569, Pest, 1870, 215; idézi: ALMÁSI 2006, 1421.

⁹⁶ A Signoriához intézett beadványát közli: S. OBERMAYER Erzsébet, Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentumok a velencei levéltárban, Itk 79 (1975), 681-685.

⁹⁷ Vö. ALMÁSI, 2006, 1422.

egyetemvárosban, mint azt egy 1591-es levél állítja,⁹⁸ de 1576-os végleges távoztáig legalább 8-9 évet, igaz, valószínűleg több megszakítással.

2.3. A PADOVAI ÉVEK

Padova virum me fecit ó írta egyik 1577-ben kelt levelében Báthory István lengyel kancellárja, Jan Zamoyski a velencei dózséhez.⁹⁹ Kovacsóczy lényegében ugyanezt mondhatta el magáról: a padovai évek, az itt megszerzett tudás és kapcsolatok jelentették számára a kulcsot későbbi karrierjéhez. Padovában kezdett publikálni: az itt megjelentetett beszédei révén figyelt fel rá Báthory István és vette alkalmazásába doktori fokozatának megszerzése után.

2.3.1. A PADOVAI EGYETEM A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. TUDOMÁNY ÉS FELEKEZETEK-FELETTISÉG.

KOVACSÓCZY TANULMÁNYAI

A padovai egyetem a század második felében virágkorát élte, Európa egyik vezető szellemi központja volt, amely (a konfesszionalizáció korában ez nagy szó) felekezeti hovatartozástól függetlenül, Európa szinte valamennyi pontjáról magához vonzotta a tanulni vágyó fiatal szellemi elitet. A reformáció már igen korán megjelent az egyetem falai között, és a városban is uralkodóvá lett, olyannyira hogy az 1550-es évekre Padova már egyenesen az antitrinitarianizmus melegágya és egyik fő terjesztő központja lett.¹⁰⁰ 1555-ben a velencei hatóságok, megelintézve a közvetlen pápai beavatkozást, közbeléptek, és igyekeztek rávenni az egyetem vezetését arra, hogy a nyíltan katolikusellenes megnyilvánulásokat ne terjessze. A Velencében felállított inkvizíció is több eljárást indított az egyetem azon polgárai ellen, akiket tiltott eszmék terjesztésén kaptak. Az egyetem ezt természetesen szabadságjogai durva megsértésének tekintette, és szívós harcot folytatott a híres *Patavina libertas* további fenntartása érdekében. Az ellenreformációs intézkedések végül a XVI. században egyetlen szimbolikus rendeletben csúcsosodtak ki: a trienti zsinatot sikeresen lezáró IV. Pius pápa

⁹⁸ Kornis György magyar nyelvű levele apjának, Kornis Farkasnak, Padova, 1591. november 7. Közli: VERESS, *Matricula et acta*, 234-238; 237.

⁹⁹ Az adagium-szerződés mondatot a szakirodalom több helyen is idézi, pl. Tadeusz ULEWICZ, *Gli scrittori polacchi del Cinquecento nell'ambiente umanistico di Padova e di Venezia = Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento*, a cura di Mieczysław BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, 83-103, 84.

¹⁰⁰ Ezzel kapcsolatban vö. Aldo STELLA, *Studenti e docenti patavini tra riforma e controriforma = Studenti, università, città nella storia padovana*, atti del convegno Padova 6-8 febbraio 1998, a cura di Francesco PIOVAN e Luciana STRANIERA, Edizioni Lint, 2001, 371-387; Ullmann, *Dall'anabattismo al socinanesimo nel cinquecento Veneto*, Liviana Editrice in Padova, 1967.

(1559-65) 1564. november 13-án kiadott bullájában kötelezte valamennyi fokozatszerző hallgató számára katolikus hitüknek és a zsinat hitelveinek nyílt, egyházi előljáró és tanúk előtt történő megvallását.¹⁰¹ Ez viharos tiltakozásokat váltott ki az egyetemen, hiszen hallgatóságának legalább fele olyan Itálián kívüli területről érkezett, ahol évtizedek óta valamelyik protestáns, vagy éppenséggel a görögkeleti felekezet volt a bevett és uralkodó vallás. Az eskü betartatását a felfüggetlen inkvizitorból lett következő pápa, V. Pius (1566-72) idején is makacsul igyekezett érvényesíteni az egyház, ez a buzgalom csak a pápa halála után hagyott alább. Az egyetemen ekkora tehet az elhíresült, a századfordulón Padovában tanító Galilei egyik lengyel tanítványa által megfogalmazott *melius habere lentam religionem quam ferventem*¹⁰² elvének az eluralkodása (közrejátszott ebben az Európát megrázó Szent Bertalan-éji mézszárlás is, 1572. augusztus 23-án), és Padova ekkortól vált a vallási türelem egyfajta szigetévé.¹⁰³ Az esküt formálisan fenntartották ugyan, de az eskütevő valódi, személyes világnézetét már nem ellenőrizték. Kovacsóczy tehát a kezdetben erős, majd alábbhagyó ellenreformációs szigor és az ezzel szemben kitartóan tiltakozó egyetemi ellenállás idején folytatta tanulmányait, ami nyilvánvalóan nagy hatással volt világképére. Jellemző például, hogy személyes felekezeti hovatartozása is csak sejthető (talán kálvinista volt),¹⁰⁴ de tőle magától egyetlenegy erre vonatkozó konkrét utalás nem maradt ránk, ám éppen ez a következőket hallgatása utalhat arra, hogy a fenti jelmondat szellemiségét elsajátítva, egész életében egy inkább felekezetek feletti vallásosságban hihetett. Utolsó ránkmaradt, már idézett végrendeletében öccsére és nővérére bízta a gyermekei nevelését. Ez az egyetlen tőle ismert személyes megjegyzés, amely hite/világnézete, vagy felekezeti hovatartozása (illetve oda nem tartozása) felől tájékoztat: *Azon legienek írja, hogy mingiarast kichinsegekt l fogua az igaz istenyi tjtzeletre wezereltessenek es minden jo es tjttesseges erkölchekbe neveltessenek.*¹⁰⁵ Valószínűleg alapján, hogy az erkölcsös keresztény élet elbirevelőségében hitt, de ennek megvalósítását nem kötötte felekezetekhez. (Gyermekei közül egyedül Istvánról tudható, hogy katolikus volt. A generációk közötti felekezetváltások ugyanakkor a korabeli Erdélyben tipikusnak nevezhetőek.)¹⁰⁶

¹⁰¹ Erről bővebben: STELLA 1998, 376-77.

¹⁰² Jan Brozek (1585-1652) Galilei tanítványa, matematikus, polihisztor, a krakkói egyetem rektora. Idézi: STELLA 1998, 380. Lásd még: Jan BROZEK, Wybór pism, ed. Henryk BARICZ, Warszawa, Pánstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956, 98.

¹⁰³ STELLA 1998, 380-382.

¹⁰⁴ SZÁDECKY 1891, 20.

¹⁰⁵ RADVÁNSZKY, Magyar családélet, 140.

¹⁰⁶ Vö. HORN, Hit és hatalom, passim.

Padova ebb l a felekezetek felettségéb l igen sokat profitált tudományos értelemben. Az arisztotelianus alapokon felnövekv egyetem a korszakra nem csupán a modern orvostudomány (anatómia) és a természettudományok (matematika, botanika, fizika, asztronómia) kezdetei felett bábáskodott, de a hagyományosan er s jogtudomány mellett, a bölcsészetnek (filozófia, retorika) is az egyik kiemelt központja lett.¹⁰⁷

Arra vonatkozóan, hogy Kovacsóczy milyen stúdiókban részesülhetett a Padovában eltöltött mintegy nyolc esztendő alatt, egyetlen konkrét adatunk van: a doktori fokozatának megszerzésér l szóló anyakönyvi bejegyzés. Érdeemes szó szerint idézni, az el terjeszt és jelenlév tanárok névsorából ugyanis meglehetősen sok információ hámozható ki:

1575. maii 28, hora 13, in aula ep. Volflagangi [!] examen

D. Volflagangus [!] Covacciocius [f.] q. d. Ioannis Ungarus, in presentia rev. d. Nicolai Galerii vic. reverendissimi episcopi Pad., - in assistentia ó collegii priore ó d. Faustino de Sumo, fuit in art. et med. conventuatus et approbatus. Et quia in suo rigoroso examine bene se gessit, fuit approbatus ó nem. ó pen. disc. ó et ita pronuntiatus ab ipso rev. vicario sub ó promotoribus ó dominis Hieronimo Mercuriale, Francisco Picholhomineo a quo habuit insignia in dictis facultatibus, Paulo Crasso, comite Iacopo Zabarella, Hieronimo Capitevacce, Bernardino Trevisano et Albertino Botono.

Et interfuerunt ó infrascripti ó doctores: - d. Paulus Crassus, d. Bernardinus Tomitanus, d. Matheus Macigni, d. Marianus Stephanellus, d. Angelus Blasius, d. Ludovicus Saxonia, d. Julius Coradinus, d. Marcus Oddus, d. Bernardinus Trevisanus, d. Hieronimus Caputvacce, comes Iacobus Zabarella, d. Celsus Crassus. d. Albertinus Botonus, d. Iulius Gusella, d. Valerius Ternetius, d. Benedictus de Doctoribus, d. Benvenutus Bodonus, d. Alexander Guantis, d. Aloysius Bellacatus, d. Faustinus Sumus, d. Hercules Saxonia, d. Trivisanus de Trivisanis, d. Hieronimus Zachus, d. Emilius Campuslongus, d. Hieronimus Bradiolus, d. Ioannes Carpenetus, d. Camillus Frascatus. Alii ó omnes ó fuerunt absentes¹⁰⁸.

Kovacsóczy katolikus voltát esküvel bizonyította:

¹⁰⁷ Az egyetem sokáig egyetlen karral, a jogtudományival rendelkezett, amely mellett, a humanizmus feler sődésének köszönhetően, csak a XV. század végét l jött létre az önálló bölcsészkar, amelyen ugyanakkor többségében orvosokat oktattak. A humanista filológiai módszer és megközelítés jelentette az új tudományosság alapját, amely miatt a XVI. század első felében egyre inkább a jogi oktatás is háttérbe szorult (kétszer annyi bölcsész volt, mint jogász). Az egyensúly a filológiai módszer általános elterjedésével állt helyre, de az új rendszerben már a természettudományos oktatásnak is nagy szerep jutott. A teológia kezdetekt l folyamatosan jelen volt az oktatásban, jelentősége azonban mégcsak megközelíteni sem tudta a jogi vagy a bölcsészeti stúdiókét. A trienti zsinat végzése a magasabb egyházi pozíciók betöltéséhez már el írta a teológiai doktorátust. Az ennek nyomán megnövekedett érdeklődésnek az itáliai egyetemek közül érdekes módon éppen Padova igyekezett a leginkább megfelelni. A sokirányú és nagyon magas színvonalú oktatás mögött a velencei szenátus politikai akarata és nagymértékű anyagi támogatása állt, amely politikai értelemben hasznosnak tartotta, ha tartományi egyetemén a stúdiók legszínesebb palettájából válogathat a hallgatóság. Vö. Paul F. GRENDLER, *The universities of the Italian Renaissance*, John Hopkins Univ. Press, Baltimore- London, 2002, 21-40; 199-266; 366-372; 447-457.

¹⁰⁸ Lásd: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1566 ad annum 1600 (1566-1575)*, a cura di Martellozzo FORIN, Antenore, Roma-Padova, 2007, 665-666.

1575 maii 28. Coram etc. comparuit d. Olphanthus Covasozius Ongarus ó ert. et med. scol. ut profiteretur fidem catholicam. ó d. Bernardinus Petrella testis ó deposuit. D. Marius Vadagninus d. Lazari de Bassiano testis ó deposuit.¹⁰⁹

Eszerint tehát a magyarországi, néhai Kovacsóczy János fia Farkas¹¹⁰ miután a padovai püspök vikáriusa elé idéztetvén, a medicinában és a bölcséletben tudását bizonyította és a vizsgát sikerrel vette, Girolamo Mercuriale, Francesco Piccolomini (akinél a nevezett karokon jeles eredményeket ért el), Paolo Grassi, Giacomo Zabarella, Girolamo Capodivacca, Bernardino Trevisano és Albertino Botono el terjesztésére, az orvosi valamint a bölcsészeti tudományok doktorává lett avatva. A vizsgán jelen voltak az alábbi doktorok, stb.

Kovacsóczy promotorai között a medikusok voltak többségben. A korelnök és a rangidő s közülük Paolo Giunio Grassi (Á1577)¹¹¹ volt. Albertino Botono-ról csak annyi ismert, hogy szintén medikus volt. Girolamo Mercuriale (1530-1606)¹¹² a korszak egyik legismertebb orvosdoktora volt, kollégájával a névsorban szereplő Girolamo Capodivacca-val (Á1589) együtt ugyanakkor tehetetlennek bizonyultak az 1576-77-ben Veneto tartományban dühöngő, rengeteg ember (köztük például Bakfark Bálint és Forgách Ferenc, és valószínűleg Grassi) életét kioltó pestis megfékezésében. Mercuriale a testgyakorlás fontosságáról írt művel szerzett el ször elismerést (*De arte gymnastica*, 1569), de írt könyvet később a b rbetegségekről, valamint a n k és a gyermekek betegségeiről és kezeléséről, jórészt az általa fordított és 1588-ban kiadott *Corpus Hippocraticum* alapján. Capodivacca¹¹³ a diagnosztika módszertanát dolgozta ki, valamint az egyik első propagálója volt a nemi betegségek (különösen a szifilisz) terjedését megakadályozó óvszer használatának.

¹⁰⁹ Acta graduum, 666.

¹¹⁰ Eszerint apja akkor már nem élt.

¹¹¹ Iunius Paulus Crassus/Giunio Paolo Grassi, padovai származású, élete végéig Padovában (többek közt Zsámbookit is) tanító professzor volt, Galénosztól, Hippokratésztől is fordított és magyarázott egyes műveket, legjelentősebb műve az általa felfedezett és fordított kappadókiai Aretaiosz (i.sz. I. sz.) művének a kiadása volt 1552-ben.

¹¹² Mercuriale 1587-ig tanított a padovai egyetemen, ezt követően 1593-ig Bolognában, majd haláláig Pisában. Korának egyik legjobban fizetett orvosa volt, gyógyította többek között II. Miksa császárt is 1573-ban, aki a kezeléssel rendkívül elégedett volt. Rendkívül termékeny író volt, műveinek kiadásait lásd: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ivain.htm.

¹¹³ Capodivacca Mercuriale vetélytársa volt, amikor 1587-ben nem t nevezték ki az orvosi kar vezető posztjára, családottságában le akart mondani állásáról. Végül, noha meglehetősen nagy fizetést felkínálva hívták Pisába is, Padovában maradt, ahol az egyetemi állása mellett jól jövedelmező és kiépített, nemi betegségekkel foglalkozó praxisa volt. A szifiliszről és kezeléséről írott traktátusa halála után jelent meg (*Acroases de virulentia Gallica, seu de lue venerea*, 1590; 1594). Műveit lásd: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ivain.htm. Életéről vö. Giuliano GLIOZZI szócikkét: Dizionario biografico degli italiani 18; online: <http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-capodivacca>.

Bernardino Trevisano (1506-1583) és a jelenlévők között feltüntetett Bernardino Tomitano (1517-1576) a Sperone Speroni által vezetett *Accademia degli Infiammati*¹¹⁴ tagjai voltak: Trevisano-ról csak annyit sikerült kiderítenem, hogy 1557-ban az *Accademia* matematika-lektorává választották;¹¹⁵ Tomitano ugyanott ugyanekkor a *lingua volgare* lektora volt, de meglehetősen érdekes élettel rendelkezett. 1554-ben inkvizíció elé idézték, mivel Erasmusnak a Máté-evangéliumhoz írott parafrázisát olaszra fordította; a vád alól csak úgy tudott megszabadulni, hogy azt állította, nem a saját munkáját adta ki.¹¹⁶

Hátra maradt a padovai arisztotelianizmus két legnevesebb képviselője: Francesco Piccolomini (1520-1604) és Giacomo Zabarella (1533-1589). Ők, a korábban már említett, Kovacsóczy katolikus voltát bizonyító egyik tanúval, a náluk idősebb Bernardino Petrellával¹¹⁷ együtt első sorban az arisztotelészi logika értelmezéséről és a logikának a tudományok rendszerében elfoglalt helyéről folytatott polémiajuk révén vonultak be a tudománytörténetbe. Zabarella először 1572-ben megjelentetett Logikájában (a második kiadást 1578-ban Báthory Istvánnak ajánlotta)¹¹⁸ a hagyományos nézettől eltérően nem önálló tudományként, hanem az eredeti arisztotelészi értelem szerint a tudományos megismerés eszközeként interpretálta a logikát, amelynek egy a hagyományosnál sokkal hatásosabb, inventív módszerét is kidolgozta. Az új módszer egyben új felfogást is jelentett a tudományok rendszeréről, kissé átalakítva a tradicionális, arisztotelészi *artes/scientiae* felosztást. Az *artes* (ide sorolta az orvostudományt és a morálfilozófiát is) tárgyaként az embert nevezte meg, lényegét az aktív cselekvésben, logikai módszerét pedig a *resolutio*-ban, a kitöltött célból a rávezető út, vagy ha tetszik, az okozatból az ok megtalálásában jelölte meg. A *scientiae* tárgya a mindig állandó természet: lényege a szemlélet és (*contemplatio*), módszere pedig a

¹¹⁴ Az 1540-ben alakult akadémiairól vö. Francesco BRUNI, Sperone Speroni e l'Accademia degli Infiammati, *Filologia e letteratura* 13 (1968), 24-71.

¹¹⁵ Dokumente und Musik in Ergänzung zur Monographie: Inga Mai GROOTE, Musik in italienischen Akademien. Studien zur institutionellen Musikpflege 1543-1666 (*Analecta musicologica* 39), Rom, Deutsches Historisches Institut, 2007, 3.

¹¹⁶ Tomitano fordítása (*Esposizione letterale del testo di Mattheo Evangelista*) 1547-ben jelent meg. 1563-ban visszavonult a tanítástól és Velencében folytatott orvosi praxist. Igen sokoldalú humanista volt, több prózai és verses panegyricust írt, valamint egy traktátust a szifiliszről. Olaszországban leginkább a népszerűen írt értekezését becsülik (*Quattro libri della lingua thoscana, ove si prova la philosophia esser necessaria al perfetto oratore et poeta.*, Padova 1570). Vö. Marco PECORARO, Tomitano, Bernardino = *Dizionario critico della letteratura italiana*, Torino, 1973, vol. III, 507-512; Maria Teresia GIRARDI, *Il sapere e le lettere in Bernardino Tomitano*, Milano, 1995.

¹¹⁷ Petrella Kovacsóczy szállásadója is volt, ennek 1574. október 23-án kelt, Blotius-hoz írott levelének tanúsága szerint. Kiadva: *Mencsik*, EM 1910, 49-50.

¹¹⁸ Iacopi Zabarella opera logica ad serenissimum Stephanum Poloniae regem, Venetiis, 1578. Az előszóban Zabarella udvariasan visszautasítja Báthory Krakkóba szóló meghívását. A király több más nagynevű itáliai egyetemen tanító tudóst (pl. Carlo Sigonio vagy Jean Antoine Muret) is igyekezett Krakkóba csábítani, többnyire sikertelenül.

compositio, vagyis az állandó okokból, mint principiumokból az eseti törvényszerűségek levezetése. Az *artes/scientiae* rendszeréből kivette a logikát, amelyet mindkét területen alkalmazandó eszközként, és nem önálló tudományként határozott meg. Zabarella nézetei, nemcsak emiatt, hanem különösen logikai módszertana miatt a legnagyobb hatást a XVII. század-eleji német tudományosságra gyakorolták, de Galilei, valamint az angliai neoszofisztika is sokat merített belőle.

Zabarella magyarországi, illetve erdélyi hatására vonatkozóan néhány adat már eddig is rendelkezésre állt, Pirnát Antal 1971-es tanulmányában az erdélyi Gerendi-körhöz kapcsolatlan a lélek halhatatlanságába vetett hit megkérdőjelezését kötötte Zabarellához, pontosabban annak az arisztotelészi *De anima*-hoz írott kommentárjához,¹¹⁹ illetve a szintén Padovában tanult Enyedi György unitárius püspök (1555-1597) és Szilvási János vitájában vetődött fel a padovai filozófus neve már a korban, kifejezetten pejoratív értelemben.¹²⁰ A lélek halandó voltáról itt egy kis pontosítást érdemes közbevetni: maga a kommentár, vagyis a végső formájában kidolgozott szöveg az arisztotelészi lélekfogalom értelmezéséről, csak Zabarella halála után jelent meg, és ebben inkább csak utal arra, hogy Arisztotelész valószínűleg nem tartotta halhatatlannak a lelket. A kérdés ugyanakkor már Pietro Pomponazzi (1462-1525), a lélek halandóságát első ízben felvető és ezzel nem kis botrányt kavart traktátusa óta¹²¹ élénk, megújuló vitákat kavart a padovai arisztotelianizmus egymást követő generációin keresztül: a modern-korok közötti igazság (tudományos és hitbéli) felfogásának kialakulása innen eredeztethető. Hogy Zabarella ebben a konkrét tárgyban milyen hatást gyakorolt az erdélyi padovásokra, nyilvánvalóan nehézkes felmérni; racionalizmusa, illetve a logikát az élet

¹¹⁹ PIRNÁT Antal, Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola), Helikon 1971, 363-392.

¹²⁰ Enyedi, egykori tanítványa és patronáltja, majd ellenfele és vitapartnere, az első református, majd katolikus hitre tért Szilvási János híres mondása szerint átbemagolta Zabarellát. A lélek mortalitásának tanáa egyszer en botrányosnak számított a korban, Zabarella neve tehát a téma túlságos átpolitizáltsága miatt egyértelmű szitokszó volt ebben a kontextusban. Enyedi valóban sokat tanult Zabarellától, ám inkább a különösen Zabarella által tökéletesre csiszolt arisztotelészi logikai módszerből, amit a Szilvási Jánossal Jézus isteni természetéről folytatott vitájában is sikerrel érvényesített. A vitáról vö. SIMON József, Enyedi György (1555-1597) és a szillogizmus középfogalma, Világosság, 2009, 41-48. Enyedi életéről és tevékenységéről: György Enyedi and the Central European Unitarianism in the 16-17th Century, ed. Mihály BALÁZS és Gizella KESER, Budapest, Balassi, 2000.

¹²¹ *Tractatus de immortalitate animae*, Bononiae, 1516. Pomponazzi nem mondta ki nyíltan, hogy a lélek halandó lenne, csupán amellett érvelt, hogy racionálisan nem bizonyítható a halhatatlansága, lévén, hogy az anyaghoz kötöttségétől teljesen soha nem tud megszabadulni. Saját korában ezzel is hatalmas botrányt kavart, könyvét elégették, és is csak nagy nehezen került el a felelősségvontól. A kérdés mindenestre még évtizedekig megújuló polémiákat váltott ki Padovában is. Vö. Stefano PERFETTI, "Pietro Pomponazzi" = The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2012 Edition), Edward N. ZALTA (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/pomponazzi/>; a traktátus utolsó fejezetének magyar fordítását lásd: POMPONAZZI, A lélek halhatatlanságáról, ford. KASZA Péter, bev. SIMON József, Fosszília, 2001/3-4.

minden területére kiterjeszt gondolkodásmódja ugyanakkor valószínűleg minden hallgatójára mély benyomást tehetett.¹²²

Kovacsóczyra is valószínűleg szintén hatott Zabarella, de a filozófiában fő tanára, ahogy az a promotorok névsorából kitűnik, Zabarella ellenfele, Francesco Piccolomini volt. Piccolomini a lélek kérdéséről éppen Kovacsóczy Padovába kerülése idején (1568-69-ben) folytatott vitát Federico Pendasio-val, ennek során platonikus alapon érvelve, a lélek halhatatlansága mellett szállt síkra, oly nagy sikerrel, hogy ellenfele hamarosan távozott is Padovából. A tudományos irodalom nem tartja olyan jelentős gondolkodónak, mint Zabarellát, nem gyakorolt akkora hatást az utókorra, mint a vele vitát folytató kollégája. Platonizmusát már a kortársak is kiemelték; jóllehet az arisztotelészi rendszert tanította (fő tárgya a természetfilozófia volt), annak elemeit rendszerint igyekezett összhangba hozni nem csupán az általa csodált Platón elképzeléseivel, hanem több esetben a sztoikus nézetekkel is.¹²³ Enciklopédizmusa és eklekticizmusa politikai etikájában is megnyilvánult, és éppen ez volt az, ami miatt a politikai karrierre pályázó velencei nemesifjak el szeretettel hallgatták az előadásait.¹²⁴ Egyik legnevezetesebb tanítványa a török elleni háborúra ösztönző beszédeiről ismert Girolamo Frachetta volt.¹²⁵ Kovacsóczy esetében feltehetően nemcsak a padovai beszédeiben nagy számban előforduló Platón-hivatkozások tudhatóak be Piccolomini hatásának, de a későbbiekben részletezendő függetlenségi gondolat és patriotizmus egyik lehetséges forrásának is a Piccolominitől elsajátított politikai etikát tarthatjuk.

¹²² Zabarelláról jelentőséget látó, logikai módszeréről vö. Heikki MIKKELI, "Giacomo Zabarella" = The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2012 Edition), Edward N. ZALTA (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/zabarella/>; Francesco BOTTIN, Giacomo Zabarella: la logica come metodologia scientifica = La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità. Atti del Colloquio internazionale in memoria di Charles B. Schmitt (Padova, 4-6 settembre 2000), a cura di Gregorio PIAIA, Editrice Antenore, Roma-Padova, 2002, 33-57; Merio SCATTOLA, Arnisaeus, Zabarella e Piccolomini: la discussione sul metodo della filosofia pratica alle origini della disciplina politica moderna = La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità, 273-311.

¹²³ Piccolomini morálfilozófiai összefoglalásában a sztoikus elemekről, illetve általában a rá jellemző szinkretikus módszerről vö. Jill KRAYE, Eclectic Aristotelianism in the Moral Philosophy of Francesco Piccolomini = La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità, 57-83. Életről és műveiről: A. Enzo BALDINI, Per la Biografia de Francesco Piccolomini, Rinascimento, 1980, 389-421.

¹²⁴ Erről lásd: A. Enzo BALDINI, La politica etica di Francesco Piccolomini, Il pensiero politico XIII (1980), 161-185.

¹²⁵ Frachetta 1590-es években írt beszédeiről: KRUPPA Tamás, Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében, Lymbus 2004, 19-50.

2.3.2. MAGYAROK PADOVÁBAN

A padovai egyetem és a XVI. századi magyar értelmiség kapcsolatainak részletes feltárása egy egész monográfiát igényelne. A lengyelországi diákok űPadova-járásánakö volumene a szakirodalomban közismert, elegendő, ha a korabeli szóhasználatban él *padewczyk* terminusra utalunk, amellyel valamennyi, külföldi egyetemet megjáró honfitársukat illették.¹²⁶

A magyar jelenlét a padovai egyetemen, ha számarányban nem is érte el a lengyelekét, mégis velük és eszmetörténeti jelentőségében ahhoz hasonló. A űpadovásokö mindkét országban a legszélesebb egyházi és világi elitet képviselték, akiknek értékrendjét és gondolkodását az egyetemi évek nagyban meghatározták. Ennek feltérképezése ugyanakkor, hogy ez a többnyire nemzeteken és felekezeteken átívelő, közös értékrend milyen befolyással volt a későbbi életükben sok esetben magas pozícióba jutott egykori hallgatók hivatali tevékenységére, illetve döntéseiken keresztül így módon hogyan alakította a korszak eseménytörténetét is, ma még nagy részben feldolgozatlan feladat. Magyarországon összefoglaló igénygel a kérdéssel utólag Pálnál Antal foglalkozott, aki az erdélyi padovások vallási toleranciáját, illetve a padovai arisztotéliánizmusra támaszkodó racionális valláskritikájukat emelte ki.¹²⁷ Alapvetően forrásszegény és meglehetősen ingoványos, többnyire csak elszórt utalásokból levonható következtetésekre támaszkodó terület ez, amelynek feltárása ugyanakkor a kora-újkorai magyar eszmetörténet szempontjából elengedhetetlen. Dolgozatom Kovacsóczy beszédeiről szóló fejezetében a padovai hatás egy eddig kevésbé ismert vetületéről kívánok még majd részletesebben írni, nevezetesen arról az újfajta magyar nemzetegyesítő ideológiáról, amelynek csírája éppen Kovacsóczy padovai beszédeiben kimutathatóan bizonyosan ott motoszkált a fejekben már az 1570-es években.

A magyar elit Padova-járása nem az 1560-as években kezdődött, hiszen már a politikai pozícióba jutott humanista elit Kovacsóczyt megelőző generációjának szinte valamennyi meghatározó tagja is ott Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc, Dudith András, a Révay-fivérek, vagy a nem politikus, hanem tudós Zsámboki János ott Padovában végezte egyetemi tanulmányait.¹²⁸ A hangsúlyos magyar jelenlét tehát (tulajdonképpen Vitéz János óta) hagyományosnak volt mondható, ugyanakkor a egyik csúcspontját éppen Kovacsóczy idejében érte el: jól kifejezi ezt, hogy a magyar juristák éppen egy nappal Forgách Ferenc és Berzeviczy Márton beiratkozása előtt, 1568. május 20-án jelentették be a *natio Germanica*-tól

¹²⁶ A statisztikákat és a számadatokat lásd: ULEWICZ, Gli scrittori polacchi del Cinquecento, 83-85.

¹²⁷ PIRNÁT Antal, Die ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren, Budapest, 1961; U , Arisztotéliánusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola), Helikon 1971, 363-392.

¹²⁸ Vö. ALMÁSI, The uses, 31-39; FRANKL Vilmos, Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538-1555, Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 1, Pest, 1873.

való különállásukat.¹²⁹ A natio Hungarica a natio Tramontana universitas-án¹³⁰ belül szintén nagy tradíciókkal rendelkezett, 1590-ben viszont arra van adat, hogy a német juristák frissen megválasztott *consiliarius*-a a lengyel nemzethez átpártolt magyarokkal szándékozik a megromlott viszonyt rendezni.¹³¹ Ez azt jelenti, hogy (legalábbis az intézményes keretek között) a magyar nemzet számaránya miatt többnyire egy-egy nagyobbhoz igyekezett csatlakozni. A magyar hallgatók tényleges korabeli létszáma ugyanakkor nem ismert, részben a források hiánya, (a magyar artistákról korabeli anyakönyvi adat egyáltalán nem maradt fenn), részben az egyetemi oktatásban hivatalosan részt nem vevő (például anyagi okok miatt nem beíratkozó), de hosszabb időt Padovában eltöltő magyar peregrinusok ismeretlen aránya miatt. Az a messze nem teljes névsor viszont, amit a Kovacsóczyval egyidőben, tehát nagyjából 1567 és 1577 között Padovában tanuló, vagy hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó magyarországiakról és erdélyiekről, s csupán Veress Endre munkájára támaszkodva állíthatunk össze, így is meglehetősen impozáns:¹³²

az unitárius egyház Dávid Ferencet követő, második superintendense, *Hunyadi Demeter* (1568-1571);¹³³ Báthory István későbbi lengyelországi kancellárja, *Berzeviczy Márton* (1568-1572); Kovacsóczy lakótársa Padovában, hazatérve pozsonyi kamarai tanácsos, *Kubinyi László* (1568-1572?);¹³⁴ Verancsics Antal unokaöccse, a későbbi tudós, polihisztor,

¹²⁹ Matricula et acta, 74.

¹³⁰ Az egyetem hivatalosan tulajdonképpen (az anyaegyetem, Bologna mintáját követve) két egyetem volt: a natio Tramontana (Itálián kívüliek), és a natio Cismontana (itáliaiak) diákegyeteme. Önkormányzatuk élén a diákságból választott rektor állt, akit többnyire éves váltásban, hol az egyik, hol a másik nemzetből választották meg. A két nagy nemzet legfőbb szerve a kilenc tagú tanács volt, a natio Tramontana delegátusai között az egyes európai nemzetek többnyire számarányuk, illetve érdekvédelem érdekében a képességük szerint képviselték magukat, a németek rendszerint kettőt küldtek, ebből az egyik posztra a XVI. században sok esetben egy-egy magyar hallgatót.

¹³¹ Matricula et acta, 95.

¹³² A nevek után zárójelben padovai tartózkodásuk időtartamát jelzem Veress alapján. Az egy évszám többnyire csak egyetlen konkrét adatot jelent, hogy az adott személy az adott évben Padovában tartózkodott. Vö. Matricula et acta, 72-87. Hasonló, de általánosabb összefoglalást közöl: ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, 62-63.

¹³³ Hunyadi Padovából való hazatértét követően a kolozsvári, immár unitárius iskola rektora lett, majd Dávid Ferenc 1579-es perét követően az egyház püspöke. Jelentős szerepe volt a jezsuiták 1588. évi kiűzésében, ugyanakkor egyházán belül nem örvendett osztatlan népszerűségnek. 1592-ben prédikáció közben guttaütés érte, a rákövetkező napon halt meg. Életről vö. POSSÁR Anna-Mária, Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez, KM 1997, 178-195.

¹³⁴ Kubinyiról nem sokat tudni, hazatérése után a pozsonyi kamaránál tevékenykedett (vö. MAH III, 945). Padovába vélhetően Liszthi kancellár segítségével jutott ki, ennek halála után ugyanis 1577-ben egy epitaphia-kötetet adott ki Prágában (RMK 664). Kovacsóczy közeli barátja volt, ezt a Berzeviczyt Padovából búcsúztató beszéd saját kezébe ajánlása bizonyítja. A beszéd élére az útra bocsátó epigrammát szintén Kubinyi írta. Lásd: függelék.

Verancsics Faustus (1568-1572);¹³⁵ a ráckevei református lelkész, *Skarica Máté* (1569-1570);¹³⁶ az ifjú Verancsics nevel jeként a flamand humanista, *Nicasius Ellebodus*, (1568-1572); a bécsi magyar kancellárián titkár majd királyi személynök, *Joó János* (1568-1572); Báthory István király krakkói titkára, *Gyulai Pál* (1570-1572); a kolozsvári unitárius prédikátor, *Pécsi János* (1571-1579);¹³⁷ *Erd di Pálffy Miklós* (1571);¹³⁸ *Dobos György* (1571); a bécsi magyar kancellár fia, *ifjabb Liszthi János* (1571-1574); ennek nevel je, *Hugo Blotius* (1571-1574); Kovacsóczy kés bbi hármastanácsbeli kollégájának, *Kendy Sándornak* az öccse, *Kendy Farkas* (1571);¹³⁹ *ifjabb Báthory István*, (1571-1573); a kassai kamarai titkár *Hoffmann György* (1571); *Horváth Stansith Gergely* (1574-1575),¹⁴⁰ ennek nevel je, *Poliáni Mátyás* (1574-1575); a szepesi prédikátor, *Paksi Mihály* (1575-1576);¹⁴¹ az erdélyi szász humanista költ , *Leonhardus Uncius* (1575-); valamint a hírneves lantm vész és zeneszerz , *Bakfark Bálint* (1570/71-1576).¹⁴²

Kovacsóczy kapcsolata közülük Berzeviczyvel, Kubinyival, Ellebodus-szal, Blotius-szal, Joóval, Báthoryval, Gyulaival dokumentálható.

Ha szociológiai szempontból vizsgáljuk a névsort, akkor nagyjából három csoport különíthet el. A biztos anyagi háttérrel rendelkező arisztokraták, mint Báthory, Verancsics, Liszthi, Kendy, Horvát Stansith, többnyire egy többállomásos űGrand Tour,ő a nagyobb európai egyetemi és hatalmi központokat sorra látogató körútjuk végére iktatták be az egész itáliai félsziget bejárásával is összekapcsolt hosszabb-rövidebb idej tartózkodásukat valamelyik

¹³⁵ Verancsics Faustus (1551-1617) az esztergomi érsekségig emelkedő Verancsics Antal unokaöccse (apja Mihály, humanista költeményeket írt); volt veszprémi kapitány, később II. Rudolf titkára Prágában. 1594-ben egyházi rendbe lépett, élete végén Velencében élt. Nagybátyja életéről írt humanista életrajza, ötnyelvű (latin-olasz-német-dalmát-magyar) szótára, valamint *Machinae Novae*, ill. *Logica Nova* c. munkái teszik ki életművét.

¹³⁶ Skarica Máté (1541-1591) ráckevei református prédikátor volt. Először Szegedi Kis Istvánról latin nyelvű életrajzot írt (ennek szintén latin teológiai munkái elé), illetve latin költeményei is ismertek. A pécsi unitárius prédikátorral, Válaszúti Györggyel 1588-ban folytatott vitáját utóbbi a *Pécsi disputa* c. művében örökítette meg.

¹³⁷ Vö. BINDER Pál, Adatok Pécsi János énekszerző életéhez, KM 1976, 212-213 = Nyelv- és irodalomtudományi közlöny 1976, 83-84.

¹³⁸ Kérdéses, hogy azonosnak tekinthető-e a győri hessel (1552-1600). Az adatot lásd: *Matricula et acta*, 80.

¹³⁹ Életrajzi adatot nem találtam róla, Blotiushoz írt két levelét lásd: MENCSEK, EM 1910, 28-29.

¹⁴⁰ Horváth Gergely, Graczei Stansith Gergely (1558-1597), evangélikus egyházi író, Padova mellett Wittenbergbe, Strassburgban, Genfben tanult. A lutheri orthodoxia híveként a késmárki Ambrosius Lahmmal vitázott. Vö. LUX Etelka, Horváth Gergely = MAM L IV, Balassi, Budapest, 2004, 175-176.

¹⁴¹ Paksi Cormaeus Mihály református lelkész (1585), Tolnán, majd 1565-ben Kolozsváron tanult, később sok európai akadémián is megfordult (Heidelberg, Strassburg, Párizs, Krakkó, Genf, Padova). Egy ideig Sárospatakon volt rektor, innen ment Egerbe, majd Szepsibe.

¹⁴² Bakfark Bálint (1526/30-1576) brassói származású lantművész, zeneszerző, a lantművészet Európa-szerte elismert mestere. Az erdélyi lengyel, majd a császári, végül újra az erdélyi udvarban állt alkalmazásban. Miksa Forgáchék 1567-es átértelmezése után letartóztatja, ez is arra utal, hogy Forgách körével, így Kovacsóczyval is közeli viszonyban lehetett. Vö. KIRÁLY Péter, Bakfark, Valentinus = MAM L I, Balassi, Budapest, 2003, 168-170.

neves olasz egyetemen (Padova vagy Bologna). A magyarországi értelmiség nagyobb része ekkor is inkább a német lutheránus egyetemeket (Wittenberg vagy Heidelberg) látogatta, ez nem volt másként a második csoportba sorolható unitárius vagy református egyházi támogatással Padovába jutott személyek esetében sem (Hunyadi, Skaricza, Pécsi, Enyedi, Paksi): nekik még annyival is több jutott, hogy tanulmányaik végén egy-két esztendő itt is eltölthettek. E két csoport számára tanulmányaik fő célja nem annyira a fokozatszerzés, mint inkább ismereteik és tapasztalataik bővítése, vagy a nyelvtanulás voltak. A padovai stúdiumok folytatása egyáltalán nem volt olcsó mulatság: a harmadik csoportot jelentő Kovacsóczy és hozzá hasonló anyagi helyzetben lévő hallgatótársai (Kubinyi, Joó, Gyulai) rendszerint csak egy-egy patrónus támogatásával tudtak éveket eltölteni az egyetemen. A patronálás egyik bevett formája volt, amikor mint az ifjú arisztokraták idősebb és tapasztaltabb nevelői, szabályos fizetés fejében foglalkoztak a főúri sarjjal, de közben kihasználták a helyi kínálat lehetőségeit, hogy önálló stúdiumot is folytassanak. Verancsics Faustus és az ifjabb Liszthi János nevelői már egyetemet végzett és ismert humanisták (Ellebodius, Blotius) voltak; Kovacsóczy maga 1570 és 1573 között lehetett elméletileg megbízva azzal, hogy az ifjabb Báthory tanulmányait felügyelje (a gyakorlatban, mint azt az ifjabb Báthory hazahívása mutatja, nem igazán volt képes ellátni ezt a feladatot). Az egyetemi tanulmányok tehát e csoport számára a társadalmi emelkedést szolgáló eszközt jelentették.

A fokozatszerzést követően az immár kimozdult, álláskereső humanisták előtt a folytatásra elméletben két út és életforma kínálkozott: 1. a tudós-humanista életpálya és ennek révén a nyugodt és egyben társadalmi megbecsülést is jelentő megélhetés megteremtése a korabeli magyarországi és erdélyi állapotokra, alkalmazó intézmények híján (egyetem, királyi udvar) kevésbé jellemző; az anyagilag és erkölcsileg alig becsült városi iskolamesterség jelenti ennek a pályamodellnek a magyarországi és erdélyi csúcsát, ahová (többször) nem a legmegalapozottabb és legiskolázottabb diákok kerültek; illetve 2. a függetlenség feladása és a meglévő kapcsolatok érvényesítésével a politikai életben és a politikai adminisztrációban történő elhelyezkedés, amely egyben a gyors, noha kockázatos társadalmi és egyszisztenciális felemelkedés lehetőségét is magában foglalta. Kovacsóczyról és lényegében a klasszikus értelemben vett magyarországi humanizmus (Vitéz Jánostól kezdve egészen a XVI. század végéig) szinte valamennyi képviselője elmondható, hogy ezt a szakirodalomban kancelláriai humanizmusnak nevezett, a korai itáliai reneszánszban kialakult utat követték.¹⁴³ Az is igaz ugyanakkor, hogy az előbbieken vázolt ideális első útnak, vagyis az egyháztól

¹⁴³ Vö. ALMÁSI, *The uses*, 62-68; a magyar értelmiség egyetemnélküliségéből fakadó kényszerpályáját vö. SEBÉK Marcell, *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 16.

és politikától többé-kevésbé független (vagy annak látszó), Itáliától északra körülbelül Erasmus korától gyökeret verő értelmiségi életpályájának a tényleges lehetősége és igénye a XVI. században először éppen Kovacsóczy idejére tehetően jelentkezik Magyarországon, nem utolsósorban a külföldi tanulmányok idején, különösen pl. Padovában látott és megtapasztalt egyetemi autonómia hatására. Kovacsóczy, mint az a Dialógus később még többször idézett egyik helyéből, vagy Dudithnak írott egyik leveléből is kitetszik, a válaszában lehetőséget és jelentőséget felfogta, sőt annak erkölcsi súlyát is mélyen átérezte. Maga azonban túlságosan is elkötelezte magát egy bizonyos politikai irány mellett ahhoz, hogy a független humanista életpályájára reális esélyei lettek volna, igaz, mint éppen patrónusának, a hivataláról 1575-ben lemondó és Padovába költöző Forgách Ferencnek a példája mutatja, legalább elméleti lehetőségként ez is benne lehetett a szpakliban. A kortárs magyar humanisták közül ezt a fajta, sem egyházi, sem politikai tisztséget nem vállaló, önmagát kizárólag továbból fenntartó típust egyedül Zsámboki képviselte, jellemzően is a bécsi udvarban. Erdélyben csak a Kovacsóczy utáni nemzedék tagjai között találunk ilyen: a Zsámbokihoz hasonlóan szintén történetíró Baranyai Decsit és Szamosközyt.

Többféle értelemben beszélhetünk tehát padovásokról a XVI. század harmadik harmadában Magyarországon és Erdélyben: egyrészt mint a politikai adminisztráció csúcsán mindkét hatalmi központban megtalálható, feltörekvő hivatalnokokról (Kubinyi, Joó az egyik oldalon, Kovacsóczy, Berzeviczy, Gyulai a másikon); másrészt mint egy ennél jóval szélesebb, szintén mindkét országrészben fellelhető, külföldi egyetemen járt egyházi és világi rétegről; harmadrészen pedig mint az erdélyi politikai életben Báthory Kristóf halála (1581) után jelentős hatalmi pozíciókat megszerző, nemcsak Padovában tanult politikusokból álló csoportosulásról, aminek sajátos ideológiáját (ha volt ilyen) a következő fejezetben éppen Kovacsóczy beszédei alapján próbáljuk meg körvonalazni. Kovacsóczy ennek a szakirodalomban változó elnevezéssel illetett (Gerendi-kör; Kovacsóczy-kör; padovások) körnek vitathatatlanul az egyik vezéralakja volt. Mielőtt azonban erre a problémakörre rátérnénk, két rövid kitérőt kell tennünk az életrajzban.

2.4. ÚT A HATALOMBA: 1575-1578

Talán az eddigiek alapján úgy t nhetett, hogy Kovacsóczyt doktori fokozata megszerzése után el készített hely várta a Báthory-adminisztráción belül, ez azonban nem teljesen fedi a valóságot. 1575-b l összesen hat levél maradt ránk a levelezésb l (ez arányaiban a többi évhez képest messze kimagaslik),¹⁴⁴ ráadásul mind Kovacsóczytól: ezek, valamint a rendelkezésre álló egyéb adatok alapján világosan látszik, hogy az immár fokozatot nyert humanista korántsem volt biztos a jöv jét illet en. A levelek a bécsi udvari könyvtárosi pozícióját ebben az évben megszerz Hugo Blotius levelezésében maradtak fenn: négynek a címzettje a flamand humanista, kett pedig Dudith Andrásnak íródott.¹⁴⁵

Blotius tanítványával, ifjabb Liszthi Jánossal 1574 végén hagyta el Padovát és tért vissza Bécsbe, ezt Kovacsóczy 1574. október 23-án kelt levele is igazolja, amelyben arra kéri a flamandot, hogy fogadják utitársuknak honfitársát (a szövegben: *popularis meus*), Poliáni Mátyást és tanítványát.¹⁴⁶ Blotius Kovacsóczyhoz hasonlóan bizonytalanságban lehetett udvari karrierje jöv jét illet en, legalábbis ezzel magyarázható, hogy ajánlólevelet kért Kovacsóczytól Dudith-hoz, amit a Padovában vizsgáira készül humanista 1575. március 12-én kelt leveléhez csatoltan el is küldött neki. A Dudithnak szóló levelet Blotius már nem továbbította a címzettnek, a karrierjével kapcsolatos bizonytalanságok valószínűleg a levél kézhezvételét követ en oldódhattak meg (Kovacsóczy következő , július 16-án kelt levelében már gratulál neki a *praefectusi* pozíció megszerzéséhez).¹⁴⁷ Kovacsóczynak viszont annál nagyobb kétségei lehettek, miután feltehetően már jóideje semmiféle híradást nem kaphatott patrónusaitól, Forgáchtól és Berzeviczyt l, akikt l tanulmányai végéhez közeledve támogatást remélt. A Blotiusnak írt márciusi levelében Berzeviczyre panaszkodik, mint írja, már hosszú ideje semmit nem hallot fel le, azt sem tudja, él-e, vagy egyáltalán mit csinál ott Erdélyben, ami, mint nem kevés iróniával megjegyzi, olyan lehet, mint egy kagylóhéj, ahová mihelyt az emberek bebújnak, hírüket se hallani.¹⁴⁸ A Dudithnak írott levélben még nyíltabban fejezi ki elszigeteltsége feletti méltatlankodását, viszont Berzeviczyt nem nevezi

¹⁴⁴ Összehasonlításképpen a környező években l fennmaradt levelek száma: 1572-73-ból egy sem; 1574: egy; 1576: egy; 1577: kett ; 1578: három.

¹⁴⁵ Valamennyi Padovában kelt. A dátumok és a címzettek: jan. 28: Blotius; márc. 12: Blotius, Dudith; július 16: Blotius; júl. 25: Dudith; aug. 12: Blotius.

¹⁴⁶ Wien, ÖNB, Cod. 9737z14-18, I 429; kiad. MENCSEK, EM 1910, 49-50; VERESS, *Matricula et acta*, 205-206.

¹⁴⁷ Kovacsóczy Hugo Blotznak, Padova, 1575. július 16; Wien, ÖNB, Cod. 9737z14-18, II 96; kiad. VERESS, *Matricula et acta*, 210-211.

¹⁴⁸ *De Berzeviceo nostro ego iam diu nihil habui, nec scio, quomodo vivat, aut quid in Dacia faciat. Miror tamen summopere silentium eius, cuius nullam apud me causam reperio. Ita in illo angulo, tamquam cochleae intra testas delitescunt, tacentque homines.* Kovacsóczy Hugo Blotznak, Padova, 1575. március 12; eredeti: Wien, ÖNB, Cod. 9737z14-18, II 19; kiad. VERESS, *Matricula et acta*, 207-208.

meg, így szavai utalhatnak akár Forgáchra, akár Berzeviczyre, de akár magára a címzettre: *a dolgaimról már korábban írtam neked, és szeretném, ha te is írnál erről valamit, illetve különösen arról a férfiről, akit jól ismersz, és akitől azóta sem kaptam egy sort sem. Hogy ez miféle eljárás, könnyen megítélheted.*¹⁴⁹

Hiábavaló volt a panasz, ugyanis nemhogy Berzeviczyt I vagy Forgáchtól, de sem Blotiuustól, sem Dudithtól nem érkezett válasz a leveleire. A Dudithnak szóló leveleket (1575. március 12. ill. július 25.), mint láttuk, Blotius egyszer en nem továbbította. Kovacsóczy elszigeteltségét és ebből fakadó bizonytalanságát egyszerre írhatjuk a 1574. júniusa óta fennálló lengyel interregnum illetve Báthory és Miksa egyidejű trónigényének, valamint ezzel összefüggésben a Báthory erdélyi fejedelemségét fenyegető, Miksa által támogatott Bekes Gáspár-féle lázadásnak a számlájára, amely miatt feltételezhetően patrónusai sem értek rá írni, illetve a bécsi udvar klientélájába tartozó személyek sem igyekeztek válaszolni neki. Padovában csak meglehetősen megkétségbe és bizonytalan forrásból értesülhetett mindarról, ami akár Erdélyben, akár Lengyelországban történt. Forgáchtól ugyanakkor valamikor a nyár elején mégis levelet kaphatott, erre utal Dudithnak írt, július 25-én kelt levelében, amikor bizonyos Forgách és Dudith közötti tisztázatlan pénzügyekről ír, amelyeknek egyrészt a kárvallotja, illetve ami miatt levelében, amellet, hogy Dudithtól sem kapott már jó ideje választ, Forgách is panaszkodott.¹⁵⁰ Jóllehet a vizsgáin ekkor már túl van, azt írja a császári internuntiusnak: *tanulmányaimat be kell már fejezennem, ugyanis sok minden elszólít már innen, ezekről nem is kell írnom, hiszen amilyen bölcs vagy, magad is tisztában lehetsz velük. Patrónusomtól utókölséget és levelet várok immár nap mint nap, amelyben szándékairól értesít.*¹⁵¹ Ezután felajánlja szolgálatait Dudithnak, hogyha bármire szüksége lenne Padovából, azt elintézi neki, miközben megnyugtatta, hogy a tél kezdetéig még bizonyosan a városban marad.¹⁵² *Itt már biztosra veszik, folytatja, hogy az új királyt megválasztó*

¹⁴⁹ *De aliis rebus meis scripsi antea ad te, expectoque, ut tu iam aliquid ad me scribas et praesertim de illo viro, quem nosti, a quo ego a toto eo tempore ne pilum quidem litterarum accipere potui. Quod quale sit, facile existimare poteris.* Kovacsóczy Dudithnak, Padova, 1575. március 12; Wien, ÖNB, cod. 9737z14-18, II 17; kiad. VERESS, *Matricula et acta*, 208-209; DUDITH, *Epistulae IV*, 125-126.

¹⁵⁰ *Quod ego silentium tuum, quia nihil a te absque summa ratione fieri posse certo existimo, aequo animo fero, eoque etiam libentius, quod aliis quoque idem evenisse intelligo, in quibus quidem Forg[achiu]s patronus meus est, qui ad aliquot suas ad te scriptas litteras, responsum se abs te habere non potuisse, non obscure indignatur.* Kovacsóczy Dudithnak, Padova, 1575. július 25; Wien, ÖNB, Cod. 9737z14-18, II 99; kiad. VERESS, *Matricula et acta*, 211-212; Dudith, *Epistulae IV*, 332-333.

¹⁵¹ *Ego cogor iam studiis istis meis finem imponere, nam multa sunt, quae me avocant, quae omnia scio te pro tua eximia prudentia, me etiam tacente, cognoscere posse. Expectabo igitur iam indices et viaticum aliquod, et litteras patroni, in quibus me de voluntate sua certiore faciat.*

¹⁵² *Spatium autem toto hoc autumno et in principium usque hiemis scribendi amplum satis adhuc habetis, ante quod tempus, etiamsi omnia votis meis responderint, Patavio me non commovebo.*

országgy lésetek jöv szeptemberre halasztódott. A császárunk fel l sokan a legjobb reményeket táplálják.¹⁵³ Az *imperator noster* kitétel ebben a kontextusban igen érdekes, felveti ugyanis azt a kérdést, hogy Kovacsóczy valóban csupán Báthory udvarában kereste-e a karrier lehet ségét, illetve ez az egész, 1575-ös egyoldalú levelezése Dudith-csal (de akár Blotiuszal) tekinthet -e egy a jövend je fel li alternatív orientációs kísérletnek. Nem tudjuk bizonyosan, hogy milyen hírei lehettek az erdélyi eseményekr l, de feltehet en nem sok és az se biztos: bizonytalansága jól tükröz dik a b egy hónappal a kerel szentpáli ütközet után, augusztus 12-én Blotiusnak írt levelében: *az erdélyi helyzetr l ha tudsz valamit, kérlek írd meg nekem, különféle szóbeszéddek terjengenek erre felé ugyanis arról a tartományról, de mivel nincs forrásuk, bizonytalannak t nnek nekem.*¹⁵⁴ Ha tehát nem voltak biztos értesülései a Báthory trónját ért támadás kimenetelér l, viszont patrónusától, Forgáchtól ezt megelő z en levelet kapott, akkor valószínű bb az a feltételezés, hogy a Habsburg-udvarnál betöltend állás lehet sége nem merült fel benne komolyan; az *imperator noster* egyszer en Dudith-csal való régi ismeretségének a bizonyítéka lehet, akivel ily módon még 1567, Forgách Ferenc átállása el tt köthetett a humanista felszínénél nem mélyebb barátságot,¹⁵⁵ ám éppen ezen, közel évtizedes ismeretség alapján írhatott ajánlást Blotius számára az egykori pécsi püspökhöz.¹⁵⁶ 1575 augusztusa után egészen 1576 májusáig csupán Kovacsóczy Padovából történt távozásának id pontja ismert: az akkor már erdélyi kancellárságáról lemondott és gyógyüdülésre 1575 végén Padovába érkezett Forgách Ferenc 1576. január 18-án ír levelet Báthory Istvánnak, amelyben arra kéri, hogy követével, Kovacsóczyval küldjön számára pénzt, hogy Padovában is *lehessen tisztességes élete és lakása.*¹⁵⁷ Kovacsóczy ebb l a követségb l valószínű leg nem tért már vissza Padovába;¹⁵⁸ a lengyel királynak választott

¹⁵³ *Comitia vestra de eligendo novo rege in futurum Septembrem reiecta esse, hic iam certo feruntur. De nostro imperatore hic multi optimam spem conceperant.*

¹⁵⁴ *De rebus Dacicis, si quid habes, oro te, perscribas ad me, hic enim varii rumores de ea provincia sparguntur, qui quia nullum auctorem habent, suspecti mihi esse videntur.* Kovacsóczy Hugo Blotznak, Padova, 1575. augusztus 12; Wien, ÖNB, Cod. 9737z14-18, II 105; kiad. VERESS, *Matricula et acta*, 212-213.

¹⁵⁵ Kovacsóczy kéziaratos feljegyzéseiben 1566 szén szerepel Dudith, aki Miksa sikertelen magyarországi hadjáratát követ en tért vissza lengyelországi követségéb l Bécsbe. ÖNB Cod. SN 1912

¹⁵⁶ Almási Gábor már többször idézett cikkében kitér erre a levélváltásra, de Kovacsóczy padovai tartózkodásának elnyújtása mögött egyfajta kivárási taktikát sejt, amely szerint Kovacsóczy egyszerre tartotta volna a t zben Blotiuson keresztül a bécsi, Dudithon keresztül a lengyelországi, valamint patrónusán, Forgáchon keresztül az erdélyi állásszerzés lehet ségét. Azon túl, hogy nem tudni, ez a fajta viselkedés mennyiben ellenkezett volna bármilyen személyes, vagy a korban elvárt moralitással, itt kell még egyszer nyomatékosítanunk, hogy Kovacsóczy egyik levelére sem kapott választ, kapott viszont értesítást Forgáchtól, aki feltehet en azt is megírta neki, hogy az év vége felé Padovába szándékozik menni, hogy ott letelepedjen. Kovacsóczy feladata tehát innent l kezdve az volt, hogy patrónusát bevárja. Vö. ALMÁSI 2006, 1438-1439.

¹⁵⁷ VERESS, *Matricula et acta*, 86.

¹⁵⁸ VERESS, *Matricula et acta*, 86.

Báthory István 1576 márciusának végén hagyta el Erdélyt és Kovacsóczy is vele tarthatott, vagy némi családi körben eltöltött időt követően utána siethetett, ezt követően Dudithnak írott, 1576. május 25-én Krakkóban kelt leveléből tudhatjuk: *amióta a király ideérkezett, én is folyamatosan itt id zöm.*¹⁵⁹ *A mi Kovacsóczynk, aki már egy hónapja a körünkben van és Erdélybe helyezését kéri a királytól, tisztelettel üdvözl téged* ó írja Berzeviczy ennek némileg ellentmondóan, ugyanaznap szintén Dudithnak.¹⁶⁰

A két levél nemcsak emiatt érdekes. Meglepő személyes és keresetlen, illetve békülékeny hangvételük, különösen annak fényében, hogy Dudith a Forgách Ferencsel és körével folytatott levelezéssel gyakorlatilag immáron lassan három éve felhagyott. *Ha vissza akarnál írni* (si rescribere voles), írja Berzeviczy; vagyis tisztában lehetek azzal, hogy Dudith, ahogyan legutóbb Kovacsóczynak, illetve 1574 és 1573 folyamán Forgáchnak és Berzeviczynek sem válaszolt,¹⁶¹ úgy valószínűleg ez alkalommal sem fog. Valószínűleg Báthory buzdítására próbálkozhattak a kapcsolatfelvétellel, akár hogy Miksa felé a megválasztott király békülékeny szándékát hangsúlyozzák, vagy akár azért, hogy magát Dudithot a saját táborukba csábítsák, ez utóbbi szándék elég világosan kiderül Kovacsóczy remek stílusban megírt leveléből. Egy olyan ritka, szintének ható vallomás ez a saját akkori helyzetéről, hogy ismertetésére mindeképpen ki kell térnünk. Dudith mindkét levelet egyébként május 29-én Miksának küldött jelentése mellé csatoltan Bécsbe továbbította, azzal a megjegyzéssel, hogy még nem válaszolt rájuk.¹⁶²

A szöveg annyira tömör, egyszersmind annyira átszövik a finom utalások, hogy célszerűnek látszik szó szerint idézni:¹⁶³

¹⁵⁹ *Ab eo tempore quo rex huc venit, ego quoque assidue hic haereo.* Wien, HHStA, Polen I, fasc. 31 (1576. V.) konv. B. 104r-v; kiad. Dudith, Epistulae V, 245-246.

¹⁶⁰ *Kovaciotius noster, qui ab unius mensis spatio hic nobiscum est et expediri in Transsilvaniam a rege postulat, te officiose salutat.* Wien, HHStA, Polen I, fasc. 31, konv. B. 107r-108v; kiad. Dudith, Epistulae V, 244.

¹⁶¹ Ezen levélváltásokról vö. ALMÁSI 2006, 1435-1437.

¹⁶² Dudith Miksának, Bilitz (Bielsko), 1576. május 29; Wien, HHStA Polen I, fasc. 31. konv. B. 197r-200v; kiad. Dudith, Epistulae V, 247-251. *Mitto Przeczlavski litteras, si tantum otii maiestatis vestrae sacratissimae, ut has quoque nugas intelligere velit, cum meo responso. Nonnihil minari mihi videntur. Eas ideo misi, quod ex Bathorii domini sui palatini Cracoviensis mente scriptas esse, ut et illas Berzevitii et quas item adiunxi, Kovaciocii Hungari, qui Bathorio a consiliis est, ad quas nondum respondere potui.*

¹⁶³ S.P. *Ab eo tempore quo rex huc venit, ego quoque assidue hic haereo factus fortuna quadam inspector omnium eorum, quae hic fiunt agunturque ab hominibus, nulli alicui rei, nulli studio, nulli certae vitae addictus, unum hoc tamen curans, ut primo quoque tempore hinc mihi discedere liceret; qua tamen etsi levi satis in re illud mihi obstat, quod ut video, rex mallet me hic apud se retinere, quam in Daciam ad fratrem ablegare. Ego vero quid faciam, non satis dispicio: regis quidem voluntati temere refragari non audeo, licet multa habeam quae illi opponam, amorem patriae, proximorum, amicorum, necessariorumque meorum, ac eorum preces et obtestationes continuas, aulae deinde innatum quoddam odium, terrorem denique nescio quam turbarum, et quod maius est, qui nihil video, quod me hic magnopere delectare aut iuvare posset. Haec et similia his arguta habeo, quibus me defendam, sed si videro tamen, rem ita posse confici, ne operam tantum hic laboremque ludam. Non reluctabor*

Üdvözetem után. Attól az időtől kezdve, hogy a király ide érkezett, én is folyamatosan itt id zöm, miután valamilyen szerencse folytán megfigyel jévé lettem mindannak, amit itt az emberek megvalósítanak, de semmilyen ügyhöz, törekvéshez, biztos élethez nem szegődtem, egyedül az foglalkoztat csak, hogy mihamarabb eltávozhassak innen; ebben a nem túl nehéz dologban pedig, ahogy látom, az akadályoz, hogy a király inkább akar maga mellett tartani, mintsem a bátyjához hazaküldeni. Mármost mit tegyek, nem igazán tudom: a király akaratával meggondolatlanul szembeszállni nem merek, bár sok mindent tudnék felhozni neki, a honvágyamat, a családomat, barátaimat és rokonaimat, illetve ezek állandó kérését és könyörgését; aztán az udvar iránti veleszületett undoromat, nem tudom miféle tömegiszonyomat és ami még ezeknél is nagyobb, azt, hogy nincs itt semmi, ami különösebben a kedvemre vagy örömömre lehetne.

Ilyen és ehhez hasonló érveim vannak, amivel megvédhetném magam, de ha azt láttam volna, hogy a dolgot így elintézhetem, nem pazarolnám itt az időmet és a fáradságomat. Nem szegülök szembe a király akaratával, inkább kivárom milyen szerencsém lesz itt idegen földön, ismeretlen emberek között, és milyen vég vár reám. Íme láthatod, milyen helyre és milyen időbe csöppentem, hogy muszáj volt ezt a meglehetősen hálátlan és kellemetlen életet

regis voluntati, verum expectabo, quae me fortuna in peregrina hac terra, apud ignotos alienosque homines, quisve tandem exitus maneat. Ita iam vides, quem locum et in quae tempora inciderim, ut necessum habeam ingredi vitam hanc molestam satis et ingratham ac a natura mea moribus, studiis institutisque alienam, sed quid dicam, necessariam. Equidem cuperem, si tu propius nobis esses, et primo ipse in hac terra, quam iam patriae loco ducis, inter tot proximos amicosque tuos, qui omnes te abesse graviter molesteque ferunt, quique te sermonibus ardentibusque votis expetunt, iucundam suavemque vitam, priori scilicet illi similem degeres, deinde si mihi forte hic manendum erit, ut me in has oras, nescio quo fato aut qua tempestate delatum, tua auctoritate, favore et gratia amanter et benevole iuvaris. Quam viam, ut et ego et tu per te consequi possimus, in te tantum situm positumque esse video. Rem totam crede mihi probe, ni fallor teneo, quam quominus ex animi tui sententia conficeres, Dei optimi maximi voluntati atque providentia factum est, quandoquidem vos omnia quaecumque ab humana sapientia, ingenio, assiduitate, diligentia atque labore fieri unquam potuerunt, cumulatissime praestitisse intelligo. Hoc modo dii immortales delusis plerumque hominum conatibus abstrusa quadam ex arcana ratione quem volunt, regnare patiuntur. Ergo qui haec facta esse indigne ferunt, qui divinae voluntati refragantur, qui fremunt, stomachantur, qui denique scatent comitiis, calumniis, invidia atque odio, quid aliud quaeso faciunt, quam Diis ipsis bellum indicunt? Quibus si vim inferre possunt, pervertant licet iam omnes humanas actiones, arbitrio suo omnia agant, deleant Turcas, proterunt hostes, regna distribuant, nunquam bella, caedes, seditiones, nunquam ullam adversitatis sortem metuant, deosque se tandem in terra et rerum humanarum arbitros constituent. Sed quid ego garrio, an haec te hominem sapientissimum et omnium rerum scientissimum latere possunt? Novi certo animum tuum atque excellentem illam et prope divinam eruditionem tuam, ita ut nec facias quicquam neque tentas sine ratione, et quicquid accidat, in suas causas referas, omniaque aequo et moderato animo, uti philosophum decet feras. Hoc ad te nunc breviter tantum scribere volui, ut scires ex me potius ipso, quam ex aliis, ubi locorum sim et quid faciam. Etenim quod Prospero tuo, viro optimo ea de re scripseris, agnosco humanitatem tuam et gratias pro ea ago tibi quas possum maximas. Vale vir praestantissime et me tua solita benevolentia amoreque complectere. Cracoviae 25. Maii 1576.

Tui addictissimus et studiosissimus:

V.K.

vállalnom, ami ellenkezik mindazzal, amit gondolok, amit tanultam és amit megszoktam. De mit mondhatnék, ha ez a sorsom? Szeretném viszont, ha te közelebb lennél hozzánk, egyrészt, hogy ezen a helyen, amit már hazádnak tekintesz, annyi barátod és ismerősöd között, akik távollétedet nehezen és gyötrően várják és téged követelnek szóval és nagy sóhajtozással, végre kellemes és könnyű életet élhess, úgy mint régen; másrészt azért, hogyha nekem mégis itt kell maradnom és valamilyen sors vagy vihar ezekre a partokra sodort is, akkor te, tekintélyeddel, figyelmeddel illetve kedvességeddel jóindulatúan és szeretettel felvidíts. Az, hogy akár én, akár te, rajtad keresztül erre az útra léphessünk, úgy vélem, csak rajtad múlik. Hidd el, nagyon is tisztában vagyok veled, hogy (ha nem csalódom) ez az egész dolog, bármennyire is igyekeztél, hogy szándékaid szerint végezd be, a hatalmas és jóságos Isten akaratából és gondoskodásából következett így, és azt is megértem, hogy ti bőségesen megtettétek mindazt, amit csak emberi tudással, tehetséggel, kitartással, szorgalommal és munkával meg lehetett tenni. A halhatatlan istenek, kijátszva többnyire az emberi erőfeszítést, titkos és küркészhetetlen okokból így várják, hogy az uralkodjon, akit ők akarnak. Akik tehát mindezzel elégedetlenek, akik az isteni akaratot szembeszegülnek, akik háborognak, mérgelednek, pártoskodnak, átkozódnak, irigykednek és gyúlködnak, mi másat tesznek, kérdem én, mint hogy magukkal az istenekkel szemben kezdenek háborút? Akik ellen ha erőszakot képesek alkalmazni, ha már minden emberi cselekvést a visszájára fordítottak és csak a saját fejük után mennek, akkor kiírhatják a törököt, legyőzik az ellenséget, felosztják a királyságokat, nem riadnak vissza semmilyen háborútól, gyilkosságtól, lázadástól, az ellenségeskedés egyetlen fajtájától sem, és végül is ezen a földön istennek és az emberi dolgok bírájává saját magukat teszik meg. De mit fecsegek itt, talán mindez rejtve lenne egy olyan bölcs és minden dologban tudós ember előtt, mint te? Jól ismerem a lelkedet, kiváló, már-már isteni méltóságot, megfontolás nélkül semmit nem teszel, semmibe nem kezdesz, bármi is történik, mindent oka szerint ítélsz, és mindent egyenletes és mérsékelt lélekkel viselsz, ahogyan egy filozófushoz illik.

Ezt akartam neked röviden megírni csupán, hogy tudj meg inkább, mint másoktól, hol vagyok és mit csinállok. Ha pedig Prospero-nak,¹⁶⁴ a derék férfiúnak is írsz erről, azt emberséged javára írom és amennyire tudom, meghálálom. Ég áldjon, kiváló férfiú, szokott jóindulatoddal és szeretetteddel viseltess irányomban.

¹⁶⁴ Prospero Provana (1584) Celio Secondo Curione köréhez tartozó, gazdasági ügyleteiről ismert itáliai emigráns, aki az erdélyi és lengyelországi antitrinitárius körökkel (Giorgio Biandrata, Dudith András, Fausto Sozzini, Gian Michele Bruto) meglehetősen szoros kapcsolatban volt. 1577-ben elnyerte Báthorytól a wicliczkai sóbánya bérletét, két évre rá a Bydgoszcz-it is. Az erdélyi sóbányák is érdekelték, egyik erdélyi utazása közben az ott ért, vélhetően rablótámadás közben halt meg. Vö. <http://www.eresie.it/Provana.htm>; HORN 2009, 40.

Krakkó, 1576. május 25.

Lekötelezett híved:

V.K.

Kovacsóczy egyrészt panaszkodik, hogy nem tetszik neki az udvari szolgálat és szívesebben lenne otthon Erdélyben; ha viszont mégis el kell viselnie sorsát, akkor szívesebben tenné Dudith társaságában, akit nem csupán , de a régi barátok is (Berzeviczyn kívül nem tudni kire gondol) szívesen látnának Krakkóban. A levél végén a meglehetősen hosszú és körmönfont gondolatmenet valószínűleg Miksának szóló üzenet lehet, egy variáció arra, amit Berzeviczy is megfogalmazott saját levelében: ha már így alakult a dolog, hogy Báthoryé lett a lengyel trón, nem érdemes szembeszállni az sors döntésével, ezt diktálja a kereszténység közös érdeke is, ő teszi hozzá a maga változatához Berzeviczy.¹⁶⁵ A levelek üzenet-jellegét Dudith is felfogta, ezért is csatolta, mint azt már láttuk, a Bécsbe küldött jelentéséhez.

Kovacsóczy szép latinsággal megírt levele tehát az egyik első diplomáciai feladata is lehetett, amivel kettős megbízást teljesített: egyrészt megpróbálta Dudithot a krakkói udvarba csábítani, másrészt Miksa felé Báthory békülékeny szándékait közvetítette. Ez nem azt jelenti, hogy az udvari szolgálattal szembeni, illetve különösen lengyelországi tartózkodásával kapcsolatos averzióit teljesen el kellene vetnünk, hiszen két év múlva mégiscsak elérte, hogy a király hazaengedje Erdélybe.¹⁶⁶ Hogy ez a kívánsága végül teljesüljön, ráadásul rögtön egy olyan fontos pozíció betöltésével, mint amilyen az erdélyi kancellárság, abban Kovacsóczynak vélhetően igen sok munkája volt, ám az események illetően alakulásának a végső szót kimondó király terveivel is egybe kellett vágnia.

A királyi udvarból 1578 augusztusában bekövetkezett távoztáig Kovacsóczy hivatalosan Berzeviczy alárendeltjeként, mint a krakkói erdélyi kancellária titkára dolgozott. Ebből az időszakból mindössze három levél maradt ránk a levelezéséből, mindhárom a lengyel kancellária titkárától, Tiedeman Giese-től kapta, apróbb, személyes ügyekben többnyire, amire most nem térnék ki. Ezeknél jóval fontosabb ugyanis a lengyelországi pápai nuncius, Vincent Laureo 1578. április 15-én kelt jelentése, ami nem csupán Kovacsóczy Báthory környezetében betöltött szerepéről szolgáltat fontos információkkal, de egyben utal arra is,

¹⁶⁵ *Quod cum ita sit, moderate omnia ferenda sunt et quidem ita, ut omnes cognoscant vos plus commodis rebus christianorum tribuere quam privatis affectibus.* Dudith, Epistulae V, 244.

¹⁶⁶ Berzeviczy vele ellentétben Lengyelországban maradt, és a Német Lovagrend területén vásárolt magának birtokot.

hogy a jövendő erdélyi kancellárnak új szolgálati helyén milyen elvárásoknak kellett megfelelnie.¹⁶⁷

Eszerint Kovacsóczy, akit Laureo a király titkárának nevez, a magyarok közül a király legbizalmasabb híve, aki szinte minden gondolatát és titkát ismeri Báthorynak, ráadásul, habár más vallású, hajlik a katolicizmus felé.¹⁶⁸ A jelentés szerint továbbá, Báthory kiszemelt örököse ekkor még legidősebb unokaöccse, a Padovában 1571-73 között Kovacsóczy felügyelete alatt tanult ifjabb Báthory István, akinek erényét és vallásosságát a király egyaránt dicséri, és akinek a svéd király lányát szánja feleségül.¹⁶⁹ Annak legfőbb akadályát, hogy az erdélyi fejedelmi széket is elfoglalja, Báthory Kristóf feleségében, Bocskai Erzsébetben látja, aki minden eszközzel arra törekszik, hogy ötéves kislányának a fejedelmi trónt megszerezze.¹⁷⁰ Báthory István ugyanakkor, ahogyan azt az apostoli nuncius el is hangsúlyozta, az ifjabb Báthory erdélyi fejedelemségét a katolikus vallás terjesztése szempontjából is fontosnak tartotta (Bocskai Erzsébet közismert protestantizmusára nincs utalás a szövegben, de a király vélhetően erre célozhatott ezzel a mondattal). A jelentés az ifjú Báthorynak lekötözött Kovacsóczy feladatára is kitér: ezt a király abban látja, hogy a fejedelmjelölt útját egyengetse, illetve a megkezdett ösvényt ne hagyja letérni.¹⁷¹

Ha mindez igaz, akkor Kovacsóczy kancellári kinevezése is teljesen új fényben tűnik fel, illetve megmagyarázza azt a kortársak szemében is meglehetősen látványos és irigylt

¹⁶⁷ Theodor WIERZBOWSKI (ed), Évêque de Mondovi, Nonce Apostolique en Pologne (1574-78) et ses Dépêches inédites au Cardinal de Côme, Ministre-Secrétaire d'Etat du Pape Gregoire XIII, éclaircissant la Politique du Saint-Siège dans les Années susdites relativement à la Pologne la France, l'Autriche et la Russie, Warszawa, 1887, 683-694; vö. MTA VERESS, Ms 478/I: Magyar élet Lengyelországban I. 1576-1582, 84-86. Laureo az interregnum idején Miksa megválasztását aktívan támogatta, emiatt 1577 derekáig ki volt tiltva Báthory udvarából.

¹⁶⁸ *il signor Wolfgango segretario del Re, tra gli ungari il più intrinseco, il quale come che sia d'altra religione, e nondimeno molto inclinato alla fede cattolica e consapevole quasi di tutti pensieri e segreti del Re, e pratica meno domesticamente.*

¹⁶⁹ *Dopo che sua maestà disegna far successore del regno il signor Stefano suo nipote, e che per facilitar la pratica desidera dargli per moglie la figliuola del re di Svezia, s'è agevolmente persuaso far una stretta amicizia e lega col sueco e dargli ogni onesta soddisfazione con aver già condesceso (siccome n'aveva fatta istanza il re di Svezia) di voler con la prima occasione conceder all'ambasciadore sueco a vita una entrata in Polonia di quattro mila taleri e fargli dar un feudo perpetuo nel ducato di Prussia di mille taleri all'anno.*

¹⁷⁰ *Sua maestà entrò pio in ragionamento della persona del Signor Stefano, lodandolo della pietà e di molte virtù e mi scuoperse che nella pratica di farlo principe del Transilvania non aveva altro impedimento, che la moglie del principe, suo fratello, essendo donna ambiziosa, procura col mezzo del bassa di Temesvar di far elegger il figliuolo di età di cinque anni, ma questo si rimedierà incontanente.*

¹⁷¹ *Mi parve in questo di avvertirlo che quella provincia se veniva sotto il governo d'un fanciullo al sicuro si perdeva e si metteva nella mano del Turco. Il re mi confermò il medesimo e perciocché il signor Wolfgango segretario ungaro, è al tutto dipendente del Signor Stefano ed è consapevole degli officii che si fanno dal canto della sede apostolica in favor di lui, non manca d'avvertirne per via sicura il prefato Signor Stefano, il quale avrà occasione di accrescer tanto più la devotioe e l'osservanza verso della Santa Sede e della religione cattolica.*

társadalmi emelkedést, amit az Erdélybe hazaköltöz humanista elkönyvelhetett. Kovacsóczy tehát az ifjabb Báthory kíséretében visszatért Erdélybe; a Sulyok Imre halálával megüresedett kancellári tiszteletet kapta meg, míg padovai neveltje, kalendáriuma tanúsága szerint, augusztus 2-án nyert beiktatást az ősi családi birtokba, Somlyó várába.¹⁷² Hogy a távlati célként megjelölt fejedelmi széket milyen úton-módon gondolták az ifjú Báthory számára bebiztosítani, arról legfeljebb találgathatunk.

Az új kancellár küldetése ugyanakkor megbukott: hogy ez mennyiben múlt a saját (szándékos vagy akaratlan) hanyagságán, illetve mennyiben írható az ifjú Báthory önfej ségének számlájára (vagy netán asszonyi praktikák rovására), nem tisztázott. A királyi unokaöcs ugyanis 1579 áprilisában, fittyet hányva minden korábbi dinasztikus tervre, eljegyezte Pelsőci Bebek Zsuzsannát, a következő év júniusában pedig oltár elé vezette.¹⁷³ A király ezek után végképp lemondott az ifjabb Báthoryval kapcsolatos terveiről, és hamarosan engedett bátyja akaratának is Zsigmond utódlásával kapcsolatban, jóllehet korábban, a fent idézett jelentés szerint egy gyermek uralkodását a török közvetlen árnyékában is meglehetősen veszélyesnek ítélte.

Abban viszont, hogy az erdélyi viszonyok mindezek ellenére megmaradjanak a normális kerékvágásban, mindebből logikusan következően, nyilvánvalóan nagy szerepet szánt Kovacsóczynak, akit a katolikus restauráció szolgálatában is használható személynek tartott. Ez két dolgot bizonyít: egyrészt azt a töretlen bizalmat, amit Kovacsóczy a király részéről élvezhetett, másrészt azt a sikeres nikodémizmust,¹⁷⁴ amit Kovacsóczy a személyes vallásosságát illetően tulajdonképpen élete végéig sikerrel volt képes gyakorolni. A királyi bizalom persze nem azt jelentette, hogy Báthory ne lett volna tisztában kancellárja protestáns meggyőződésével; megbízott ugyanakkor józan gondolkodásában és ítéletképességében, ahogyan egyetlen megmaradt Kovacsóczyhoz szóló, Kristóf halála után írt levelében meglehetősen nyilvánvalóan kifejezte: *Te fel led jó reménségem vala, miért hogy láttam iudiciumot benned, de félek rajta, hogy a sz. Dávid átka száll rád cum perverso. Tartson meg az isten.*¹⁷⁵

¹⁷² Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte nach authentischen bis jetzt unbekanntem oder unbenützten Quellen und Urkunden bearbeitet von Anton Kurz, Kronstadt, 1840, 104.

¹⁷³ Nachlese, 90-91;

¹⁷⁴ A nikodémizmus konfesszionalizáció-korabeli gyakorlathoz vö. Carlo GINZBURG, Il nicodemismo: Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del 1600, Torino, Einaudi, 1970; ALMÁSI Gábor, A vallásos különút lehet ségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció, Aetas, 2008/4, 5-23; Ugyan, Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, L'Harmattan, Budapest, 2010, 33-67.

¹⁷⁵ Wilno, 1581. június 12; másolat, EM kéziratár, Misc. Hist. Dipl. 437; kiad. Szádeczky, Kovacsóczy levelezése, 11-12.

Kovacsóczy vallást érintő nézeteivel Báthoryval ellentétben az Erdélyben egymást váltó pápai követek és jezsuita atyák sokáig nem voltak teljesen tisztában, a kancellár úgy tényleg, még évekig lebegtetni tudta áttérítésének lehetőségét, sőt némelyik jezsuita tárgyalópartnerével (így pl. a lengyel provinciális Franciscus Sunyer-ral, vagy Antonio Possevino atyával) kifejezetten baráti viszont tudott kialakítani. Ezt a viselkedését aztán a jezsuita rend Erdélyből történt kivételét követő beszámolóik egy része már egyöntetű megvetéssel kétségbe tudta bocsátani, és tényleg magát is az események egyik anyagi érdekelt fél vezetéki irányítójának és fő értelmi szerzőjének tartotta. Hogy ez mennyire lehetett igaz, azt az életrajzi vázlat utolsó fejezetében próbálom meg tisztázni.

2.5. KOVACSÓCZY ÉS A JEZSUITÁK

A jezsuita rend erdélyi megtelepítését illetve a katolikus restauráció elindítását Erdélyben Báthory István egyik szívügyének tekinthette, hiszen már fejedelemmé választásának évében, 1571-ben felvette a kapcsolatot a Rómában tartózkodó Szántó István atyával, akit a családi birtokra, Szilágysomlyóra próbált meghívni.¹⁷⁶ Az első jezsuiták ennek ellenére csak évekkel később, 1578-ban érkeztek Erdélybe, Leleszi János atya és társai személyében, akik magyarországi missziójuk afféle meghosszabbításaként, a bécsi rendfőnökség engedélye nélkül léptek a fejedelemség területére.¹⁷⁷ Leleszire Báthory Kristóf szinte azonnal lecsapott: Gyulafehérvárra hívta és rábízta fiának Zsigmondnak a nevelését, akinek jellemfejlődésén a páter és a hozzá hasonló türelmetlen vallásosságot képviselő, fanatikusan protestáns anya, Bocskai Erzsébet közti nyílt (egészen ennek 1581-ben bekövetkezett haláláig tartó) ellenségeskedés a későbbiekben vélhetően nem csekély nyomot hagyott.¹⁷⁸ Mindezzel egyidőben Báthory István engedélyt kért a Szentszéknél arra, hogy egy jezsuita kollégiumot alapíthasson Erdélyben, amit XIII. Gergely pápa (1572-1585) természetesen örömmel jóvá is hagyott.¹⁷⁹ 1579 végén immár hivatalosan is megkezdődött az erdélyi jezsuita misszió: Rómából Szántó István és két társa érkezett a tartományba, illetve az erdélyi sítésükre Vilnából maga a lengyel tartományfőnök, Franciscus Sunyer és a vilnai rektor, Jacobus Wujek (Wagrevicius) jött tizenkettőmagukkal. A rend először az üresen álló kolozsmonostori templomot és kolostort kapta meg, az átalakítási munkákat a király és a fejedelem kívánságának megfelelően Kovacsóczy és a lengyel provinciális közösen ellenőrizte. Sikeres együttműködésük bizonyítéka az 1580. áprilisában kelt levél, amelyben Kovacsóczy a januárban Lengyelországba visszatért Sunyert barátságos hangnemben tájékoztatja a munkálatok elhaladtáról.¹⁸⁰

A forrásokból jól kirajzolódik, hogy a misszióon belül a Rómából érkezett Arator valamint a Lengyelországból érkezett és a szolgálatban egymást váltó testvérei között kezdett előfoglalt mutatkozott némi feszültség, amit leginkább a magyar jezsuita hitbuzgalmára, illetve esetleges tekintélyféltésre vezethetünk vissza. Kétségtelen, hogy Szántó nagy hatású prédikációkat tartott, és az erdélyi katolikus ügynek kezdett előfoglalt a motorja volt.

¹⁷⁶ Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory I, 1571-1582, colligit et edidit Andreas VERESS, Kolozsvár, 1911, 1-4.

¹⁷⁷ BARTÓK István, A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Gondolat, Budapest, 1987, 135-158.

¹⁷⁸ Vö. BARTÓK 1987,

¹⁷⁹ VERESS Endre, A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig, EM 1906, 169-193, 171.

¹⁸⁰ Gyulafehérvár, 1580. április 8; ASV Epp. Ext. 28 133r-4v; kiad. Veress, Epistolae I, 101-103; MAH II, 45-46.

Munkatársaival szemben ugyanakkor meglehetősen kritikus volt, a már említett Wujeket is bepanaszolta Aquaviva generálisnál, hogy nem megfelelően bánik a rábízott nyájjal; Wujeket egy időre visszahívtak Kolozsvárról, de később, jobb jelölt híján, újra Erdélybe küldték.¹⁸¹

A rend tevékenysége nem csupán a fejedelmi központ Gyulafehérvárra, valamint a tartomány legnagyobb városára, Kolozsvárra korlátozódott (jóllehet a protestáns rendek és király közti egyezség csak ezt engedélyezte), de missziókat küldtek a török által ellenőrzött területre is, illetve harmadik központként, Nagyváradon is megpróbálták megvetni a lábukat. A jezsuiták missziós logikája a Szentszék által kialakított hosszú távú, ám meglehetősen grandiózus és agresszív terv részét képezte. Ez a pápaság külpolitikáját két fő célnak rendelte alá: a protestantizmus visszaszorításának, illetve a török kiűzésének. Magyarország és Erdély szerepe ebben a tervben, Báthory István lengyel királysága idején jelentősen felértékelődött: a hithatalos katolikus Báthory megfelelő személynek látszott arra, hogy a perzsa háborúkkal keleten egyébként is lefoglalt Török Birodalom elleni összkeresztény hadjárat vezetését rábízják, és láthatóan maga a király sem idegenkedett ettől a szereptől. A fáradhatatlan Antonio Possevino atya (1533-1611) az egész kelet-európai térségre kiterjedő tevékenysége szintén ezt a kettős célt igyekezett elérni. Possevino 1578-as és 1580-as sikeres svédországi megbízásai után 1581-ben kapta a pápától azt a feladatot, hogy a Báthory István és IV. Iván között kitört livóniai háborúban közvetítsen a felek között. A háború 1582-es lezárását követően már Báthory megbízottjaként tárgyalt II. Rudolf követivel Kassán a Felső-Magyarország és Erdély közötti vitatott határvárák (Szatmár, Nagybánya) ügyében. Mindezt azzal a távlati céllal tette, hogy a török elleni hadjárat nélkülözhetetlen alapjául szolgáló keresztények közötti béke megteremtését segítsék. 1583-ban Erdélybe látogatott, negyvenhét napos missziója alapján írta *Transilvania c. m. vét.*¹⁸² amelyben többek között itáliai telepesek Szászsebes környéki megtelepítésének tervéről is ír, azzal a céllal, hogy a katolicizmust eképpen erősítsék meg és tegyék uralkodóvá a tartományban.¹⁸³

Ezzel együtt, a katolikus restauráció taktikája lényegében ugyanazt a receptet követte, mint amit az Erdélyben másfél évtizeddel korábban teret nyert antitrinitarianizmus: a nevelésen és

¹⁸¹ Szántó jelentése Aquaviva generálisnak, Kolozsvár, 1581. augusztus 22. kiad. Veress, Epistolae I, 154-68; MAH II, 164-173. A jelentésben Szántó nem csupán azért panaszolta be Wujeket, mert állítása szerint rosszul bánt a paraszttal, hanem azért is, mivel az abban az évben nagyböjt idején a fejedelem megbízásából az építkezésről tárgyalni hozzájuk érkezett Kovacsóczynek (*homini haeretico*) és szolgálóinak, a katolikus börtön elírásokat megszegve vajjat, tojást és sajtot tálatatott fel.

¹⁸² Antonii Possevini societatis Jesu, Transilvania (1584), edidit Andreas VERESS, Kolozsvár-Budapest, 1913.

¹⁸³ A telepesek betelepítése, mint egy adott, frissen meghódított tartományban az uralom biztosításának egyik legjobb eszköze, Machiavelli Fejedelmében is szerepel, ami annak fényében, hogy Possevino egy meglehetősen sok kiadást megélt antimachiavellista traktátust is írt, meglehetősen ironikus. Vö. Machiavelli, *Il principe*, III, 14-18.

az iskolaalapításokon túl (a kolozsvári jezsuita kollégiumot 1583-ban nyitják meg), els sorban az uralkodó személyére (jelen esetben a gyermek Zsigmondra) koncentrált, illetve az uralkodó elit tagjait igyekezett a maga oldalára téríteni.¹⁸⁴ Ez utóbbi törekvésében azonban, ha kezdetben némi sikert el is könyvelhetett (inkább a király krakkói környezetében néhány ismert šariánuső katolizálásával),¹⁸⁵ végül látványosan megbukott: az erdélyi politikai elit nagy része protestáns maradt, és támogatta a rend 1588-ban bekövetkezett ki zését, amibe, nagykorúsításának és a fejedelmi hatalom megszerzésének érdekében, az egyébként buzgó és türelmetlen katolikusnak nevelt Zsigmond is beleegyezett.

Kovacsóczy mindezekben az eseményekben, hivatali tiszténél fogva, mindvégig aktív szerepet vállalt. Kancellárként, illetve a király személyes megbízottjaként, mint láttuk, segédkezett a rend erdélyi megtelepedésében, a tartományba látogató Possevino-nak szeg dött kalauzául és általában volt az, aki a jezsuitákkal a fejedelmi kormányzat részér l tárgyalta. Ez kezdetben a jezsuiták szempontjából rendszerint pozitív kifejlet ügyekben történt, de szintén Kovacsóczy volt, aki 1588 decemberének végén közölte az országgy lés jezsuitákat kiutasító határozatát az érintettekkel. Nem csoda tehát, hogy az események ilyen fordulata köré természetesen szövdött utólagos összeesküvéselméleteknek is Kovacsóczy volt az egy negatív figurája.

A korai források ugyanakkor, mint azt már láttuk, Kovacsóczy katolicizmus iránti hajlandóságáról tudósítanak. A kancellár megtérítése nyilvánvalóan a fent vázolt taktika egyik fontos eleme lett volna, annál is inkább, hiszen személyének jelent sége, azután, hogy 1583 márciusát követ en a hármastanács tagjává avansált, még inkább megnövekedett. Possevino atyával Kovacsóczy Niepołomicében, a hármastanács felállítását megelőző tárgyalások idején találkozott, 1583 januárjában. A hónap végén az atya jelentést írt Tolomeo Gallio kardinálisnak, XIII. Gergely mindenható államminiszterének, amelyben egyrészt bepillantást enged az erdélyi követség és Báthory közt folyó tárgyalásokba illetve tervezgetésekbe, másrészt er teljesen utal a tudományos kutatás el tt rendszerint rejtve maradó irracionális elemeknek és az érzelmeknek a történelmi eseményeket befolyásoló szerepére, amelyek ebben az esetben is, akár Possevino, akár Báthory megnyilatkozásaiban felfedezhet ek.¹⁸⁶

¹⁸⁴ A stratégiáról vő. HORN 2009, 146-150. Possevino a Transilvaniában is nyíltan fejtegeti a katolicizmus uralkodó vallásá tételének az eszközeit, POSSEVINO, Transilvania, 173-200.

¹⁸⁵ Pl. a már említett Provana, vagy a történetíró Gian Michele Bruto.

¹⁸⁶ Possevino Tolomei kardinálisnak, Niepołomice, 1583. január 26-27. Kiad. VERESS, Epistolae II, 19-20; Monumenta Poloniae Vaticana Tom. VI. Series Nuntiaturae Polonae, Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars II a. 1583, edidit Edward KUNTZE, Cracoviae, 1938, 65-70; MAH II, 370-375.

Possevino a jelentés végén arról tudósít, hogy megérkeztek az f kancellár vezette erdélyi követek, és három dologról tárgyalnak azóta folyamatosan: milyen eszközökkel er sítsék meg a kolozsvári jezsuita kollégiumot, miképpen tudnának egy szemináriumot alapítani Erdélyben, valamint harmadikként, hogyan szerezhetnék vissza Szatmár várát, illetve ezzel együtt hogyan köthetnének békét és szövetséget a császárral, hogy Báthory halála esetén a kiskorú fejedelem és Erdély ne maradjon kiszolgáltatottan a két hatalmas szomszéd torkában (Possevino olvasatában tehát az erdélyi kormányzat aktuális, és oly sok ellenkezést kiváltó átalakítása meg sem jelenik!). *Mindezt pedig a f kancellár, folytatja Possevino, a Szentatya iránti olyan tisztelettel adta el (jóllehet meg van fert zve az eretnekséggel), hogy a király is abban reménykedik, hogy hamarosan áttér; azt hiszem, alkalmas lenne, ha excellenciád egy rövid, szeretetteli levelet írna neki, amelyben a reményét fejezné ki, hogy Istent l kapott adományait jobb dolgokban is kamatoztathatná, illetve atyai jóindulattal biztatná, hogy eddigi jótéteményeit a katolikus vallásban teljesítse ki, valamint engem nevezne meg tanúként, hogy így is növeljük a társaság iránti vonzalmát.*¹⁸⁷

A jelentéshez másnap Possevino egy utóiratot függesztett; ebben arról ír, hogy akkor érkezett meg az erdélyi posta, amelyb l megtudták, hogy a törökök hatalmas vereséget szenvedtek a perzsáktól, és arról is hírek keringenek, hogy talán maga szultán is részt vett a hadjáratban. *Ezt mondtam tehát a királynak ma reggel, amikor magához hívatott: ŐLátja felséged, mennyire fontos, hogy a dolgában megegyezés szülessen a császárral, hogy kész legyen arra, amire Őnt az Isten szánta.ö Erre ezt felelte nekem: ŐHa lenne elég pénzem, most azonnal megígérhetném, hogy fél Magyarországot megszabadítom a törökt l és többet szerzek vissza,*

¹⁸⁷ *Quanto poi al rimanente, sappia la V. s. Illma che, essendo giunto qua di Transilvania il Gran cancelliere di quella provincia con gli altri consiglieri attendiamo quasi ogni giorno a trattare et spedire tre cose: l'una, i mezi di stabilire il collegio nostro et fare i ripari che i nostri scrivono che si facciano all'heresie di quelle bande; l'altra, il modo di fare un seminario pieno con l'assegnamento che per la sua parte darà il Re, col quale ho speranza che da 150 giovani si nodriranno aggiuntovi quel che S. Bne ha assignato; la terza, come con l'Imperatore si potrà venire alla conclusione non solo della ricompensa di Zatmar et della rinovatione della lega fra la Transilvania et Ungheria dell'Imperatore che non resti ruggine o duppio da alcuna delle parti in evento ch'el Re morisse, et il principe di Transilvania, giovane, restasse nelle fauci del Turco et de Germani. Et questo ha proposito il Gran cancelliere di Transilvania, ragionandomi con tanta riverenza di S. Bne (se bene è infetto di heresia), ch'el Re ne spera presta conversione; et crederei che verrebbe a proposito un breve amorevole che N. Sre gli scrivesse, mostrando che la speranza la quale S. Bne ha ch'egli debba per tante doti che Dio N. Sre gli ha comunicato risolversi a cose migliori, fa che l'abbia voluto paternamente essortare a volere aggiungere il compimento della religione catolica all'altre sue buone attioni, offerendo a lui et suoi quegli uffici ecc. che si potranno, et dicendogli che questo testimonio ha N. Sre ricevuto da me, poichè così si affetionerà tanto maggiormente alla compagnia.*

*mint amennyit húsz év alatt elfoglaltak. Úgy elkenném ket (így mondta), hogy nem egyhamar emelnék fel újra a fejüket.ö*¹⁸⁸

A hadjáratból természetesen nem lett semmi, de ez a jelentés is jól jelzi a jezsuiták meglehetősen egyirányú gondolkodását, amelyben mindent a kit zött f céloknak rendeltek alá. Hogy Báthory mennyire lehetett szinte, vagy mennyire gondolhatta komolyan a török elleni hadjárat tervét, az nem tisztázott, de kétségtelenül vonzódott ehhez a lehetőséghez. Kovacsóczy esetében a pápát illető tiszteletteljes szavakat nagy valószínűséggel a diplomatikus modor számlájára írhatjuk. Az áttérítésével kapcsolatos tervekkel tisztában lehetett, de feltehetően eszé ágában sem volt katolizálni, és erről Báthory is tudhatott, legalábbis a már idézett, 1581-es leveléből erre következtethetünk. Kovacsóczy a király akaratának tett eleget akkor, amikor 1583 tavaszán Possevino-t és kíséretét végigvezette Erdélyen. Az út során a jezsuita folyamatosan gyöködte, ezt a kancellár egy idő után meguntta, és nyíltan kijelentette, hogy nem fog áttérni, de a katolikusoknak soha nem lesz az ellensége és a jezsuitákat is mindig segíteni fogja.¹⁸⁹ A Kassán tárgyaló Possevino az év végén még egy meglehetősen hosszú levelet intézett hozzá, amelynek végén szeretetteljes de korholó hangnemben megint csak a katolizálásra buzdította.¹⁹⁰

¹⁸⁸ *Havendo io scritto questa, è sopravvenuto con diligenza un corriere di Transilvania che porta la confirmatione della rotta di 40 m. Turchi fatta dal Persiano, et che si diceva che il Turco anderebbe in persona questa istade contra l'animico in propria persona (jegyz. Sinan bassa hoc consilium dedit, quod tamen Murato III displicuit). Allhora io dissi al Re che questa mattina mi ha richiamato: Ő Però vede la Mta V. quanto importa che ci accordino le cose sue coll'Imperatore, et che si stia all'erta per quel che Dio volesse fare.ö Al che egli mi rispuose: S'io havessi il modo di denari, io ardirei promettere di lievere al Turco meza l'Ungheria et di andare tanto oltre che gli si lieverebbe più di quel che ha guadagnato in venti anni. A c i t a (per usare delle sue parole) e u m d e p e x u e r i m che non si presto ci mostrerebbe il fronte.ö*

¹⁸⁹ P. Thomas Sailly S. I. litterae annuae de quarta patris Possevino missione in septentrionem, in Polonia 4. septembris 1583; ASV Nunz. Pol. 17A 133r-170v; kiad. VERESS, Annuae Litterae, 202-214; MAH II, 519-540. *In toto autem illo itinere magnum Transylvaniae cancellarium a fide catholica alienum variis modis pater ad veritatis agnitionem curavit allucere; quibus tamen illud effectum est, ut multa quae liberius primo iactabat, relinqueret, deinde promitteret se catholicae fidei non adversaturum, nostros semper adiuturum, libros autem quos ad eam acceperat a patre, diligenter lecturum. MAH II, 532.*

¹⁹⁰ Possevino Kovacsóczynek, Kassa 1583. dec. 10; ASV Nunz. Pol. Add. 2. 836v-7v; kiad. MAH II, 583-586. *Ut vero brevissime sed verissime dicam, in manu V. D.nis essent multa posita si praeter illas dotes quibus a Deo praedita est, aliquando crederet, nulla ratione melius istas regiones posse administrari quam illa liquidissima luce quam Christus Dei filius per divum Stephanum ceterosque veros et praestantissimos Ungariae reges attulit. Quod si horum saeculorum ecclesiae catholicae non creditur, certe primorum saeculorum et martyribus et discipulis apostolorum qui verbum Dei verum et verbo et sanguine exposuerunt, cur non crederetur. Quod si dissidiis istis et testibus haereticorum adeo inter se pugnantium putatur veritas posse stare, id quod in nullo iudicio umquam potuisse fieri, natura ipsa docuit quid sperandum est boni nisi ut cum in religione nolimus habere praesidem et pastorem quem Christus instituit, tandem proscripti quique apostatae adorentur ac tandem alcoranus ecclesiae succedat. Caeterum et aliquis certe peculiaris amor quo erga V. D.nem plusquam ordinario afficior, et quoniam quae ordiri caeperat Deus, poterant (si mihi fuisset adhibita fides) ad Transylvaniae securitatem pertexi, faciunt ut ita loquar. Magnificos autem quosdam cuperem propensiores erga eam veritatem quam eorum rationes omnes florentissimae Ungariae tempore et sub Christi vexillo Christi nomen*

A következő év elején kelt a kolozsvári iskola rektorának Acquaviva generálishoz intézett jelentése, amely már nem ilyen barátságos. A helytartók (Kendy, Kovacsóczy, Sombory) jellemzése során a legnagyobb figyelmet a kancellárnak szenteli, kiemeli anyanyelvi szint olasz beszédét, illetve az előző év karácsonyáig megízott olasz viseletét, de véleménye szerint Kovacsóczy gyanús: nagyon barátságos velük, hogy ellenük tett volna, eddig még nem derült ki, *de mindenki gyöli és senki nem bíz benne. Vallására nézve, külsőleg kálvinista, és szegény katolikus anyját is erre kényszeríti. Legfelül azonban valószínűleg vallástalan, úgy tartják, nem hisz a lélek halhatatlanságában.*¹⁹¹

Nem tudni, hogy Capeci rektor milyen forrásból szerezte értesüléseit, de ez a fajta dehonesztáló hangvétel (a lélek halhatatlanságának tagadása, mint azt Zabarella és Enyedi kapcsán már láttuk, meglehetősen pejoratív élvád volt) alighanem Kovacsóczy valamelyik politikai ellenfelétől származhatott, illetve utalás lehet nem csupán a kancellár, de általában az erdélyi padovások későbbiekben még részletesebben kifejtendő vallási közömbösségére.

A jezsuitákat az 1588. decemberi, medgyesi országgyűlés által elhatározott gyors és drasztikus kizetetés egyértelműsökként érte, jóllehet az egymást követő országgyűléseken az egyébként megosztott, de ebben a kérdésben összezáró protestáns tábor már Báthory István halála óta folyamatosan napirenden tartotta a problémát. Ezzel a sokkhatással, valamint az utólagos kibukkereséssel magyarázható az az egyértelműen negatív és kezdeményező szerep, amit különösen Szántó István igyekezett leveleiben, jelentéseiben, és az erdélyi misszió történetéről írott összefoglalásaiban az események illetően alakulásában Kovacsóczynak tulajdonítani. Miután a történetekről több összefoglaló is készült, illetve számos levél is megmaradt, tisztán látszik, hogy a kizetetés feldolgozása, az okok és felelősök feltárása nem nélkülözte a renden belüli vitákat és feszültségeket sem. Szántó ugyanis maga is felelősnek érezhette magát, amiért nem annyira tapintattal, hanem inkább harcos hitbuzgalommal szolgálta a katolicizmus ügyét Erdélyben, és ezzel a viselkedésével többek

quaquaversum propagantis, nisi constantissime tenuissent et famam decoxissent, nec divinam gloriam umquam fuissent intuiti, quicquid Calvinii evangelium calvitium et cerebrum tot hominibus qui iam arianizant ademerint. Cum autem idem amor atque aeternum salutis studium non habet modum, accipiant et v. d. et illi in optimam partem quod sincerissime a me scribitur, pro certo habentes, si re ipsa cognovero, serio ea quae promovenda sunt, isthic promoveri, me et plures alios nunquam nisi confectis vestris rebus, si quid poterò, conquieturos. Deus V. D. uberrimam gratiam largiatur.

¹⁹¹ F. Capeci rector coll. Claud. P. Claudio Acquavivának, Kolozsvár, 1584. febr. 27. Kiad. Veress Epistolae II 56-67; MAH II, 671-681. *Il secondo è forastiero, cioè dalmata, il qual da dottor di medicina fu fatto cancelliero del regno et dopo secondo preside. È intendente, parla italiano così come nativo. Ha ritenuto l'habito italiano insin a questo Natale. In parole molto amico nostro, et in vero non ha sperimentato insin adesso il contrario. Ma tutti se ne fidan poco et è odiato communemente. Quanto alla religione, è calvinista, all'èsteriore, e sforza la misera madre, quale è cattolica a seguirar l'èstessa religione. All'ènteriore forse è di nessuna religione, perché si dice che crede l'anima mortale.*

közt Kovacsóczyval is személyes összeütközésbe került. Egyik alkalommal ugyanis, amint azt Aquaviva generálisnak Báthory András 1589 júliusában megírta, Kovacsóczy szinte még csecsemő és a szentbeszéd közben felsíró vagy zajongó gyerekére olyan min síthetetlen módon dörrent rá, hogy azzal örökre magára haragította a kancellárt. Báthory szerint ez volt az egyik kiváltó oka a jezsuiták elleni intézkedésnek. Másodikként a katolikus f urak hiányát jelöli meg. Harmadikként megint egy konkrét esetet említ, amikor a krakkói *gymnasium*-ba küldött erdélyi ifjakat, szüleik tudta nélkül beléptették a rendbe.¹⁹²

Ez a fajta objektívabb hozzáállás más helyen is felbukkan. A ki zetés történetét többen is megírták, legkorábban, 1589 januárjában az egykori kolozsvári rektor, Leonard Ruben, *Acta in comitiis Transylvaniae contra Societatem Jesu* címmel.¹⁹³ Ebben jól látszik Kovacsóczy közvetítő szerepe, ti. volt az, aki az egymást követő napokban az egyik városi házban összegyűlt atyákkal a vádpontokat, majd végül a rendelkezéseket ismertette. A jelentésben idézett szavaiból úgy tűnik, maga is részt vett az álláspontok között.¹⁹⁴ Ugyanakkor nem sokkal ezután azt is egyértelművé tette: *hic non iure sed vi rem agi*. A dekrétumot december 26-án hirdették ki, ekkor a kancellár még úgy mond az utolsó szó jogán nyilvánosan a védelmére kelt a rendnek: *semmivel nem érdemelték ki, hogy így megfosszák őket javaiktól és ilyen gyalázatosan és kegyetlenül száműzzék őket.*¹⁹⁵ A jelentés jezsuita írója el is világos, hogy a döntő momentum az ifjú Báthory Zsigmond, természetéből fakadó és mindent maga alá rendelő hatalomvágya volt; ugyanakkor még mindig elcsodálkozik azon, hogy milyen

¹⁹² Báthory András Claudio Aquavivának, Miechovia 1589. júl. 16; MAH III, 460-462. *Casu evenit ut patre Aratore publice concionante filius Cancellarii fere infans nescio vagitu an clamore concionem perturbaret. Hunc pater ex suggestu durius increpuit, ad omnes sathanas genitore ablegans. Descendit hoc altius in animum hominis quam fortassis bonus pater putabat. Convocat illico omnes ministros et de illata iniuria sibi ac filio conqueritur. Ex composito ac signo dato una eademque die omnes illi praecones ex suis ambonis ad populum iniuriam cancellarii verbis, oratione exaggerant, in immensum extollunt, ex musca elephantum faciunt. Patrum intemperantiam, rerum politicarum adminstrationem exagitant. Fit fremitus, conciliabula, pellendos conclamant.*

¹⁹³ *Quae acta sunt in comitiis generalibus in Meghies Transylvaniae 19 decembris 1588 celebratis.* Wien, HHStA Ung. Akten, fasc. 121 (1588) f. 176r-83v; kiad. EOE III, 248-57; MAH III, 281-291.

¹⁹⁴ *Mox exorsus est Cancellarius: Magnae, inquit, curae tum principis (!) tum reliquis senatoribus res vestrae sunt, magna cum principis dignitate coniunctae. Ac cum omnes in ancipiti deliberatione versemur, quomodo scilicet et regnicolis aliqua ex parte satisfacere et vos retinere possimus; et cum certo certius sit nullo modo hinc regnum discessurum nisi aliquid boni contra vos promulgetur; certum item esse, vobis nullo modo posthac licere in iisdem locis consistere, in quibus antea iussu Regis fuistis, ideo vos consulimus, quid statuendum sit, ne uno atque eodem tempore Ill.mus Princeps vel vobis sibi charissimis vel regno nostro spoliatur.*

¹⁹⁵ *Et cancellarius qui hoc edictum promulgavit, ut a nobis fortassis gratiam iniret, summis coram regno laudibus nos affecit. Nihil in regno, inquit, patres fecerunt propter quod et hac bonorum spoliatione et tam infami et tam atroci exilio digni sint. Nec sunt, inquit, infimae conditionis homines, in quos quicquid libitum fuerit, statuatis. Sed quoniam vestris clamoribus haud resisti potest ill.mus princeps, vestris tandem precibus victus et bona aufert et exilio mulctat sempiterno. Pergite itaque alacriter et posthac omnia bona tam foelici principio constituto a tanto principe expectate.*

rezzenéstelen arccal volt képes letenni az esküt a rendeknek a gyerekkorától katolikusnak nevelt fejedelem arra, hogy huszonöt napon belül hírmondója sem marad a jezsuitáknak a tartományban.¹⁹⁶

Ruben beszámolója után alig egy hónappal (1589 februárjában) készült a már többször említett Wujek rendkívül hűvös és tárgyilagos összefoglalója az eseményekről. A kiállítás konkrét okait nem nevezi meg, csupán a protestánsok jezsuitákat övező általános gyűlöletére, és arra utal, hogy Báthory István életében a rendek egyébként is csak kényszerben engedték be a rendet Erdélybe, a király halálával pedig a rend egyetlen támasza is megszűnt.¹⁹⁷

Szántó atya, az általa szintén 1589 elején írt, és májusban a generálisnak elküldött *Historia expulsionis Societatis Jesu ex Transylvania* c. terjedelmes összegzésében már bőven kitér a kiállítás általa feltételezett okaira: egyrészt a könnyen befolyásolható fejedelem hamis tanácsadóinak áskálódását említi (különösen a román származása miatt is megvetett Jósikát emeli ki), másrészt azt, hogy a fejedelmet saját tanácsurainak elárulták és eladták. Kovacsóczyt külön megemlíti, hogy egyedül negyvenezer aranyat fogadott volna el az eretnekektől, azért, hogy rávegye a fejedelmet és a kormányzót az atyák elleni intézkedésekre. A fiatal és jóindulatú fejedelmet tehát sarokba szorították, és így részben félelemből, részben azért, hogy fejedelemségét megtartsa, végül is aláírta a rendeleteket.¹⁹⁸

Szántónak ugyanakkor hamarosan fülébe jutott, hogy egyesek (mint pl. Báthory András) az személyes felelősségét is megemlítették a generálisnak írott leveleikben. A vádak ellen felháborodott hangon tiltakozott 1591. júliusában Aquavivának írott levelében: *nem tudhatnak*

¹⁹⁶ MAH III, 289: *Nam princeps cum natura sit ad imperium inflammatus et diuturnam iam tutelam fastidians, statuit omnia tentare ut rerum quam primum ipse potiretur. gubernator etiam similibus facibus accensus, cum videret se si administrationem deponeret, in ordinem redactum iri, et in aliquod etiam discrimen propter principis pueritiam regnum coniectum iri, decrevit omnino extrema quaeque tentare ut possit ut antea gubernacula retinere;* 290: *Secunda ianuarii ad calculum romanum in templo solemniter contra nos religionemque catholicam conceptis verbis iuravit ut mirer et fere obstupescam, tantum principem ab infantia in religione catholica educatum et optimis ortum parentibus tam impium iuramentum non exhorruisse. Imprimis iuramento se obstrinxit nunquam nostros hic passurum nec aliunde vocaturum, ac spatio 25 dierum omnes hinc exacturum poena constituta in nostros et spoliatio bonorum et vitae etiam si illi qui nostros invenerit, videbitur, eadem poena et illi afficiantur, apud quos nostri reperientur.*

¹⁹⁷ Jacobus Wujek, *Brevis Historia eiectionis S.I. ex Transylvania* 19. ianuarii anno Domini 1589; Romae, Bibl. Naz. Vitt. Em. Fondo Gesuitico Ms 1363 (3482) fasc. 28, 227r-32v; autographum; kiad. MAH III, 292-305.

¹⁹⁸ *Historia expulsionis S.I. ex Transylvania*; kiad. MAH III, 315-373. *Victus tandem tenerrimus animus Principis fraudulentissimi valachi (Jósika) persuasionibus consensit et ipse. Non enim videbat miser iuvenis quid faceret, quo se verteret, a quo consilium peteret, inveniebat neminem. Iam enim patres ab illo exclusi erant ne ab eis ullum consilium aut solacium posset habere. Fuerat praeterea a suis domesticis desertus, a fratribus et cognatis non sublevatus, a propriis consiliariis venditus. Ex quibus unus solus Cancellarius quadraginta millia aureorum fertur ab haereticis accepisse, ut induceret principem et gubernatorem ad constituendum regno contra patres. Denique a suo gubernatore impie proditus et per suum cubicularium venditus, optimus iuvenis nullum inveniens refugium, partim metu, partim cupiditate retinendi principatum, subscripsit iniquis petitionibus haereticorum.*

mást a szememre vetni, csak azt, hogy a kancellár gyerekeit, mivel folyton zavarták a hallgatóságot Isten igéjének meghallásában, egyszer kihajítottam a templomból; illetve azt, hogy a b nőkkel és eretnenségekkel szemben túlságosan ellenséges voltam.¹⁹⁹ Válaszában Aquaviva igyekezett megnyugtatni Szántót, de fenntartotta azt a véleményét, hogy a jezsuiták nem mindig jártak el a kell körültekintéssel, amivel ellenfeleiknek támadási felületet biztosítottak. Szántó ebbe (tudniillik, hogy a generális burkoltan továbbra is részben tette felelőssé) egyáltalán nem tudott beletörődni, és ezt követő leveleiben, valamint az erdélyi misszió általa írott történetében a protestáns f urak összeesküvésének történetét tovább finomította, amibe az 1592-es illetve 1594-es véres események révén az isteni gondviselés jogos bosszújának kozmikus vízióját is belefűzte, és így a végeredmény egy szabályos, Szántó által négy felvonásra osztott rémtörténetet lett. A jezsuiták ebben a történetben Isten kiválasztott gyermekei, akik ellen az ördög I megrontott protestáns f urak sikeres összeesküvést szerveztek, de az isteni bosszú hamarosan utolérik őket. Az első árulást Ghiczy János kormányzó követte el, de b néért rögtön meg is lakolt, hiszen alig élt egy hétig a dekrétum kihirdetését követően. A fejedelmi tanácsosok nem elégedtek meg a jezsuiták kivételével, további céljuk az egész Báthory-nemzetség Erdélyből történő eltávolítása és egy eretnek fejedelem megválasztása volt; vezetőik Kovacsóczy, Gálffy és Gyulai voltak és még a török császárral is összeszűrték a levelet. Az összeesküvés azonban kitudódott (1592), Gálffy és Gyulai azonnali halálát okozva. Kovacsóczy még ekkor megmenekült. Nem menekült meg azonban egykori felesége, akit a kancellár 1591-ben házasságtörésen kapott, eltaszított magától, és aki így nyomorultan a székely hegyekben bújkálva fejezte be életét.²⁰⁰ Az ő b ne az volt (itt térünk vissza az önigazoláshoz), hogy gyermekeit szándékosan odaküldte Szántó atya prédikációira, hogy megzavarják a hallgatóságot, amikor pedig az atya kitiltotta a gyerekeket, győlölet fogant szívében és térdénállva könyörgött férjének, hogy a rajtuk esett sérelmet a medgyesi győlésen torolja meg.²⁰¹

¹⁹⁹ Szántó Acquavivának, Sellia, 1591. júl. 27; MAH III, 652-653: *Contra me nescio quid aliud possint obiicere, quam quod filios cancellarii, turbantes perpetuo auditores ne possint audire verbum Dei, semel e templo eiecerim; et quod vehementer in vicia et haereses infestus fuerim.* Báthory András ezek alapján vélhetően csak hallomásból értesülhetett az esetről, hiszen az ö verziójában egyetlen gyerek szerepel csak. Vö. MAH III, 460-462.

²⁰⁰ A csábító Báthory Boldizsár, volt, aki a kancellárt egy szóváltást követően pofon is ütötte a fejedelem jelenlétében. Vö. MAH III, 707-714; Szántó levele Aquavivának, Bécs, 1591. december 4. A történet ismertetését lásd még: SZÁDECZKY 1891, 77-78.

²⁰¹ Arator Claudio Acquavivának, Bécs, 1594. okt. 28; ASV Germ. 173 f. 189r-194v, orig. kiad. MAH IV, 81-103; 82-84: *tragedia illa magna transylvanica, ante annos quinque agi caepta, in qua religio catholica publico regni decreto, una nobiscum in exilium pulsa est, hoc anno primum finem satis luctuosom sortita est (í) Tertium actum egerunt Wolfgangus Kovacioci, cancellarius, Ioannes Galfi et Paulus Julianus, qui erant intimi consiliarii*

Az 1594-es események ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy az egész Báthory-család megdöntésére irányuló összeesküvés csak Szántó atya képzeletének szüleménye volt, mint ahogyan a Kovacsóczy feleségér l feltételezett szándékos ármánykodás, ti. a gyerekek zavaró célzattal történ templomba küldése, szinte már paranoid jelleg . Magát a kancellárt ért vádak (korrupció, összeesküvés) valótlannak tarthatjuk, hiszen Szántón kívül egyetlen más, az šeretnekekkel szembeni elfogultsággal éppenséggel nem vádolható jezsuita forrás sem említi azokat. Kovacsóczy bizonyított rossz viszonya ellenben Szántó atyával az eseményekben szerepet játszó, ám a történelemben ritkán kideríthet személyes faktor jelent ségét emeli ki.

Az egész történet nagyjából az eddig is körvonalazott képet er síti Kovacsóczy vallási kérdésekben megmutatkozó, közömbösséggel párosuló nikodémizmusáról. Nem okozott gondot számára, hogy a küls ségekben, márcsak hivatali tisztéb l kifolyóan is, alkalmazkodjon a környezete diktálta elvárásokhoz, ám bels meggy z dését megtartotta magának. Ugyanakkor, hogy volt egyáltalán valamilyen bels meggy z dése, azt éppen a

Gubernatoris; hi coniuraverunt cum multis aliis proceribus regni, tollere omne genus Batoreorum in Transylvania, et ex ipsis haereticis eligere aliquem principem. Et hoc suum consilium communicaverunt cum turcarum Imperatore. Sed comprehensi sunt astuti in astutia sua a Batoreis, et digna factis supplicia receperunt (í) Ad hunc tertium actum tragaediae Transylvaniae possumus reducere etiam uxorem cancellarii, quae circa hoc tempus in adulterio depraehensa est a marito et repudiata, ludibrium toti regno facta, infamia, maerore et multis erumnis confecta, miserabili morte extincta est. Haec autem hac ratione nostri exilii causa fuit: nam cum haberet duos filios parvulos, solebat eos studio tunc ad ecclesiam nostram mittere, cum ego contionarer, ut sua garrulitate pueri principem et alios dominos, qui cum illo adessent, ab auditione verbi Dei avocarent, nunc cum uno, nunc cum altero illorum sermonem miscendo; quod cum saepe factitassent, et propter illorum loquacitatem, iniuriam fieri templo Dei, et auditores privari fructu verbi Dei, animadvertissem, zelo divino quadam vice accensus, mandavi famulis cancellarii, qui eos introducere in ecclesiam consueverant, ut protinus educerent, et caverent, ne deinceps illos tempore contionis introducerent. Hinc coeperat uxor cancellarii contra nos odium; et fertur, felxis genibus rogasse maritum, cum ad comitia in Meggies pergeret, ut iniuriam hanc suis filiis illatam ulcisceretur, et modis omnibus instaret, ut in exilium pelleremur. Quod impigre maritus eius perfecit. Sed impia et haeretica mulier dignas sui sceleris paenas, una cum marito accepit, et spurios suos filios, infames, orphanos et spoliatos omni haereditate reliquit. Vö. P. Stephanus Szántó S.I. Historia Societatis Iesu in Transylvania (1579-1599) autographum: ARSI Cod. Austr. 228, 99. fol; kiad. MAH IV 526-568: Capita et intentatores seditionum fuerunt cancellarius Wolfgangus Covacioci, Ioannes Galfi, Paulus Julianus et Ioannes Gyci gubernator. Qui multa et preciosa munera ab haereticis acceperunt, ut in expulsionem patrum consentirent (í) Erat Covacioci a Stephano Batori rege Poloniae et principe Transylvaniae e pulvere elevatus; primo adhibitus nepoti suo Stephano Batori in paedagogum et missus cum illo ad studia in Italiam, ut confirmarentur in fide catholica. Ubi in doctorem medicinae promotus est muneribus potius, quam eruditione. Deinde rex illum revocavit in Transylvaniam et cancellarium regni creavit, existimans, illum tanto sibi et suae familiae fore fidelioem, quanto pluribus beneficiis eum cumulasset, sibique devinxisset. Sed ingratus ille, postquam rex in Poloniam abiisset, immemor tot beneficiorum, et fidem catholicam, quam Patavii in promotione professus fuerat, ut placeret haereticis, abiuravit, et contra Principem hoc anno cum aliis sociis suis coniuravit. Haec est gratia quam haeretici pro beneficiis referunt Deo hominibus.

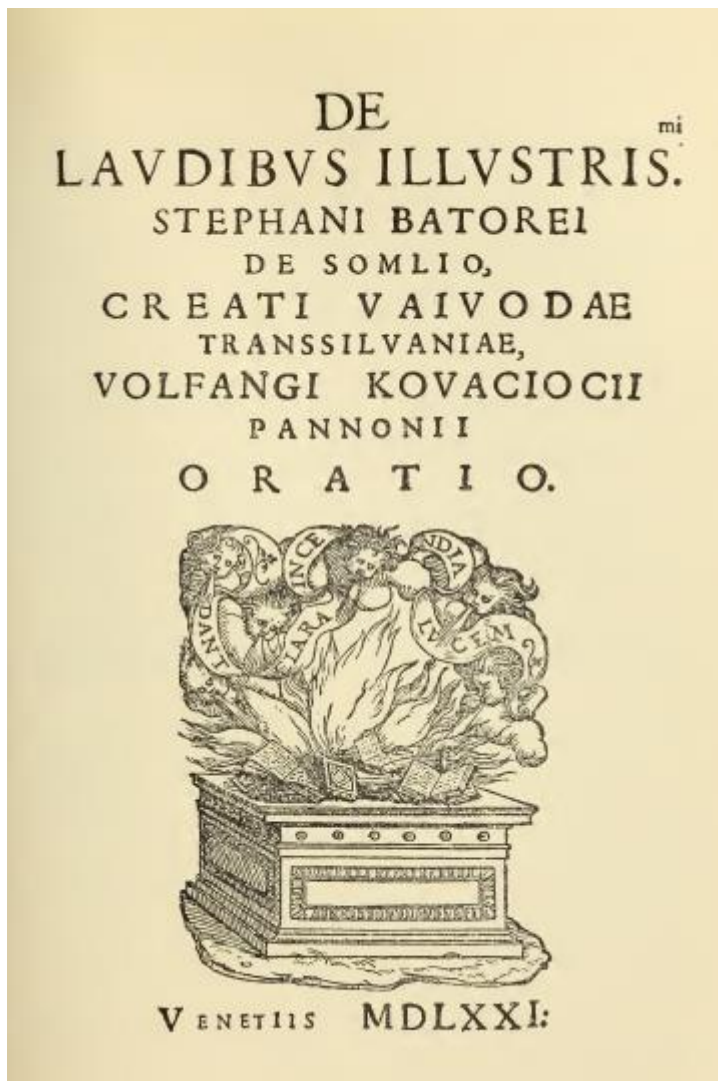
katolizálással szembeni következetes ellenállása mutatja, de hogy ez konkrétan miben állt, vélhetően örökre titok marad.

3. A PADOVAI BESZÉDEK

Kovacsóczy 1571 és 1573 között három beszédet jelentetett meg Padovában, kettőt Báthory Istvánhoz, egyet pedig Berzeviczy Mártonnak címezve. Politikaelméleti vonatkozásai miatt az első beszéd a legérdekesebb, amely ráadásul a reneszánsz fejedelmi tükrök egyik legszebb, ám a kutatás által mindeztidáig teljesen figyelmen kívül hagyott magyarországi példánya is. A hagyományos cicerói és arisztotelészi erénykatalógus mellett ugyanakkor egy olyan sajátos nemzeti retorika is érvényesül nem csupán ebben, hanem a másik kettő beszédben is, amely topikájában a hazai hagyományokból táplálkozik, de egyben erőteljes machiavellista párhuzamokat is mutat. Ha mindezen jellegzetességeket a topika hagyományostól némiképp eltérő hangsúlyai, machiavellizmus, harci retorika és eszmetörténeti és politikai kontextusba helyezzük, akkor egy olyan sajátos ideológia körvonalai bontakoznak ki, amely feladatára nézve első sorban Báthory István uralmát volt hivatott alátámasztani, hordozó közegeként pedig konkrétan a már eddig is emlegetett padovásokat, a későbbiekben sok esetben a politikai adminisztráció csúcsán feltűnő, Kovacsóczyt is magába foglaló, szűk humanista elitet azonosíthatjuk. A beszédek ismertetését követően első sorban ennek a machivelliánus meghatározottságú korai nacionalista ideológiának, avagy humanista patrióta mentalitásnak a jellegzetességeit igyekszem majd boncolgatni. Előljáróban csak annyit, hogy a kutatásban már eddig is ismert,²⁰² protestáns beágyazódású nemzeti hivatástudattól nagyon jól elkülöníthető rendszerről van szó, amely megerősíti a Kovacsóczy személyes vallásossága kapcsán már eddig is formálódó sejtésünket, hogy különösen az 1590-es években, az ellenpárt köréiből felbukkanó véleményekkel ellentétben, a közösség iránti felelősség és a nemzeti keretekben való gondolkodás, ha metafizikai meghatározottságában eltért is a vitézi rendben uralkodó protestáns nemzeti gondolattól, mégis ugyanúgy jellemző lehetett a Báthory-korszak hivatalnok elitjének, mint a török elleni háború lázában égő katonai rétegnek. A három beszéd latin szövegét, valamint a két utolsó fordítását a függelékben közlöm.

²⁰² Erről bővebben: BENDA Kálmán, A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században, Budapest, 1937; Ugyan, Habsburg-politika és rendi ellenállás, Történelmi Szemle (1970), 404-427; Ugyan, A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára, Helikon 17 (1971), 322-329; ZE Sándor, Ősbíráiért bünteti Isten a Magyar népet. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, 1991; Ugyan, A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközési zóna népességénél, Budapest 2006 (METEM könyvek)

3.1. DE LAUDIBUS ILLUSTRISSIMI STEPHANI BATOREI



II. A *De laudibus..* címlapja (OSZK, Budapest)

A Forgách Ferenchez írott, 1571. szeptember 1-én kelt ajánlással bevezetett *oratio* az életm jelenlegi ismereteink szerint legels és egyben leghosszabb darabja, aminek els rend céljaként a frissen erdélyi vajdává választott Báthory István nemzetközi ismertté tételét és legitimációját jelölhetjük meg. Az ajánlásban Kovacsóczy azt írja, hogy már régóta Báthory kliensei közé számítja magát (*utpote quem iampridem in clientelam suam recepisset, nec obscuram studii benevolentiaequae suae in me significationem edidisset*), illetve hogy úgy érzi, kötelességének tesz eleget (*officio meo deesse non potui*), amikor a vajda dicséretét megírja. M vét a kötelez humanista szerénység diktálta fiktív levélbeli szituáció szerint bírálatra küldi Forgáchhoz, hogy döntse el, méltó-e a fejedelem figyelmére (*Lucubratiunculam autem hanc*

meam, in tuo potissimum nomine apparere volui, tuoque iudicio subiicere, ut si illam probares principi ipsi meo nomine munusculi litterarii loco offeres, sin minus, eam comprimeres). Utólag megállapítani lehetetlen, ki is volt a beszéd megírásának kezdeményezője, de lényegében mindhárom szereplő csak profitálhatott belőle: a címzett Báthory számára, ahogyan azt már említettük, abban a korban, amelyben a politikai és a humanista nyilvánosság nagy részben átfedték egymást, a humanista fejedelmi tükrök minden erényét felvonultató alkotás kiváló reprezentációs eszközt jelenthetett; Forgách a patronáltja által írt munka révén az esetlegesen nyíltan is megfogalmazott fejedelmi elvárásnak tehetett eleget, amely hivatali pozíciójában erősítette; Kovacsóczy számára pedig vélhetően ez a beszéd jelentette a nagy lehetőséget, amivel a fejedelem előtt rátermettségét és nagyobb megbízatásokra való alkalmasságát bizonyíthatta, illetve az addigi bizalmat igazolta. Az átiratban több mint harminc oldalas alkotás az életm. legnagyobb m. gondtal készült darabja, ami a magyar politikai gondolkodás történetében talán még a Dialógusnál is nagyobb jelentőséggel bír: a reneszánsz uralkodói erények és az ekkoriban formálódó, szintén humanista jegyeket hordozó nemzeti retorika Báthory személyében történő egyesítése révén a m. a. két pogány közötti, ö. önerre támaszkodó magyar függetlenségi gondolat egyik legkorábbi megnyilvánulása a magyar politikai irodalomban.

Kovacsóczy beszédében sajátosan keveredik a hagyományos cicerói politikai morálfilozófia, a reneszánsz történelemszemlélet és a szintén humanista alapokon nyugvó nemzeti gondolat. A meglehetősen hosszúra nyúlt *exordium*ban a fortuna mindenhatóságát hangsúlyozza, alapvetően ciceroniánus alapokon, de közvetlen stoikus hatásoktól sem mentesen: a lélek felsőbbrendűségét hirdeti, valamint az evilági élet megvetését, illetve bármilyen szerencse is érjen, annak egyenlő lélekkel való társulását. A fortuna változékonyságát az élet legalapvetőbb törvényének tekinti, amelyet föld mozgásának elméletével is alátámaszt;²⁰³ a történelemben uralkodó állandó mozgást a nagy birodalmak bukásával illusztrálja. A *corruptio* az államok életében szükségszerű és elkerülhetetlen, írja. Ebbe a gondolatba befűzi aztán a magyar történelemmel kapcsolatos észrevételeit; a magyarok sorsa a rómaiakét mintázza,²⁰⁴ akik ismét felkelték a hadi erényekben, számos népet legyőztek, és sok fényes haditettét mutattak

²⁰³ *Quae res efficit, ut mihi etiam illa quorundam opinio, qui terram mobilem esse dicebant, hac ratione probabilis esse videatur, quia homines ipsos cunctaque isthaec mortalia, quae in eius superficie degunt, quorumque ipsa communis quaedam parens est, continuo quodam motu cieri variarique videamus.*

²⁰⁴ *Equidem si parva magnis conferre liceret, in multis, ne dicam in omnibus, Romanorum fortunam nostra imitata est.*

fel.²⁰⁵ Nekik is volt egy f város-alapító Romulusuk (Attila), valamint egy törvényhozó Numa Pompiliusuk (Szent István).

Az egykori dicsőség bemutatása után a jelen sanyarú állapotának felemlegetése a humanista Querela-toposz segítségével kínálkozó kontrasztot nyújt. Megjelenik a *propugnaculum Christianitatis* eszméje is: a magyarság a kereszténység elveszett méltóságát szerezte vissza dicső haditetteivel, de cserében csupán az lett osztályrésze, hogy az ellenség immár leigázta t és egyben az egész kereszténység elpusztításával fenyeget.²⁰⁶ Kovacsóczy történelemszemléletében a sors és a fortuna, valamint az ezeken uralkodó szükségszerűség a meghatározó; minden birodalomnak, írja, megvan a maga szabott ideje és megvannak a maga határai, amiket nem tud átlépni:²⁰⁷ állítása alátámasztására Curtius Nagy Sándor életrajzából idéz:²⁰⁸ A természet rendje az államokon is uralkodik; a királyságoknak is megvan a maga gyerek-, ifjú-, felnőtt- és öregkora.²⁰⁹

A török hódítás tehát egyrészt a természetes szükségszerűségből fakad, másrészt, mint Kovacsóczy beismeri, abból a tényből, hogy, amint sokan állítják, a magyarok saját maguknak köszönhetik rossz sorsukat. Ez igaz ugyan, ismeri el, de nem takarja a teljes igazságot.²¹⁰

Sajátos, humanista determinizmus ez, amely első sorban sztoikus jegyeket mutat. A protestáns determinizmus isteni büntetés-teóriáját ismeri,²¹¹ részben igazat is ad neki, de nem fogadja el teljes egészében.

Ezután a bevezetés után tér rá a tulajdonképpeni *argumentatio*-ra. Bevezetésképpen ehhez Erdély aktuális helyzetét vázolja. Megemlékezik János Zsigmondról, akivel a szerencse, úgy

²⁰⁵ *nos a remotis oris ex ipso nimirum Scythiae mediterraneo usque profecti, devictis pluribus gentibus, multisque editis praeclaris bello facinoribus, regno huic principium, nomenque dedimus.*

²⁰⁶ *trepididis desperatisque Christianorum rebus et auxilio fuimus et tanto animo ac fortitudine rem gessimus, ut amissam Christianis dignitatem, nos primi in integrum iterum restitueremus. Pro quibus omnibus et infinitis aliis nostris in rempublicam Christianam meritis id duntaxat premii consecuti sumus, ut dum nemo nostris periculis calamitatibusque afficeretur, in hanc fortunam, in qua nunc sumus, incideremus.*

²⁰⁷ *Hic est constans ille naturae ordo atque progressus, haec illa invariabilis firmaque necessitas, quae pertransiri non potest. Quanquam autem multae variaeque causae mutationis regnorum reddi possint, omnium tamen una tantum est potissima, nempe omnia imperia suis limitibus atque cancellis circumscripita esse, periodosque, quas nulla ratione praetergredi possunt habere*

²⁰⁸ *Curt. V, 31. equidem, ait, aeterna constitutione crediderim, nexuque causarum latentium et multo ante destinatarum suum quaeque ordinem immutabili lege percurrere.*

²⁰⁹ *ita regnorum quoque conditio sese habet, quibus etiam sua est infantia, suus in iuventute vigor, suum senium, sua denique mors.*

²¹⁰ *Non desunt autem quamplurimi, qui Hungaros suis se confecisse armis dicant, nullum quippe malum gravius esse atque periculosius dicentes, intestino domesticoque malo. Id verum quidem est, sed non penitus absoluteque verum.*

²¹¹ *Err I vö. BENDA 1937, 59-64; IMRE Mihály, Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában, Debrecen, 1995, 116-125; 166-173.*

t nik, egész életében gonosz játékot zött, de halála Erdélyt a legrosszabkor érte, hiszen a török és az V. Pius pápa által összekovácsolt szövetség között a háború immár eszkalálódott (a lepantói csata el tt vagyunk): államunk hajója, folytatja, a háborgó tengeren hanyódott, kormányos nélkül, és a hajótörés réme fenyegetett.²¹² Ebben a reménytelennek látszó helyzetben Báthory megválasztásának híre maga a megnyugvás: a fejedelmet, utalva az Aeneisre, Neptunushoz hasonlítja, aki a viharos tengert azonnal lecsendesíti.

*Immáron lesz tered és id d, hogy h si érényeid gyakorolhasd*²¹³ ó írja átvezetésképpen a tulajdonképpeni f témához: Báthory érényei, származásának ismertetéséhez, illetve id nként már-már szemérmetlen dicséretéhez.²¹⁴

Báthory származása és neveltetése kapcsán a hagyományos magyar katonai érény dicséretét zengi. A magyarokat a spártaiakhoz hasonlítja,²¹⁵ amit Báthory kemény, katonás nevelésével igazol. Quintilianust, Platont és Arisztotelészt idézi a szigorú és körültekint nevelés fontosságáról. Báthory katonai érényei mellett a szellem m veltségét is kihangsúlyozza, ebben Scipio Africanust és Nagy Sándort állítja elé példaként. Curtius már fentebb is idézett Nagy Sándor életrajza valószínű leg Báthory egyik kedvenc olvasmánya lehetett, Kovacsóczy a beszéd hangsúlyos helyein idéz a m b l, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy a scélszemélyö tetszését elnyerje. Ezen a helyen konkrétan azt is írja: *Qualis quantaque eruditione praeditus fuerit Magnus ille Alexander, saepe legisti*. A következ példázata már Plutarkhosztól származik, de szintén Nagy Sándor alakját eleveníti fel. Mindez egyértelm en utal arra, hogy a humanista h skultusz Báthory István személyiségére er teljes hatást gyakorolhatott.

Nagy Sándor mellett a beszédben Kovacsóczy az antikvitásból még Scipio Africanust és Augustus császárt idézi többször példaként, el bbit Cicero alapján. A m eszmeiségében egyébként is Ciceróhoz áll legközelebb, a beazonosítható idézetek mintegy harmada Cicerótól, illetve leginkább ennek két nagy etikai összegzéséb l, a *De officiis*-b l vagy a

²¹² *Et mehercule veluti in irato aliquo procellosoque mari, excusso diligenti peritoque nauclero, dum non est qui recte clavum tenere sciat, vel aerata quaevis validaequa triremis proxima naufragio, periculoque est, sic nos destitutos gubernatore, adversam quamvis sortem subituros, omnes homines exisimabant.*

²¹³ *Macte itaque virtute tua princeps generosissime, habes iam occasionem, habes tempus, campumque latum satis atque spatiosum in quo praeclaras illas virtutes tuas actionesque heroicas exercere possis.*

²¹⁴ Az utókor olvasója el tt az efféle megnyilatkozások szinte komikusnak hatnak: *nam ego quoque cum mihi omnes tuae virtutes dicendo complectendae essent, una tantum aut altera delibata, subinde ad alias transilio, metuens ne si in pelago virtutum tuarum longius progrederer, veluti aestu quodam absorberer; Ego vero cum omnes praeclaras virtutes tuas summopere mirari et earum baccinator esse soleam, tum maxime quando ad eam partem aliquando devenio, in qua de vitae morumque tuorum aequabilitate dicendum mihi esse video, nunquam tantum conari possum, ut eius assequi laudes vel sola cogitatione queam.*

²¹⁵ *Quotiescunque leges, institutaque regni nostri animo complector, persimilia ea Lacedaemoniorum legibus fuisse reperio.*

Tusculanae disputationes-b l származik. Els sorban Cicerótól származik az az erénykatalógus is, amit Kovacsóczy lényegében Báthory vázlatos életrajzába önt.

Báthory az ideális vezet , ezt váradi kapitánysága idején is bizonyította, ahol az alárendeltjei körében népszerű is volt, mint Publicola, de egyszerű és takarékos, mint Cato. Erényes viselkedésének titka abban áll, hogy mindig a könyvekben l megismert híres hadvezérek és királyok példája szerint igyekeznek viselkedni és cselekedni, illetve jellemét azokhoz igazítani.²¹⁶

Kovacsóczy a *De officiis* alapján, rendszerszerűen veszi sorra Báthory erényeit; az első hivatali ténykedése alatt is megnyilvánuló *iustitia* és *prudencia* (illetve az ezekhez kapcsolódó *humanitas, constantia, integritas*) után a *magnanimitas* következik, amely Báthory bécsi fogsága idején mutatkozott meg igazán: a János Zsigmond követeként 1565-ben letartóztatott későbbi fejedelem a kényszer tértelenséget a leghasznosabban használta ki, olvasott. Olyan sokat, hogy szabadulását követően szinte úgy jött ki a börtönből, mint egy akadémiáról.²¹⁷

A Cicerónál a *magnanimitas*-szal együtt tárgyalt *fides* a következő, pontosabban, Báthory esetében ennek krisztianizált változata, a *religio*, tehát istenfélleme és vallásossága. Ezt *modestia*-ja, mérsékletessége követi, amellyel a jelenbe érkezünk. Báthory vonakodását a vajdai tisztség elfogadására ezzel a belső tulajdonságával magyarázza Kovacsóczy, amit az egész életében egyedül itt elforduló bibliai példákkal illusztrál: a hatalom és a rá váró feladat elfogadásától való idegenkedését Mózes és Saul példájához hasonlítja. Érdekes kitétel ugyanakkor, hogy a közéleti tevékenységnél előbbrevalónak tartja a magánéletet, amelynek biztonságából Báthoryt csak a hazaszeretet parancsa képes kimozdítani. Ez az elkötelezettség ugyanakkor olyan mértékben benne, hogy Horatiusszal élve (*dulce et decorum*), még a halált is bármikor, örömmel kész vállalni érte.

A hazaszeretet témája a parádés *peroratio*-ban még visszaköszön. A megválasztott fejedelem első dolga, hogy a fent felsorolt tulajdonságaihoz hű maradjon és a saját útját járja;²¹⁸ a második az, hogy minden tétével és gondolatával a súlyos állapotban lévő hazára megsegítését szolgálja.²¹⁹ Konkrétan ki is mondja, mire gondol, és ez az a mondat, amely a nemzeti

²¹⁶ *ad imitationem et ad exemplum celeberrimorum quorumque regum atque imperatorum, quorum actiones moresque diligenter legendis libris cognoveras, te componere, ac ex omnibus praecipuum aliquod et singulare quod imitari potes, deligere in more positum habebas, unde id resultabat, ut nunquam labi et a scopo aberrare posses.*

²¹⁷ *libertati restitutus, atque ceu ex gymnasio aliquo multis litteris usuque rerum humanarum mirifice instructus.*

²¹⁸ *Te ipsum ad imitandum tibi propones, te effinges, cum teipso sermones omnes rationesque conferes, te audies, teque in consilium adhibebis: sic fiet, ut nunquam erres, nunquam tui dissimilis fias.*

²¹⁹ *Quod cum tui iam muneris scias, omnes curas cogitationesque tuas in hoc convertes, ut patriam tuam multis malis laborantem et propemodum fatiscientem, praesentissimo remedio iuves sanesque.*

függetlenség igényének egyik legkorábbi, Zrínyit megelőző megnyilvánulása a magyar politikai irodalomban: *Multa tua summa prudentia atque praestantissima virtus nobis pollicetur, inter alia autem illud, fore ut te adnitente templum Iani aperiatur, hoc est, ut omni metu liberati, securi in utranque aurem altum dormiamus.* Kovacsóczy tehát egy olyan háború (*templum Iani aperiatur*) vezetését bízna a királyra, amelynek révén az ország mindkét hatalmas szomszédjának a fenyegetése alól felszabadulna (*securi in utranque aurem altum dormiamus*). Ismét visszatér az állam hajója-metaphora, csak most az új kormányosra kihelyezett hangsúllyal: Báthory azért is ideális vezető, mert viharban és csendes időben, vagyis háborúban és békében egyaránt ért a kormányzáshoz. Megfelelően elszánt is, tér vissza epikus emelkedettséggel a hazafiság *non plus ultra*-jához, a cél érdekében a halált is kész vállalni. Ez a cél pedig nem más, mint hogy az alattvalói boldogságát biztosítsa, kivétel nélkül, idézi Arisztotelész Politikáját, hiszen *ha nem teszed boldoggá valamennyi embert, akivel együtt élsz, akkor magad sem lehetsz boldog.*²²⁰

*A jó fejedelem és kormányzó személtő zárja beszédét ó mintegy céltáblaként mindig az övéi üdvé és boldogsága kell lebegjen; az eszközt pedig, amellyel ezt elérni tudja, azok a tisztességes erények és szorgalmas cselekedetek jelentik, amelyek az egész emberi életet kormányozzák és az emberi boldogságot eredményezik. Vagyis, mivel a halhatatlan istenek felruházták minden testi és lelki jóval, és úgy ragyogsz a tieid között, mint a nap a csillagok között, illetve erényednek ez a tágas színház is megadatott, minden testi és lelki erőddel arra kell törekedned, hogy üdvös kormányzásod révén valódi és biztos dicsőséget szerezzél, amely Cicero szerint a javak egybehangzó dicsérete és a helyes ítéleteknek kiváló erényük miatti romlatlan hangja.*²²¹ *úgy kell továbbá kitennöd minden lépésedben és cselekedetben, hogy a boldogsághoz, ami az emberi életben a legelső elérhető dolog, és a legkövetkező erény szerint tökély az életben,*²²² *minden emberi és isteni dolog ismeretével és használatával, egyenes úton érj el.*²²³

²²⁰ *Nihil autem aeque convenit optimo principi, quam in iis quibus praest, felicitatem illam quae finis humanae vitae pariat. Neque enim eorundem est felicitas, ut ait Aristoteles, quorum et par, cum hoc toti tantum insit, partium vero suarum nulli: sed felicitatis longe alia est ratio; nam nisi omnes felices reddas, quibus cum vitam degas, ne ipse quidem felix esse poteris.*

²²¹ Tusc. III, 2, 3.

²²² Arist. Eth. Nic. I, 1098a

²²³ *optimo principi gubernatorique salus suorum felicitasque, tanquam scopus signumque aliquod praefixa atque ante oculos posita semper esse debet; media autem, quibus ad eum pervenire possit sunt ipsae virtutes actionesque studiosae atque honestae, quibus omnis vita hominum gubernatur, ipsaque humanae vitae felicitas paratur. Postremo cum omnibus a Diis immortalibus et animi et corporis fortunaeque bonis auctus sis, prae luceasque omnibus tuis, ut sol ipse reliquis sideribus, cumque amplissimum hoc theatrum virtutibus datum sit, totis animi corporisque viribus ad id contendere debebis, ut ex hac felici administratione tua veram atque*

Alapvonásaiban és fő motívumaiban Kovacsóczy fejedelmi tükre a nyugat-európai humanizmus politikai-etikai alapm vével, Erasmus *Institutio principis Christiani*-jával²²⁴ nagyon sok egyezést mutat. A jó kormányos-metaphora,²²⁵ a békében-háborúban egyaránt éber államférfi,²²⁶ a négy fő erény birtoklásának követelménye,²²⁷ az orvos-hasonlat,²²⁸ illetve akár a fejedelem napként való tündöklése és kiemelkedése a tömegből,²²⁹ mind-mind a humanizmus-kori ideális fejedelem Erasmus művében is vázolt attribútumai voltak, amelyek Kovacsóczynál is megjelennek. Ez az *oratio* ugyanakkor több egy egyszer fejedelmi tükörnél; nagyon jól kitapintható közösségi irányultsága ahol ráadásul a közösség nem csupán Erdélyt, hanem egész Magyarországot jelenti. A nemzeti keretekben való gondolkodást jól jelzik a magyarok történelmi sorsáról szóló reflexiók; hogy mindezt Báthory személyéhez kapcsolja, az arra utalhat, hogy a szakirodalomban Báthory kapcsán már eddig is emlegetett országegyesítő törekvés²³⁰ valóban az erdélyi fejedelem és későbbi lengyel király politikai programja volt, amelynek Kovacsóczy, tehetséges propagandistaként az első deklarációját fogalmazta meg a beszédben.

Ennek a programnak illetve általában a Kovacsóczy által képviselt magyar humanista patriotizmusnak az egyik természetes forrását Machiavelli jelentette. A *segretario* magyarországi recepciójának lehetséges útjaira a Dialógusról szóló fejezetben még részletesen kitérek; az bizonyos azonban, hogy Kovacsóczynak és a padovai elitnek minden lehetősége adva volt ahhoz, hogy a betiltott, ám töretlenül népszerű Machiavelli műveit a kezükbe vegyék. A *De laudibus*ban nincs ugyan egyetlen egyértelmű utalás Machiavellire, de

solidam gloriam, quae est, ut inquit Cicero, consentiens laus bonorum et incorrupta vox bene iudicantium excellenti virtute, capias: sicque rebus omnibus actionibusque tuis excellas, ut ad felicitatem illam, quae summa in vita hominibus contingere potest, et quae est secundum virtutem perfectissimam, atque in vita ipsa perfecta, cum cognitione fruitioneque omnium divinarum atque humanarum rerum, recto tramite pervenias.

²²⁴ Kritikai és a későbbiekben idézett kiadása: *Institutio principis Christiani*, ASD IV-1, North-Holland, Amsterdam, 1974, 95-221, ed. O. HERDING. Magyarul: A keresztény fejedelem neveltetése, ford. CSONKA Ferenc, Európa, Budapest, 1992.

²²⁵ ASD IV-1, 136: *in navigatione non ei committitur clavus, qui natalibus aut opibus aut forma caeteris antecellit, sed qui peritia gubernandi, qui vigilantia, qui fide superat.*

²²⁶ Erasmusnál ez persze sajátos pacifizmusával párosul, vö. ASD IV-1, 182: *Iam tametsi prisci scriptores universam administrandae reipublicae rationem in duplices artes secuerunt, pacis et belli, et prior praecipua cura debet esse principis instituendi in his rationibus, quae ad pacis tempora sapienter moderanda pertinent, quibus hoc pro virili conandum est, ne belli munus unquam sit opus.*

²²⁷ ASD IV-1, 136: *Ita regnum ei potissimum est committendum, qui regis dotibus anteit reliquos, nempe sapientia, iustitia, animi moderatione, providentia, studio commodi publici.*

²²⁸ ASD IV-1, 205: *Princeps quid aliud est quam medicus reipublicae? At medico non satis est, si ministros habeat peritos, nisi sit ipse peritissimus ac vigilantissimus.*

²²⁹ ASD IV-1, 171: *Quod Deus in universo, quod sol in mundo, quod oculus in corpore, hoc oportet esse principem in republica.*

²³⁰ EOE III, 37; HORN Ildikó, Báthory István uralkodói portréja = Portré és imázs ó Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban, szerk. G. Etényi Nóra & Horn Ildikó, Budapest, 2008, 363-401.

Kovacsóczy következő évben megjelent beszéde alapján jól látszik, hogy a fejedelmi tükrében meglévő er teljes nemzeti gondolat, a buzdítás az ország egyesítésére, illetve ennek megformálása er teljes machiavelliánus jegyeket (is) hordoz.

3.2. ORATIO IN DISCESSUM MARTINI BERZEVICEI PANNONII EX STUDIO PATAVINO IN PATRIAM



III. Az *Oratio* címlapja (Biblioteca Civica, Padova)

Az 1572-ben megjelent, Berzeviczy Mártont búcsúztató beszédnek tudomásom szerint egyetlen példánya létezik a padovai Biblioteca Civica állományában. Hogy ezt a példányt látta-e Kardos Tibor a harmincas évek végén, itáliai ösztöndíjas tartózkodása idején, az kérdéses.²³¹ Számunkra ez a példány azonban annál inkább is értékes, mivel a szerző saját kezű, Kubinyi Lászlónak szóló dedikációja díszíti a címlapját.²³² Kubinyi nemcsak tanuló társa volt Kovacsóczynek Padovában, de egyben a kiadvány társszerzője is: írta a beszéd előtt található, szintén a címzethez szóló, tizennégy hexameterből álló *hodeoporicon*-t.

Terjedelmében az előzőnek a harmadát teszi ki és annál jóval inkább alkalmi jellegű.²³³ A mű *exordium*ában Kovacsóczy a humanista, ciceroniánus barátság-fogalmat, valamint a

²³¹ KARDOS 1942, 77.

²³² A következő szöveggel: *Nobili iuveni Domino Ladislao Kubinio, suo tanquam fratri carissimo auctor dedicat.*

²³³ A szöveg részletes ismertetését előzettel eltekintettem. Az átiratot és a magyar fordítást lásd a függelékben.

humanizmusban szintén rendkívül népszerű *vera nobilitas* eszméjét járja körül.²³⁴ Ezzel vezet át Berzeviczy származásának, neveltetésének és tanulmányainak ismertetéséhez. Berzeviczy rendkívül széleslátókörű, sokat utazott és sokrétűen képzett ember volt, ez a beszédből is kiderül, amikor Kovacsóczy a címzett utazásait és akadémiai tanulmányait ismerteti. Életrajzi szempontból amiatt is értékes a munka, mivel Berzeviczy padovai tanulmányainak végén, többedmagával tett, Málta szigetét is érintő itáliai körutazásáról ez az egyetlen forrásunk.²³⁵

Kovacsóczy a beszéd elején és végén említi a *dulcis patria*-t, ahová Berzeviczy készül hazamenni, illetve aminek a javára a címzettet tevékenykedni felszólítja és buzdítja. Az itáliai példa a török elleni harcban kell, hogy a magyarokat segítse; Berzeviczy az őt tanító Itália iránti háláját akkor tudná legjobban kifejezni, ha minden erejével azon lenne, *hogy hazánkfiái is, felemlékezvén korábbi, si erényükre most végre serény lélekkel fegyvert fognának és az itáliaiak üdvös tanácsait és kéréseit sem vetnék meg*. Ez ezután következik Petrarca-idézet, amellyel Machiavelli Itália felszabadítására buzdított a Fejedelem végén, Kovacsóczy művében szintén hangsúlyosan utal a török elleni harcra, illetve konkrétan egy felszabadító hadjárat tervére.

Az ideologikus tartalom komolysága illetve valószerűsége ugyanakkor, bármennyire tükrözheti egyébként a XVI. századi általános magyar közvélekedést is,²³⁶ több érv alapján megkérdőjelezhető. Az érzelmekre való hatás, akár a gyönyörködtetés, akár a meggyőzés szándékával, az antik retorikában a szónok feladatai közé tartozott, különösen a törvényszéki beszédekben.²³⁷ A hazafias pátoz (hogy a hazaszeretet valójában nem *pathosz* hanem *éthosz*, abba most mélyebben nem mennék bele),²³⁸ ahogyan láttuk, mindkét Kovacsóczy beszédben a *peroratio*-ban jelenik meg, mint afféle végső eszköz, ily módon tehát akár az esztétikai élvezetet fokozandó (*De laudibus..*), akár a meggyőzés szándékával (*In discessum..*).

A *De laudibus..* óban foglaltak alapján a fentiekben feltételeztük, hogy a török ellen és az ország felszabadítására irányuló harci retorika valamiféle Báthoryhoz köthető politikai programnak az ideologikus megfogalmazása lett volna. Ezt fenntarthatjuk a Berzeviczynek szóló beszéd esetében is, ugyanakkor ennek az értelmezésnek a retorikai funkció mellett még az is ellentmond, hogy Berzeviczy nem Báthory udvarába sietett a beszéddel a tarsolyában 1572 februárjában, hanem Bécsbe, hogy a császári udvarban, vélhetően a kancellárián

²³⁴ Erről bővebben Skinner 1988, 401-410.

²³⁵ Veress Endre sem említi az utazást Berzeviczy-életrajzában. Vö. VERESS 1911, 65-70.

²³⁶ Vö. BENDA 1937

²³⁷ Vö. Quint. Inst. VI, 2, 8-24. Magyarul: Marcus Fabius Quintilianus, Szónoklattan, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2008.

²³⁸ Vö. Quintilianus, uo.

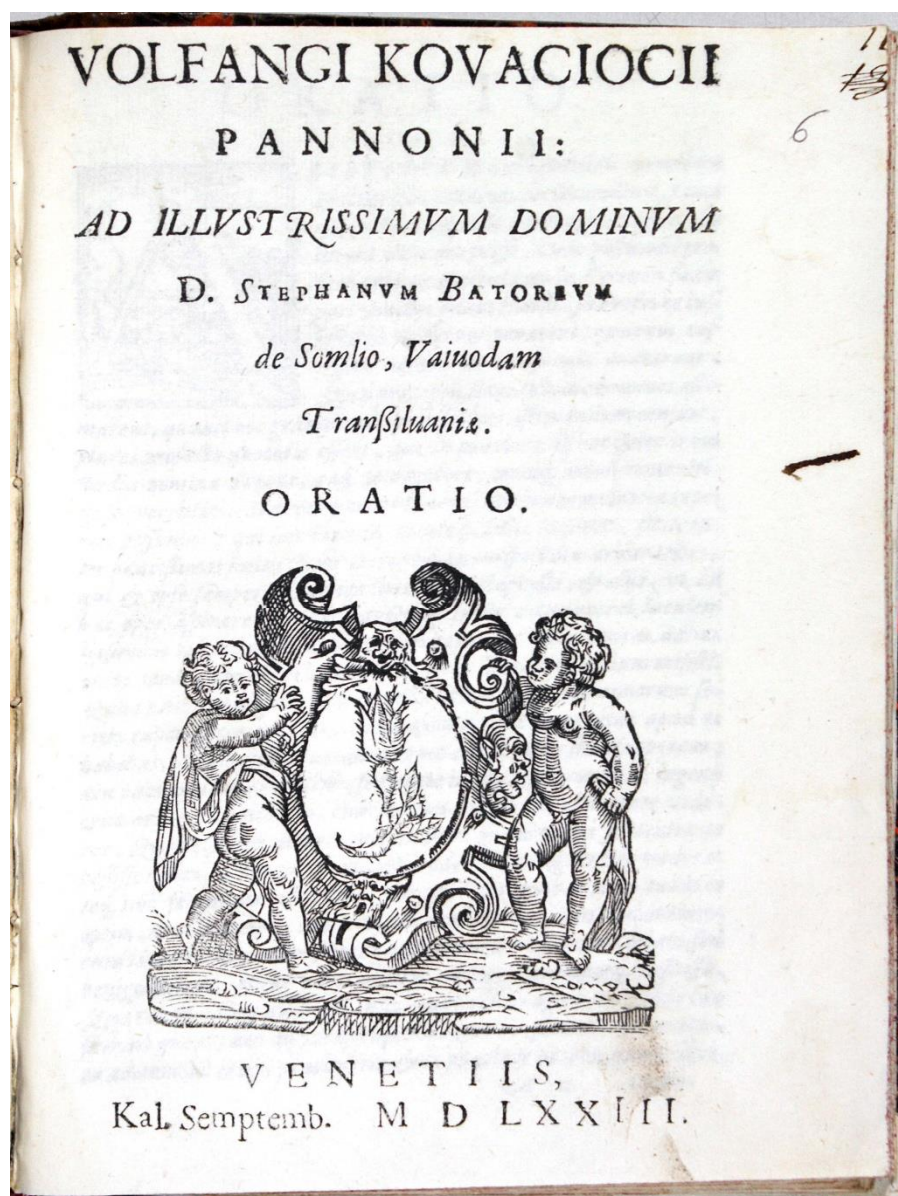
keressen állást magának. Liszthi János kancellár viszont meglehetősen hűvösen fogadta, ebben a magatartásában valószínűleg Berzeviczynek az árnagy Forgách-családval való ismert, közeli viszonya befolyásolhatta. Berzeviczy még megvárta az áprilisi országgyűlést, itt feltehetően jutott neki némi anyagilag elismert feladat is, visszament az udvarral Bécsbe, majd csak ezután távozott onnan, miután csalódottan vette tudomásul, hogy nem engedik Miksa színe elé, az olyannyira vágyott magánkihallgatásra.²³⁹ Erdélybe érkezve viszont Báthorytól hamarosan igen jelentős megbízást kapott: a fejedelem a pápához küldte Rómába, ahol többek között az erdélyi katolikus püspökség restaurációjának tervéről tárgyaltak, illetve kieszköztette a házasságra készülő Forgách szerpapság alóli felmentését.²⁴⁰

Nem tudjuk, mi lehetett a konkrét célja Kovacsóczynek a török elleni hadjáratra és a patria javát szolgáló tevékenységre való buzdítással a beszéd végén; ha ismerte Berzeviczy bécsi terveit, akkor értelmezhetjük a zárlatot úgy is, mint egy meglehetősen nyílt lebeszélési kísérletet: a felszabadítandó *patria* mögött tehát e szerint az értelmezés szerint Báthory már korábban vázolt feltételezett politikai programja és az ehhez való segítség is meghúzódhat.

Ugyanakkor Berzeviczyt személyes, Sáros-megyei patriája éppenhogy a királyi Magyarországhoz kötötte. Igaz, Forgách átállásában részt vett, pontosabban vele együtt hagyta el a császári udvart, és az anyakönyvek szerint együtt iratkoztak be a padovai egyetem jogi karára is, mégis talán természetesnek vehető próbálkozása egy a magyar királyi kancellárián betöltendő állás megszerzéséért. Ebben a törekvésében viszont feltehetően egyszerre opportunizmusa vezethette, nem a Kovacsóczy által emlegetett hazafiság, hiszen néhány évvel később az sem okozott gondot neki, hogy lengyel indigenátust szerezve és magyarországi birtokaitól megszabadulva, végleg Lengyelországban telepedjen le. A kérdés nyitottsága ugyanakkor megengedi, hogy a Machiavellire történő hivatkozást ne csupán egy konkrét, Báthoryhoz köthető politikai program részeként, hanem egy általánosabb, humanista meghatározottságú patrióta mentalitásra utaló nyomként értelmezzük.

²³⁹ VERESS 1911, 67-74. Vö. Blotius 1572 elején kelt leveleit, MENCSEK 1910, 28-31.

²⁴⁰ VERESS 1911, 74-80.



IV. Az oratio címlapja (Biblioteca Angelica, Roma)

Az 1573. szeptember 1-én megjelent beszéd Kovacsóczy ismert padovai munkái között az utolsó, terjedelme nagyjából megegyezik a Berzeviczy búcsúztatására írottával.²⁴¹ Konkrét céllal és konkrét alkalomból íródott munkáról van szó: a fejedelem 1573 nyarán hazarendelte három és fél éve Padovában tanuló unokaöccsét, ifjabb Báthory Istvánt, akinek stúdiumait egyébként Kovacsóczy felügyelte, legalábbis elméletben. A gyakorlatban ugyanis, úgy t nik, az ifjú Báthory nem tudott ellenállni a padovai szirének csábításának, és mindennel

²⁴¹ Az átiratot és a fordítást lásd a függelékben.

foglalkozott inkább, csak a tanulással nem.²⁴² A fejedelem júliusban Kolozsvári Gábort küldte Padovába, hogy döntésér l az érintetteket értesítse.²⁴³ Parancsa Kovacsóczyra is vonatkozhatot, t ugyanis még 1573 novemberében is Erdélyben találjuk.²⁴⁴ Ez az egyetlen adatunk arra, hogy hosszabb id re megszakította tanulmányait. Az unokaöcs rossz tanulmányi teljesítménye átmeneti törést eredményezhetett közte és legf bb patrónusa között. Nem világos mikor jutott vissza Padovába: az els ismert, ezt követ adatunk róla a már idézett, 1574. október 23-án Padovában kelt levele Blotiushoz.²⁴⁵

A beszéd egy igazi véd beszéd, amely az ifjabb Báthoryt (és magát Kovacsóczyt) a fejedelem el tt a tunyaság vádja alól igyekszik tisztázni. A feladatot Kovacsóczy bravúrosan oldja meg. A fejedelmi unokaöcs megváltozhatatlan természetére hivatkozik, amely t nem annyira a tanulmányokhoz, mint inkább a katonáskodás felé vonzza. Ebben nagybátyját igyekszik követni és minden vágya, hogy az közelében elsajátíthassa mindazt, amit egy hadvezérnek tudni kell. Báthorynak, mint m velt és jószándékú gyámnak, az a feladata, hogy segítse unokaöccse természetes fejl dését, hiszen ha természetével ellenkez dologra kényszerítené, azzal csak nagyobb kárt okozna. Amiatt sem hibáztathatja magát, hogy Padovába küldte: a gyermekkori stúdiumok mindenkinek csak hasznára vannak; a jellem kiteljesedése ugyanakkor csak a természetes hajlamokat követve lehetséges.

Kovacsóczy beszédének lezárásaként, ahogy azt az el z két m ben is láttuk, megint csak a patrióta retorikát alkalmazza: *Erényeid hatalmas kórusához is méltóan cselekszel, ha a most hozzád visszatér t atyai jóindulattal fogadod és nagylelk szeretettel veszed körül. Olyan ifjút látsz ugyanis viszont majd, aki, ha természetéd nézed, leginkább katona, vagyis emelkedett és nagyratör jellem; ha nemzetét és hazáját tekinted, tiszta magyar, pannon a lelke velejéig, tudniillik mindazokkal a képességekkel felruházott, amelyek birtokát mintegy örökös jogon a magunkénak tartjuk; ha pedig nemzetségét nézed, atyádra hasonlít leginkább, aki a ti ragyogó dics ségetekre áhítozik, s aki saját bevallása szerint semmit sem tartana kívánatosabbnak és*

²⁴² Kovacsóczy: *Perpauci enim in omni antiquitatis memoria ii fuisse leguntur, qui dum floridam hanc insulam, nempe iuventutem ipsam praetergrederentur, a molli et delicato Sirenum cantu, hoc est a voluptatum illecebris, quae homines ad exitium perducere solent, se tueri potuissent.* Az id sebb Liszthi János több levélben is arra intette Blotiuszt, hogy fiát ne engedje az ifjabb Báthory társaságába. Vö. *Matricula et acta*, 82-83.

²⁴³ *Matricula et acta*, 83.

²⁴⁴ Berzeviczy 1573. november 25-én Kolozsváron kelt, Dudith-hoz írt levelét Kovacsóczynak diktálta: *Kovaciocius noster ex Italia rediit, et si libenter in Italiam quamprimum proriperet. Ad te ut mihi dixit de rebus suis copiose scripsit. Palleologus in Moraviam redire cogitat. Bene vale et me ama, quandoquidem te a me amari et observari scis. Claudiopoli XXV novembr. anno 1573. Haec dictavi meo Kouaciocio pedum dolore coactus.* Wien, HHStA, Ung. Akten, Fasc. 102. Konv. B. (1573), 69-70; kiad. VERESS, *Documente II*, 17-18; Dudith, *Epistulae*,

²⁴⁵ MENCSEK 1910, 49-50; *Matricula et acta*, 205-206.

szerencsésebbnek, mint hogy a te kezéd alatt vitézkedhessen és t rje Mars nehéz fáradalmait, hogy a te tetteid figyelhesse és a te képmásod lehessen, ahogy mondják, egy az egyben, minden egyes cselekedetében.

Talán ebben az esetben a legeggyértelm bb, hogy a hazafias pátosz, lévén az *oratio* egy tényleges véd beszéd, pusztán a retorika szabályainak megfelelő en alkalmazott szónoki fogás a fejedelem meggy zésének érdekében. Kovacsóczy a katonai erény nemzeti és a Báthory-nemzetségen belüli hagyományára hivatkozik, ezzel a nemzeti identitás és nemzeti büszkeség egyik legmélyebb regiszterét szólaltatja meg.

Ugyanakkor, ha az eddig tárgyalt elemeket, az országegyesítés programját, a katonai erényre való büszkeséget, a *propugnaculum Christianitatis* gondolatát, és a querela-toposzt összeszedjük és a korai magyar nemzeti identitásról eddig ismert képpel összevetjük, egy dolog hiánya rögtön szemet szúr: a vallásos elem szinte teljesen hiányzik ebb l a képletb l (mint ahogyan egyébként Kovacsóczy teljes életm véb l), helyette viszont jelen van egy humanista, machiavelliánus jegyeket mutató, és a történelemszemléletet meghatározó *fortuna*- és *necessitas*-gondolat. A fejezet utolsó részében többek közt ennek a momentumnak is a kora-újkori nemzettudatba történ illesztését, illetve a korai magyar nacionalizmus és a Kovacsóczy által képviselt humanista-patriotizmus összefüggéseit igyekszem körvonalazni.

3.4. HUMANIZMUS, NEMZETI IDENTITÁS, NACIONALIZMUS, MACHIAVELLIANIZMUS

A nyugat európai, illetve angolszász *intellectual history* egyik legújabb és dinamikusabban fejlődő irányzata a *nationalism-studies*, különösen ennek a kora-újkori, XVI-XVIII. századi nemzeti tudatra koncentráló ága. Terminológiája és a metodikája még nem teljesen tisztázott, de abban konszenzus van, hogy a kora újkori nemzeti tudat különböző formái sem karakterükben, sem volumenükben nem azonosíthatóak a modern, romantikától kezdve felívelő nacionalizmusokkal, viszont már az elnevezések közötti választás (a régió-patriotizmus, illetve a keresztény nacionalizmus) is egyfajta értékítéletet tükrözhet, illetve oda nem illő konnotációkkal terhelheti meg a tudományos diskurzust. Az bizonyosnak látszik ugyanakkor, hogy amikor a keresztény nacionalizmusról, avagy a premodern patriotizmusról beszélünk, akkor ez alatt a fogalom alatt egy olyan, területenként változó, formálódóban lévő, közösségi irányultságú gondolati kört vagy mentalitást értünk, amelyet elsősorban a széles értelemben vett irodalmi források alapján elemezhetünk, és amely korszekifikus jelenségként, a humanizmus hatására, középkori, antik, valamint biblikus elemek vegyületeként, az európai szellemi elit politikai gondolkodásában a reneszánsztól kezdve kezdett kialakulni, és vált abban egy közös alapokról induló, ám egyre inkább széttartó szellemi szubsztrátummá.²⁴⁶

A folyamat elindulásához a döntő lökést a római történetírás és retorika (immár dupla idézőjelben) keresztény nacionalizmusának humanisták általi újrafelfedezése adta, nem véletlen, hogy éppen az a Petrarca lett az első apostola nem csupán az itáliai, de az európai pre-nacionalizmusnak is, aki Cicero több írását, illetve Livius történeti művének több nagyobb részletét újrafelfedezte, és állt előszörként a római birodalmi nagyság itáliai keretek közötti feltámasztásának igényével. A dicső múlt és a dicsőtelen jelen közötti kiáltó kontraszt, és az előbbi példájára az utóbbi megváltoztatására irányuló buzdítás volt az alapvető motívum, amely minden európai nemzetnek a már meglévő, középkorban kialakult, változó elemekből építkező mentalitásába, öntudatába mintegy beleépülve annak későbbi fejlődését meghatározta. Itáliában a Petrarca által meghirdetett gondolat (a félsziget egységének a megteremtése) továbbélt a *Quattrocento* idején is, ám igazán élve, és széles körben elterjedtté az olasz történeti gondolkodásban az éppen Machiavelli és Guicciardini óta

²⁴⁶ Az alapproblémával, a terminológiával és a terjedelmes szakirodalommal kapcsolatban vö. Balázs TRENCSENYIÓ Márton ZÁSZKALICZKY, *Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the early modern period = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. Balázs TRENCSENYIÓ Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010, 1-72. Lásd még: TRENCSENYI Balázs, *Conceptualizations of Statehood and Nationhood: The Hungarian Reception of Reason of State and the Political Languages of National Identity in the Early Modern Period, East-Central Europe*, Vol 29, Nr. 1-2. (Autumn 2002), 1-26.

šmohácsiö fordulatként értelmezett 1494-es francia beavatkozás révén lett: a spanyolok és franciák Itáliában vívott háborúja és az ett l való megszabadulás utáni óhaj lett az az értelmez keret, amelyben mindenféle itáliai közösségi érzés/gondolat immáron beágyazódott.

Az, hogy mindez Magyarországon, a magyar történeti gondolkodásban is különös visszhangra találhatott, részben a hasonló történelmi helyzetnek, részben a magyarországi intellektuális elit, XVI. század második felében csak feler s d , és Kovacsóczyék idejében tet z itáliai orientációjának köszönhet . A Mohács utáni, permanensen két egymással vetélkedő nagyhatalom szorításában šverg d ,ő háborúk sújtotta ország túlnyomó részben itáliai tanulmányokat is folytató politikai elitje természetes érdekl déssel fordulhatott az olasz politikai és történeti irodalom felé, amelyben a két firenzei, Machiavelli és Guicciardini kitüntetett helyzetben voltak.

Mindezek ellenére, Machiavelli hatásának az egyáltaláni meglétér l megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. Egyrészt a magyarországi, elméleti jelleg politikai irodalom XVI. századi szinte teljes hiányának köszönhet , hogy a Báthory-korszak kapcsán, ill. konkrétan Kovacsóczy esetében elszórtan már eddig is emlegett machiavelliánus hatásról nincs konszenzus, a szakirodalom egy része egyszer en problémásnak, nehezen bizonyíthatónak tartja.²⁴⁷ A kétkedés másik oka talán egy nem egészen adekvát kutatói hozzáállás lehet: Machiavellit csupán a politikai színlelés teoretikusának tartani, és ebben a sz k metszetben keresni nyomát a kialakuló magyar politikai irodalomban, eleve kudarcra ítélt vállalkozás.²⁴⁸ Nagyobb eredménnyel kecsegtet , igaz, fáradságosabb módszer, ha ša legásatagabb protopozitivistá, scaligeriánus filozofiaival²⁴⁹ egyszer en filológiailag összevetjük a szövegeket, amely révén valóban ó ahogy azt a fentiekben láttuk, és a kés biekben a dialógus kapcsán még látni fogjuk ó immáron sz nyeg alá nem söpörhet , egyértelm ű utalásokat fedezhetünk fel Kovacsóczy több szöveghelye és a Fejedelem között. A módszer létjogosultságát legközelebbi példával talán a Zrínyi Miklós életm vében Klaniczay Tibor által kimutatott Machiavelli-hatással illusztrálhatjuk,²⁵⁰ és ezzel egyben alkalmunk nyílik a két jelenség összevetésére is: nyilván nem véletlen, hogy a XVII. század derekán Zrínyi több m vében, közvetve vagy közvetlenül Machiavellire támaszkodva kialakított és

²⁴⁷ Vö. BENE 2007; KRUPPA 2010; ERD ŐSSI 2010

²⁴⁸ Az ideológiai beállítottság káros hatásairól már nem is beszélve. A nemzeti múlt nemzeti történetírásban változó megítélér l vö. Balázs TRENCSENYI, Writing the nation and reframing early modern intellectual history in Hungary, *Studies in East European Thought* 62 (2010), 135-154.

²⁴⁹ BENE Sándor, Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott levelér l) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, szerk. KECSKEMÉTI Gáborő TASI Réka, Miskolc, 2012, 139-189; 149.

²⁵⁰ KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós, Budapest, 1964

teoretikus igénnyel vázolt, Klaniczay által „nemzeti abszolutizmus”-nak nevezett patrióta ideológia több eleme felfedezhető abban a sajátos mentalitásban, amely nem csupán Kovacsóczy, hanem vélhetően a Báthory-korszak szellemi elitjének a politikai horizontját meghatározta. Ez nem azt jelenti (bizonyíték híján ezt nem állíthatjuk), hogy Zrínyi olvasott volna bármit is Kovacsóczytól (igazából ennek, Kovacsóczy műveinek alkalmi jellege miatt, nincs is jelentősége), hanem csupán azt, hogy a Báthory István uralkodását egyébként is pozitív példának tekintik, és a nála három generációval korábban alkotó erdélyi kancellárnak hasonló képe volt Machiavellinál, illetve részben vagy egészében ugyanaz a momentum hatott rájuk a firenzei életművénél: az országegyesítés patrióta eszméje és célja.²⁵¹

A kor-modern magyar patriotizmus és nemzeti identitás az eddigi kutatásban is feltárt három legfontosabb eleme a következő volt: 1. a középkorban kialakuló magyar nemesi nemzet közös identitásképző eredetmítoszaként kidolgozott hun-rokonság (és az ehhez kapcsolódó, Kovacsóczy által is oly sokszor emlegetett katonai erény); 2. a török elleni küzdelem és helytállás, illetve ehhez csatoltan a *propugnaculum Christianitatis* eszméje; illetve 3. ahogy Európában máshol is, így nálunk is, a választott nép eszméje, a párhuzam a bibliai zsidó néppel, amely az ország sorsának hanyatlását egy isteni terv kozmikus víziójába helyezte.²⁵² Kovacsóczynál, mint láttuk, ezek közül egyedül a választott nép és az azt sújtó jogos isteni büntetés elképzelése hiányzik, helyette a római és a magyar történelem között vonható párhuzamot, illetve a birodalmak természetükből fakadó szükségszerű hanyatlásának antik eszméjét szerepelteti és a Machiavellinál különös hangsúlyt nyert fortunát.

A választott nép ideája törvénytörően párosult a protestáns determináltsággal, ennek megfelelően Magyarországon is elsősorban a protestáns retorikában volt elterjedt. Kovacsóczy személyes vallásáról az eddigekben már megállapítottuk, hogy lényegében kideríthetetlen: származása szerint valószínűleg protestáns volt, de mint azt akár a vele szemben jóllehet ellenséges jezsuita források, akár az erdélyi, magát egyik vezetőjeként magának tudó padovai iskolázottságú csúcstelítők meglévő egyéb ismereteink alapján is

²⁵¹ Machiavelli nacionalizmusáról vö. Felix GILBERT, *The Concept of Nationalism in Machiavelli's Prince = Studies in the Renaissance*, vol. 1 (1954), 38-48; U., *Machiavelli and Guicciardini: Politics and History in Sixteenth-century Florence*, Princeton Univ. Press, 1965.

²⁵² A *fertilitas* illetve a *querela* toposzait nem identitásképző, hanem pusztán járulékos elemnek tartom. A biblikus kiválasztottság és küldetésstudat elsősorban a török elleni harcban és a védőbástya-gondolatban jelentkezik, majd ez alakul át elsősorban determinizmussá, végül pedig teljes pesszimizmussá, Benda Kálmán már többször idézett tanulmánya szerint. BENDA 1937. Kovacsóczynál megmarad a *propugnaculum*, ellenben hangsúlyos szerepet kap a fortuna.

sejthet : ez a protestáns beállítottság nem jelentett feltétlenül felekezeti elkötelezettséget.²⁵³ Ez megmagyarázná a vallásos elem hiányát m veiben, ellenben Machiavelli hatása mellett is egy újabb bizonyítékot jelenthet. A XVI. századi protestantizmus legradikálisabb és egyben legelitebb irányzatát a svájci emigrációba kényszerült itáliai heterodoxia képezte, amelynek nem csupán közép-európai kapcsolatai közismertek, de többek közt Machiavelli m veinek latin kiadásai is t lük kerültek ki. Machiavelli ennek a túlnyomórészt a bázeli Perna-nyomdához köthet szellemi körnek a politikai apostola is volt egyben, köszönhet en többek között a nagyszámú luccai menekültnek is, akik az utókor által az olasz egység megteremtésére tett els kísérletnek tekintett Burlamacchi-féle szervezkedésben vettek részt.²⁵⁴ A radikális, racionalisztikus protestantizmus és a radikális, Machiavelli által inspirált politikai eszmék természetesen egészítették ki tehát egymást ennek a körnek az ideológiájában.²⁵⁵ Ha Kovacsóczy és az erdélyi padovások nem is képviseltek feltétlenül olyan radikális protestantizmust és republikánizmust, mint az itáliai heterodox emigráció tagjai (az 1594-ben, Szamosközy tanúsága szerint felvet dött gondolat Erdély velencei mintájú köztársasággá alakításáról azért a hazai környezetet figyelembe véve már meglehet sen radikális ötletnek számított),²⁵⁶ az antitrinitárius eszmékkel együtt a machiavelliánus politikai nézetek is kedvez talajra találhattak köreikben.²⁵⁷

Kovacsóczy 1571-es beszédének egyik bibliai példája, Mózes, alkalmasint még egy bizonyíték lehet Machiavelli hatására. Azt ugyanis nem lehet állítani, hogy Machiavelli

²⁵³ PIRNÁT 1971. A felekezetiesedés Erdélyben egyébként is a XVII. századig elhúzódó folyamat volt, ennek teológiai vonatkozásairól Balázs Mihály írt több kit n tanulmányt: BALÁZS Mihály: *šA hit ... hallásból lézön*". Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században = U , Felekezetiség és fikció. Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról, Budapest, Balassi, 2006, 11-37; Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetekt l a dézsi komplanációig = Felekezetiség és fikció, 37-76.

²⁵⁴ Francesco Burlamacchi (1498-1546) luccai gonfalonieri a Medici-uralom lerázására és egy egyesített toszkán köztársaság megvalósítására tör összeesküvés feje volt. V. Károly Milánóban kivégeztette.

²⁵⁵ Vö. Maurizio VIROLI, *Machiavelli's God*, Princeton University Press, 2010, 208-246. A luccai emigránsokról és a Perna-nyomdáról lásd még a Dialógussal foglalkozó fejezetben.

²⁵⁶ MHH Scriptorum XXX, Szamosközy történeti munkái IV. Vegyes följegyzések, kiadta: Szilágyi Sándor, Budapest, 1880, 37: *Jóllehet penig ez volt a látatja, és Bátor Boldizsár is akarta az fejedelmeséget magára venni Zsigmond kimenetele után, mindazonáltal a tanácsurak nem monarchiát avagy singularis principatust akartak ez országban rendelni, hanem aristocratiát, mint Velencében vagyon. Az tizenkét tanács lött volna az fejedelem, és azután száz ember. Ezeknek akaratja és tanácsa szerint gubernáltatott volna az ország dolga.*

²⁵⁷ A svájci heterodox emigráció és az erdélyi antitrinitarizmus kapcsolata már meglehet sen jól feltérképezett, vö. Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611)*. Studi e documenti, Sansoni, Firenze, 1970; Mihály BALÁZS, *Celio Secundo Curione e la riforma in Transilvania = Løredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, a cura di Péter Sárközy, Vanessa Martore, Universitas, Budapest, 2004, 147-154; U , *Einflüsse des Baseler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hg. Volker Leppin-Ulrich A. Wien, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2005, 143-153.

teljesen vallástalan lett volna, jóllehet a korai, XVI. századi antimachiavelliánus irodalom óta máig az egyik legelterjedtebb közhely Machiavellivel kapcsolatban, hogy ateista lett volna.²⁵⁸

A vallást sokkal inkább funkcionális szempontból fogta fel, és különösen a *Discorsibus* emeli ki a római sikerekben vallásos fegyelmük döntő szerepét. Maga Mózes szerepel a Fejedelem hatodik fejezetében, ráadásul egyrészt az alkalom szülte vezetésre hozza fel példaként Machiavelli, másrészt arra, hogy a nép hitét akár erőszakkal is meg kell tartani. Az Mózes tehát sokkal inkább egy keménykezű politikai hős, aki népét ó itt kanyarodva vissza megint ahhoz az alapeszméhez, amelynek mentén Kovacsóczy és a padovások a *segretario* mivoltát értelmezték, az idegen rabság alól felszabadította. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy Kovacsóczy ténylegesen egy új Mózeszt látott volna Báthoryban, de azt már igen, hogy a hagyományos antikvitástól örökölt humanista politikai etika mellett, a Machiavellinél meglévő újszerű közösségi gondolat határozta meg elsősorban politikai gondolkodásának horizontját. A közösségi, nemzeti cél természetesen fakadt az ország helyzetéből, amelynek kialakulását ugyanakkor részben a szükség, részben a szerencse művészek tudta be, és annak megváltoztatását egyáltalán nem erényekkel rendelkező (és ez nem csak a Machiavelli-féle *virtù*, hanem még a hagyományos cicerói *virtutes*), és az alkalmas pillanatban fellépő vezetés révén megvalósíthatónak tartotta. Olyan konkrétumokig ugyanakkor nem jutott el, mint Zrínyi a nemzeti hadsereg megvalósításának, illetve a magyar katonai disciplina feltámasztásának tervével. Erre nem is volt szükség, megtette helyette maga Báthory, ezt a már említett vatikáni források bizonyítják, vagy akár Szamosközy feljegyzései: *István ez lengyel király teljességgel elvégezte volt, hogy az törökre támadjon, több keresztények fejedelmekkel együtt az pápa sollicitálásából. Fel is jegyzette volt immár mint és hogy legyen az az expeditio. Elször az lengyel nemességet és azoknak minden rendit mint indítsa. Azután az erdélyi nemességet is, kinek kinek mind rendi állapotja szerint. Bátor Istvánt legel ször rendelte kétszáz lúval etc.*

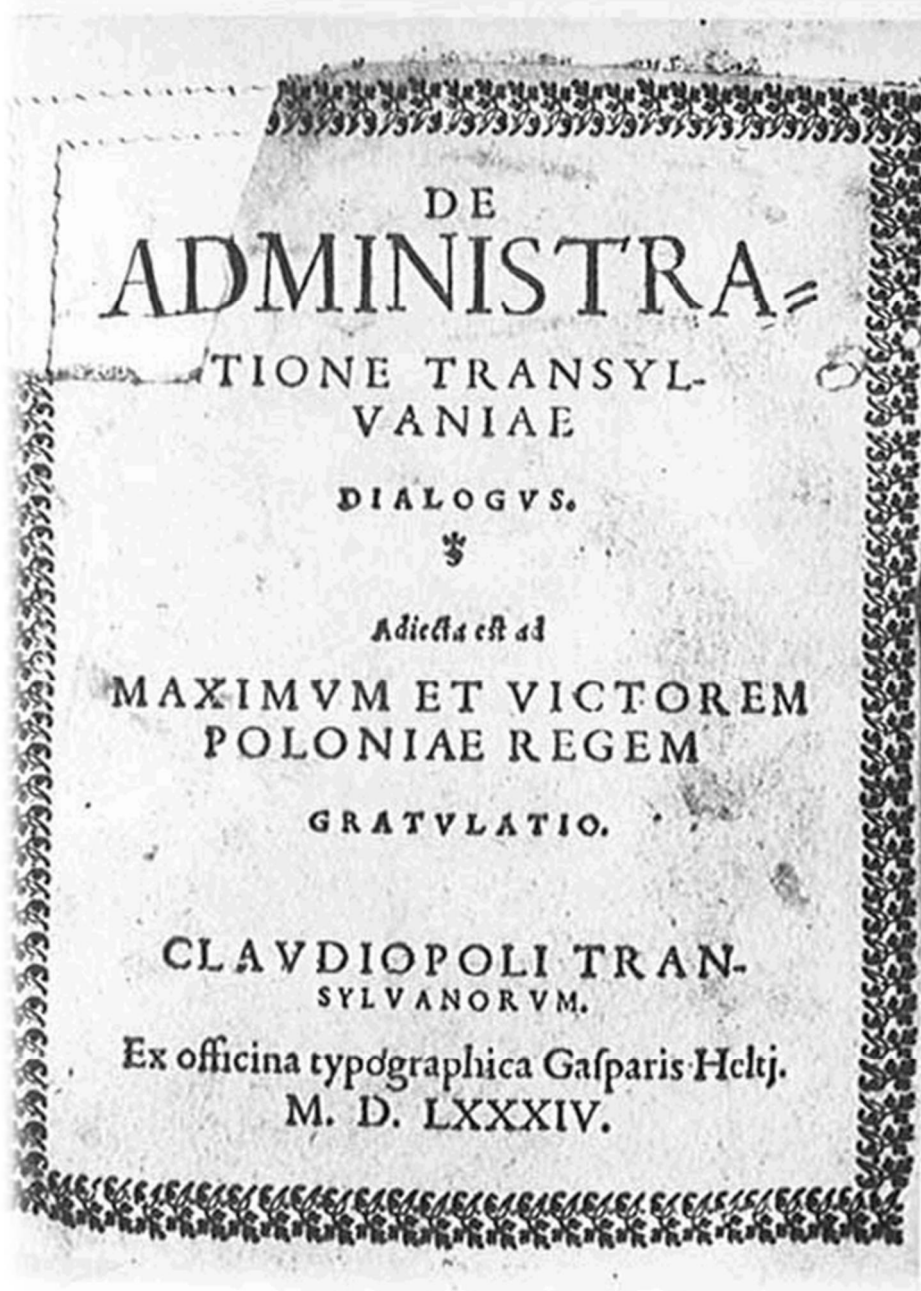
*Az pápa minden óra negyvenezer aranyat ígért volt személyére a lengyel királynak. Megalkuttak volt azon is immár az keresztény fejedelmek, hogy vezélje az keresztény exercitust.*²⁵⁹

Paradox ugyanakkor, hogy éppen az a katonai réteg semmisítette meg fizikailag a Kovacsóczy-féle, sajátos machiavelliánus patriotizmust képviselő, erdélyi szellemi kört, amely a Machiavelli által is hirdetett nemzeti hadsereg kialakításának a bázisát jelenthette volna. Ennek a rétegnek a kialakuló nemzeti tudatát egy olyan elem erősítette, amelynek

²⁵⁸ Sydney ANGLO, Machiavelli: the first century, Oxford Univ. Press, 2005; passim

²⁵⁹ MHH Scriptorum XXX, 17-18.

jelent ségét a Padovában iskolázott humanisták, ha objektív értelemben el is ismerték, és feltétlenül célszer nek tartották, a magánéletükben többnyire következetesen negligálták: a vallás. Ez a nézetkülönbség összegyeztethetetlen volt: a humanista pátriánál, a bizonytalan szerencsénél a felekezeti hovatartozás és a biztos determinizmus er sebbnek bizonyult. A magyarság, els úgynevezett szabadságharcát, így nem a török ellen, az elveszett haza visszaszerzéséért, hanem a Habsburgokkal szemben, a protestáns felekezetiség védelmében vívta meg.



V. A Dialógus címlapja (Teleki Téka, Marosvásárhely)

4. DIALÓGUS ERDÉLY KORMÁNYZÁSÁRÓL

4.1. BEVEZETÉS

Kovacsóczy Farkas Dialógus Erdély igazgatásáról című, Kolozsváron 1584-ben megjelent traktátusa az egyetlen olyan mű, amely az erdélyi és magyarországi államelméleti irodalom és gondolkodás létezéséről árulkodik. Ezt leszámítva sajnos csak elszórt adatokból következtethetünk arra, hogy az állam helyes kormányzásának formája és módja éppen úgy érdeklődés és viták tárgya volt, mint Európa egyéb részein – írja Kruppa Tamás, a Dialógusról szóló 2011-ben megjelent cikkének bevezető sorában, nagyjából összegezve azt a konszenzusos képet, ami a mai magyar irodalomtörténeti és történeti szakirodalomban a művel kapcsolatban kialakult.²⁶⁰ Az óvatos megfogalmazás ugyanakkor (a korai magyar államelméleti gondolkodás meglétééről árulkodó mű) mindenképpen indokolt: habár a Klaniczay Tibor által is száz első eredeti politikai traktátusnak értékelt munka az életmű legismertebb darabja, ezzel együtt a magyarországi latin irodalom egyik legtalányosabb műve is, amelyről mostanára már több, jóllehet teljesnek korántsem nevezhető értelmezési kísérlet is született a szakirodalomban.

Horn Ildikó²⁶¹ és Kruppa Tamás²⁶² tanulmányainak köszönhetően leginkább a Dialógus belpolitikai és részben a külpolitikai háttere nevezhető feldolgozottnak, a mű eszmeiségéről, intellektuális kontextusáról inkább csak tapogatózóan nevezhető tanulmányok születtek. Az eddigi interpretációs kísérletek közös hibája, véleményem szerint, hogy nem ismerik fel a mű alapvetően irodalmi jellegét és azt, hogy a dialógus műfaji sajátosságaihoz tudatosan igazodó szerzői intencióból fakad mindaz, ami az utókor számára az értelmezést eleve nehézkessé teszi; a konkrét állásfoglalás hiánya és a vélemények közötti egyensúlyra törekvés ugyanis a reneszánsz dialógus elméletírói által is elírt követelmény volt ezeknél a műveknél. Kovacsóczy a műforma kiválasztásával tehát egy rendkívül gazdag (még ha a jelenkori hazai

²⁶⁰ KRUPPA Tamás, *Respublika vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról*, EM 2011, 82-92; 82. Vö. még a dialógusról, mint a rendi nyilvánosságban zajló kora-újkorai politikai diskurzus egyik darabjáról: BENE 2001, 302.

²⁶¹ KRUPPA Tamás, *Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában*, Sz 2005, 945-968; U , *Respublika vagy egyeduralom*, EM 2011.

²⁶² HORN Ildikó, *A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei = Ős paloták – ősi Magyar udvari kultúra a 16-17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Budapest, 2005, 259-276; U , *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583-1585)*, Sz 2006, 883-924; U , *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009.

szakirodalomban meglehetősen kevésbé is feldolgozott),²⁶³ ám a korabeli Európában valójában már leáldozóban lévő irodalmi tradícióhoz csatlakozott. Választása nem volt véletlen, erről a maga idejében még szólunk.²⁶⁴

A műfajiság kritériumai mellett, az antik és a kora-modern politikai irodalom, politikai gondolkodás és történetfilozófia széles horizontja jelenti azt a nagyobb keretet, amelyben a következőkben a művet valamiképpen még elhelyezni kívánjuk. Szintén ki kell térnünk a korabeli politikai valóság kontextusára, az erdélyi hármastanáccsal kapcsolatos kérdésekre, amelyek különösen a műkeletkezésének pontosabb datálásban lesznek a segítségünkre. Az értelmezésnek ezzel a hármas aspektusával (irodalom/fikció és politikai gondolkodás és politikai gyakorlat) véleményem szerint a jelenleginél jóval teljesebb képet nyerhetünk a Dialógusról, illetve a szakirodalomban a politikai kontextus körülrajzolását és konceptualizálását megcélzó eddigi kísérleteket tovább árnyalhatjuk. Mindenekelőtt tehát, ezekről a tanulmányokról lesz szó.

²⁶³ Az Erdélyhez köthető antitrinitárius irodalom és az európai dialógus-irodalom összefüggéseit Balázs Mihály vizsgálta több helyen: BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Balassi, Budapest, 1998, 173-184; *Radikális dogmakritika és fikciós lelemény* Jacobus Palaeologus műveiben = *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 296-309.

²⁶⁴ Hangsúlyoznunk kell tehát itt is, amit részletesebben a továbbiakban még kifejtünk: a traktátus műfajmegjelölés alapvetően hibás és félrevezető.

4.2. A SZAKIRODALOM

A dialógussal foglalkozó irodalom valószínűleg máig legalaposabb, a m helyét az európai és a magyarországi politikai gondolkodás történetében nagyvonalakban kijelöl tanulmány KÖPECZI Béla magyarul és olaszul is megjelent cikke, amely címében is a fent megjelölt távlatot hangsúlyozza.²⁶⁵ Kardos Tibor 1942-es tanulmányával²⁶⁶ rokonítható koncepciója a következő: a magyar függetlenségi gondolat, a nemzeti önállóság Zrínyi és Rákóczi nevével fémjelzett kora újkori politikai gondolatának a forrásait nem a hazai középkori, sφεudálisö hagyományban, a rendi el jogok letéteményeseként számon tartott és kötelezően lenézett Verb czynél, hanem a kora-modern, Machiavellit l kivirágzó európai politikai irodalomban kell keresnünk. Ennek a kapcsolódásnak az egyik első kimutatható jele Kovacsóczy m ve, amelyet ily módon a szerző lényegében Petrarcától kezdőden minden jelentesebb humanista politikai gondolkodóval megpróbál rokonítani (ideértve Machiavellit és Lipsiust is), másrészt kísérletet tesz arra is, hogy a Kovacsóczy képzését meghatározó padovai arisztotelianizmusról is egy vázlatos áttekintést adjon. Mindeközben magával a m szövegével keveset foglalkozik, ráadásul annak értelmezésében is több esetben téved: ennek megfelelően, sommás megállapítási legalább annyira félrevezetőnek, mint amennyire termékenyítőnek bizonyultak a további kutatás számára. *Ez a dialógus nem egy humanista játék, amelynek nincs más célja, mint valamely elvont tételt a kor legmagasabb m veltségi színvonalán illusztrálni. Különbözik azoktól a humanista írásoktól is, amelyeknek szerzői politikailag elkötelezetlenül vagy jelentéktelen pozíciókban osztogatták a jótanácsokat a fejedelmeknek. Egy egész ország sorsáért felelő államférfi megnyilakozásáról van szó, hiszen Kovacsóczy Báthory István bizalmi embere, Erdély kancellárja, a kormányzó triumvirátus tagja ő írja.*²⁶⁷ Ez a megállapítás részben igaz, hiszen Kovacsóczy valóban, mint aktív politikus írta m vét, ugyanakkor alapvetően téves premisszából indul ki: a dialógus ugyanis valójában *tényleg* egy humanista játék, mégha nem kizárólagosan is: az ellentétes vélemények közötti bizonytalanság a szándékosan megválasztott irodalmi formából éppúgy fakadhat, mint a bizonytalan, aktuális politikai helyzetből. Köpeczi nem érzékeli a dialógus irodalmi jellegét, ahogyan arról sem vesz tudomást, hogy az általa is a kollegiális kormányzás egyértelmű szöcsövének tekintett Eubulus²⁶⁸ a párbeszéd során

²⁶⁵KÖPECZI Béla, A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovacsóczy Farkas dialógusáról). Itk, 1970, 577-587; Gli inizi della letteratura politica ungherese e Venezia = Venezia e Ungheria nel Rinascimento, a cura di Vittore Branca, Olschki, Firenze, 1973, 469-478.

²⁶⁶ Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez, Magyarságtudomány, 1942, 63-93.

²⁶⁷ KÖPECZI 1970, 583.

²⁶⁸ Ezzel a nézetével ugyanakkor a sphenötő még ennél is leegyszerűsítőbb állításával helyezkedik szembe, amely egyenesen azt feltételezi, hogy Kovacsóczy a velencei mintájú köztársaság védelmezőjeként írta volna

következetesen igyekszik kikerülni mindenféle egyértelmű állásfoglalást; torzít tehát, amikor azt írja a munka végén szólva: *a következtetés, amelyet Eubulus levon mindebből, a következő: a bajokra nem lehet csak egyetlen orvosságot keresni, különböző megoldások lehetségesek, de a vezető megválasztásában óprudentiára van szükség, s ehhez tartozik az is, hogy ne egy emberre bízzák a kormányzást.*²⁶⁹ Valójában, a *šne* egy emberre bízzák a kormányzástó kitétel teljességgel hiányzik a *m b l*. Köpeczi kollegiális kormányzást igenlő kijelentése inkább kérdés lehet egy a dialógust követő dialógusban, ahogyan arra egyébként akár maga a *m* szövege,²⁷⁰ akár Kassai Dávid Zsigmond egyik datálatlan, Kovacsóczyhoz intézett levele is utal a *m r l* szólva.²⁷¹

Szintén félreértésre adhat okot ó különösen a fentiek fényében ó hogy Köpeczi szerint, Kovacsóczy eszménye (így) a keresztény fejedelem lenne. Itt egy nagyon fontos különbséget látnunk kell, amit Köpeczi is világosan érzékelt, és a Dialógusban is többször hangsúlyozásra kerül: Eubulus csupán a (kiskorú fejedelem melletti) *kormányzó* személyér l vagy az ideális *kormányzás* esélyeir l hajlandó vitatkozni, az ideális államforma kérdése (monarchia avagy arisztokrácia/demokrácia) csak mint lehet ség van jelezve, de elhatárolódik attól, hogy ezt is megvitassák. Szó sincs arról tehát, hogy a dialógus szövege szerint Kovacsóczynak megismerhet ő lenne a véleménye arról, melyik államformát is tartotta a legüdvösebbnek: a probléma a dialógusban csak jelezve van, de a kifejtése alól a hagyományosan Kovacsóczy szócsövének tekintett Eubulus következetesen kibújjik.

Köpeczi Béla a Dialógust a kora-újkori szellemtörténeti horizont szinte valamennyi nagyobb irányzatával (tacitizmus, machiavellizmus, új-sztiocizmus, erasmianizmus, petrarkizmus) rokonítja, ezeknek a hatásoknak a részletes, filológiai alátámasztott kifejtésével viszont

Dialógusát (vö. A magyar irodalom története 1600-ig, Budapest, 1964, 428-429). Köpeczi éppen ellenkez leg, úgy véli, hogy a gubernátor a rendi önkormányzatiság képvisel je, a kormányzótanács pedig, benne Kovacsóczyval, Báthory István fejedelmi abszolutizmusának a kiszolgálója, a dialógus célja tehát értelemszer en szintén Báthory abszolutizmusának az el segítése az önállóságra törekv rendekkel szemben. KÖPECZI 1970, 583-584.

²⁶⁹ KÖPECZI 1970, 584.

²⁷⁰ *EUBULUS. Nullum numen abest, si sit prudentia. Et iam forte satis animadvertis, quorsum tendimus: cum destructo altero contrariorum, alterum stabiliri necesse sit. Verum, ne tibi longiori oratione taedium iam pariam, hic finem dicendi imponam.*

PHILODACUS. Inter sacrum, ut aiunt, et saxum me coniiicis, nisi nodum hunc iam totum solveris.

EUBULUS. Faciam alias dum voles. Nunc autem, et satis multum sumus collocuti, et iam inclinatio ad vesperum die, domum revocamur.

²⁷¹ *Operae pretium eum facturum arbitrarer, qui revocatis ad colloquium iisdem personis contrariam gubernationis formam, eam nimirum, quae in plurimum dominatu consistit, pari tum argumento tum exemplorum luce adhibita defendendam susciperet, alteriusque diei scholam conficeret.* TT 1881, 482. Hibás magyar fordítását lásd: Janus Pannoius ó magyarországi humanisták, 795 (ford. Csonka Ferenc).

adós marad.²⁷² Ennek pótlására Machiavellit illetően a machiavellizmus magyarországi jelenlétét kutató, 2006-ban megjelent monográfiájában KAPOSÍ Márton sem tesz kísérletet, nem lát ugyanis szövegszervegyezéseket a két mű között, ám mindemellett Machiavelli politikai filozófiájának első magyarországi autentikus ismerőjének tekinti Kovacsóczyt és számos párhuzamot fedez fel a Dialógus és a Fejedelem gondolatmenetében. Meglehetősen nagyívű eszmeifuttatása ugyanakkor több ponton sántít vagy saját magával keveredik ellentmondásba. Konkrét Machiavelli-helyként csupán a Kardos tanulmányából átvett, Kovacsóczy 1572-ben megjelent beszédében található Petrarca-idézetet azonosítja. A Dialógus alkalmi jellegéről is szól, de meglehetősen kétértelműen fogalmazva megállapítja, hogy az adott szituáció szülte meg (...) felülemelkedik a konkrét problémákon, bizonyos értelemben olyan államelméleti munkává szélesül, amely az uralkodó személyét részben független államszervezet és a kormányzási módszerek mibenlétét vizsgálja és optimális változatát keresi.²⁷³ Ennek részben ellentmond, amikor néhány oldallal később azt írja: *Kovacsóczy elméleti munkásságában az ami lényeges fordulat a magyarországi Machiavelli-recepció történetében az nem a politikát implikáló történetírás ad helyet elég kis mértékben a machiavellista szemléletnek, hanem fordítva: a szolidan pragmatikus orientáltságú, Machiavellit is több vonatkozásban akceptáló politikai elmélet támaszkodik egyetemes horizontú és hazai hagyományokat kiemelő történelmi tanulságokra, de még nem egy kiforrott történetfilozófiára.*²⁷⁴ Ezzel együtt helytállóak tarthatóak azok az analógiák, gondolatmeneti azonosságok, amelyeket árszékérdések kapcsán a Fejedelem és a Dialógus között megállapít.²⁷⁵ Érdekes viszont, hogy koncepciójában Kovacsóczyt egyértelműen monarchistának tartja, és a velencei mintájú köztársaság bevezetésének 1594-ben felvetődött ötlete mögött sem lát semmiféle tudatos politikai filozófiát, jóllehet, mint azt már korábban is állítottuk és az alábbiakban még részletesen kifejtjük, a Dialógusban Eubulus, miközben az államformák kérdésének a megvitatását lényegében elhárítja, utal arra is, hogy nem feltétlenül az egyeduralom az egyedül üdvözítő politikai berendezkedés.²⁷⁶

²⁷² KÖPECZI 1970, 584-585.

²⁷³ KAPOSÍ 2006, 109.

²⁷⁴ uott, 114-115.

²⁷⁵ uott, 111.

²⁷⁶ *Legközelebb akkor került Machiavelli jellegzetes gondolataihoz, amikor a fejedelem autonómiáját hirdette és dinamikus magatartásával szorosan összefüggő eredményeit mutatta be, illetve alapvető feladatként a barbárok kiűzését jelölte meg. Abban már kevésbé követte, hogy a monarchia mellett más államforma helyét is és idet is függően álló lehetőséget és jogosultságát is elismerte volna. (Az összeesküvésben való részvétele pillanatnyi taktikai elgondoláson, nem pedig történetfilozófiai koncepción alapult.)* KAPOSÍ 2006, 114. Erről továbbá még PETNEHÁZI Gábor, Machiavellizált Erasmus? Kovacsóczy Farkas dialógusa = *Classica, Mediaevalia, Neolatina* 5, szerk. HAVAS László és TEGYEY Imre, Debrecen, 2010, 71-80; 77-79.

Machiavelli Kovacsóczyra gyakorolt hatását, illetve általában vett ismeretét a XVI. század utolsó harmadában Magyarországon és Erdélyben a fent felsoroltak ellenére a legújabb szakirodalom nagy része lényegében lesöpri az asztalról.²⁷⁷ ERD SI Péter a Báthory Zsigmond udvarában kitapintható politikai színlelés gyakorlatáról írott, 2010-ben megjelent tanulmánya ugyan csak érinti Kovacsóczy Dialógusát, de egyértelműen tagadja Machiavelli hatásának még a lehetőségét is (akár Kovacsóczyra, akár általában a kortársakra vonatkozóan). A machiavellizmus jelentéstartományát ugyanakkor a politikai színlelés elméletére korlátozza, ami meglehetősen nagyfokú leegyszerősítés.²⁷⁸

KRUPPA Tamás már említett, a dialógusról szóló legújabb, annak keletkezéstörténetéhez tulajdonképpen Köpeczi Béla cikke óta először valamit érdemben hozzá is tett tanulmánya szintén meglehetősen szkeptikus Machiavelli Kovacsóczyra gyakorolt hatását illetően, azonban elsősorban nem is a szövegre és annak értelmezésére, hanem a politikai eseménytörténetre, illetve azon belül is különös hangsúllyal a külpolitikai helyzet aktualitásaira koncentrál. A hármastanács 1585-ös leváltásának okaként is tekint a törökkel feszültté váló viszonyt jelöli meg, amely kiéleződött szituációban Báthory Istvánnak immáron a legkevésbé sem állt érdekében, hogy a belpolitikailag ingatag és állandó feszültségforrást jelent erdélyi triumvirátus uralmát továbbra is fenntartsa.²⁷⁹ Szintén figyelemreméltó megállapítása a dialógusban burkoltan megfigyelhető jezsuita-ellenesség,²⁸⁰ az ezt alátámasztó érvei és forrásmagyarázatai ugyanakkor nem minden esetben helytállóak. Forrásait több esetben egyoldalúan interpretálja, illetve azokból csak a koncepciójába illeszthető elemeket emeli ki, miközben a velük kapcsolatos sokszor alapvető problémák fölött (például, kronológiai bizonytalanságok) nagyvonalúan átsiklik.²⁸¹ Ettől függetlenül, a

²⁷⁷ Ez a nézet egyfajta konszenzusként él a hazai politikai irodalom kutatásában, a problémára korábban már kitértem. Vö. BENE 2007, 62.

²⁷⁸ ERD SI Péter, A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, L. Harmattan, Budapest, 2010, 77-109; 80-81. A szerző legerősebb érve ezzel kapcsolatban a források szegényes volta miatt meglehetősen hiányos magyar olvasástörténet, amelyben valóban csak elszórt utalások vannak egy-egy Machiavelli-műre. Nem dolgozza fel ugyanakkor a meglévő tetemes irodalmat (gondolok itt az *Adattár a XVI-XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez* c. sorozat vonatkozó kötetekre elsősorban), DANKANITS Ádám egyetlen megállapítására alapozza csupán állítását (XVI. századi olvasmányok, Bukarest, 1974, 70.), aki egy Machiavelli-műről sem tud az általa tanulmányozott anyagban, jóllehet pl. az Erdőssi által hivatkozott Kaposinál is már a XVI. század közepétől találunk bizonyítékot a *segretario* életművének magyarországi ismeretére. Vö. KAPOSI 2006, 69-105.

²⁷⁹ Respublika vagy egyeduralkodó, 84-85.

²⁸⁰ Respublika vagy egyeduralkodó, 87-89.

²⁸¹ Respublika vagy egyeduralkodó, 88. A jezsuita-ellenességet a rossz tanácsadói javaslatára 1578-ban végzetes hadjáratot indító Sebestyén portugál király példájával magyarázza a Dialógus szövegében, amely burkolt utalásként védhető. A nyílt jezsuita-ellenesség mellett további érveként felhozott Kassai Dávid Zsigmond által

már emlegetett jezsuita-ellenes vonulat releváns lehet. Túlzásnak érzem ugyanakkor, hogy feszültebbé váló külpolitikai helyzetnek a Dialógus szövegében való megjelenését lényegében Eubulus nevének Arisztotelész egyik példázatából való feltételezett kölcsönzésére, tehát egy puszta névazonosságra alapozza.²⁸² Az Eubulus név ugyanis, különösen Erasmusnak köszönhetően, sokkal elterjedtebb volt a dialógus-irodalomban ahhoz, hogy kizárólag egyetlen forrásból kerüljön Kovacsóczy munkájába, még ha a kancellár Arisztotelész filozófiáját és műveit egyébként igen jól is ismerte. Ez utóbbi tényre viszont a tanulmányban nem találunk utalást, mint ahogyan általában szinte teljesen hiányzik az értelmezés konceptuális keretének, tehát az antik politikai filozófia és a modern, XVI. századi államelméleti irodalomnak a bemutatása; Kruppa mindössze általánosságban utal arra, hogy az állami berendezkedés mibenlétéért a viták lehettek az erdélyi eliten belül, és ezeknek a vitáknak a szerepe lehet a Dialógus.²⁸³ Annak ellenére kezeli ezt evidenciaként, hogy, mint azt korábban láttuk, ilyen jellegű vita a műben egyáltalán nem kerül megjelenítésre. Tanulmánya tehát némiképp egyoldalú és koncepciózus, még ha koncepciójának egyes elemei, véleményem szerint, pontosabban kidolgozott érveléssel, védhetőek is lennének.

Nem szorosán a Dialógussal foglalkozik HORN Ildikó 2006-ban megjelent cikke, hanem a hármastanács kormányzatának átfogó ismertetésére vállalkozik, mégis érdemes legalább néhány gondolatot neki szentelnünk.²⁸⁴ Számára ugyanis egyértelmű, hogy Kovacsóczy műve a fejedelmi tanácsban Báthory Kristóf halálát követően kiéleződött, és végül a hármastanács felállításához vezet ellentétek és hatalmi harcok lenyomata, aminek alapján meg lehetetlen következetes logikával (anélkül, hogy egyáltalán kitérne a szöveg, vagy a kapcsolódó, egyéb források ismertetésére) azt is feltételezi, hogy a dialógusnak létezett egy a megjelöléssel nem

Kovacsóczyhoz írott leveleket ugyanakkor már félreinterpretilja: a levelek dátum nélkülségét nem említi, illetve az egyikben előforduló *aureolus* (nála tévesen: *libellus aureus*) valószínűleg a magyar fordításból dolgozott, ahol a szövegben *aranykönyvecske* szerepel; vö. TT 1881, 483, ill. Janus Pannonius ómagyarországi humanisták, 795) kifejezést tévesen vonatkoztatja Kovacsóczy dialógusára, a kontextusból ugyanis kiderül, hogy egy másik, meg nem nevezett műről van szó, amelyet Possevino egyik vitairata ellen írt egy szintén meg nem nevezett személy. Kruppa olvasatában azonban a Dialógus ily módon a különösen Possevino tevékenységének köszönhetően egyre erősödő jezsuita ellenreformációs tevékenységre adott valamiféle programszerű választ jelentett. Emellett szól valóban, hogy Sebestyén, mint a jezsuiták káros voltának bizonyítéka a rend 1588-as kiűzésekor felbukkan a medgyesi gyűlésen; ugyanakkor ezt több mint öt évvel visszavetíteni kronológiailag nem problémamentes.

²⁸² Politika, 1267a: *Eubulosz mikor Autophradatész ostromolni szándékozott Atarneusz városát, arra intette t, hogy elbb fontolja meg, mennyi idő alatt foglalhatja el, aztán számítsa ki az azon időre es költséget: kész annál kevesebb összegért is azonnal feladni Atarneuszt; ezekkel a szavakkal elérte, hogy Autophradatész magába szállt, és felhagyott az ostrommal.* (ford. Szabó Miklós). Vö. Respublika vagy egyeduralom, 85.

²⁸³ Respublika vagy egyeduralom, 91. A korabeli államirodalomból egyedül a velencei Paruta 1579-ben megjelent művére utal Klaniczay Tibor egyik tanulmánya alapján.

²⁸⁴ HORN Ildikó, Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583-1585), Sz, 2006, 883-924.

feltétlenül azonos, korai (1582-83 fordulóján elkészült) változata is.²⁸⁵ Megérzésének helytálló voltát a m politikai háttéréről szóló alfejezetben még részletesen bizonyítjuk. A Dialógus tárgyalása során most először a m fajtság kérdései kerülnek sorra.²⁸⁶

²⁸⁵ HORN 2006, 886, 14. jegyzet: *A Dialógus 1584 nyarán jelent meg nyomtatásban, de tartalmát, utalásait és érvrendszerét tekintve az 1582-1583 fordulóján dúló kormányzati vitához és hatalmi harchoz illeszkedik. Ha nem is maga a végleges m, de annak első változata valószínűleg ekkor készült.* Erre egyébként Kruppa is utal cikkében, de nem fejtegeti bennében; KRUPPA, Respublika, 84.

²⁸⁶ A Dialógusról született legutóbbi cikk 2012-ben jelent meg Pálffy Margit tollából, ez azonban túl azon, hogy tartalmilag a magyar fordítás alapján ismerteti a m-et, illetve Szádeczky életrajzát kivonatolja, a fent említett tanulmányok közül pedig mindössze Köpecziér I-tud (de azt sem ismerteti behatóan); egyetlen megfontolandó párhuzamot említ csupán, amelyre később még visszatérünk: az uralkodó szuverenitásának Jean Bodin-nél is szereplő gondolatát. A tanulmány ismertetését I-annál is inkább eltekintettem, hogy ne kelljen kommentálnom a következő és ehhez hasonló, összegzőnek szánt gondolatait: *A reneszánsz idején kapott először hangsúlyt, hogy az egyén érzései, nézetei kifejezésre jussanak, s ez Kovacsóczy-nál is jelentős szerepet kapott, amikor Philodacus provokatív kérdésein keresztül Eubulust vallatóra fogta. Ugyancsak tipikus eleme a humanista írásműnek, hogy régi nagy írók gondolatait használja fel a szerző saját tekintélyének növelése érdekében.* PÁLFFY Margit, *„scilicet ut non nobis sed aliis semper vivamus.” Kovacsóczy Farkas dialógusának bemutatása =* Ősköztes-Európa-övezés vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére, szerk. BAGI Dániel és FEDELES Tamás és KISS Gergely, Kronosz, Pécs, 2012, 383-399. Bodin említése: 394.

4.3. A DIALÓGUS M FAJA

A Kovacsóczy m vével foglalkozó eddigi szakirodalom, mint azt fentebb már megállapítottuk, a legkevesebb figyelmet a m fajiságnak szentelte. Szilágyi Sándor meglehetősen talányosan röpiratnak nevezi²⁸⁷ (ezzel valószínűleg csak alkalmi, publicisztikai jellegét próbálja érzékeltetni), ezt a megjelölést Szádeczky is átveszi monográfiájában, de ennek ellentmondóan azt is megállapítja, hogy *nem a nyilvánosságnak szánt m ez, inkább csak a lengyel királynak és környezetének szólt, kiket dönt elhatározás illetett a kormányzóság kérdése fölött Erdélyben megindult elkeseredett vitában.*²⁸⁸ Szádeczkynek tulajdonképpen részben igaza lehet, hiszen, a m első változata (ha volt ilyen), vélhetően valóban nem a nagyobb nyilvánosságnak szólhatott, a nyomtatott röpirat viszont nyilvánvalóan a publikusság igényével készült. Szintén kikerüli a m faj meghatározását Köpeczi Béla, aki egyszeren *Dialogus*nak nevezi tanulmányában a m vet, ugyanakkor fontos megállapítása, hogy a korai reneszánsz dialógusirodalom egyik gyöngyszemével, Petrarca *De remediis utriusque Fortunae* c. m vével rokonítja.²⁸⁹ Klaniczay Tibor m fajmegjelölése (politikai traktátus/értekezés)²⁹⁰ ezzel szemben már súlyos tévedés, amely tekintélyénél fogva a későbbi kutatásra is bénítólag hatott.

A Dialógus m faja ugyanis egyszeren *dialógus*, a reneszánsz irodalom antik és középkori gyökerekből táplálkozó, Petrarctól kezdve felívelő, legkedveltebb, legsajátosabb és egyben legváltozatosabb m formája.²⁹¹ A kora-újkor latin dialógusok számát csak megbecsülni lehet, de bizonyosan ezres nagyságrendről van szó. Ez a meglehetősen kiterjedt, sajátos irodalom ugyanakkor az irodalomtörténetben meglehetősen elhanyagolt és kevésbé ismert terület, mint azt Walther LUDWIG is megállapítja az eddigi eredményeket összegző, és a kutatás előtt a lehetséges perspektívákat felvázoló tanulmányában.²⁹²

²⁸⁷ EOE III, 58.

²⁸⁸ SZÁDECZKY 1891,

²⁸⁹ KÖPECZI 1970, 584-585.

²⁹⁰ Janus Pannonius ó magyarországi humanisták, 1335-1336.

²⁹¹ Az antik dialógusról máig a legátfogóbb és legrészletesebb összegzés: Rudolf HIRZEL, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*, Leipzig, 1895. Hirzel monográfiájának utolsó fejezetében ugyan kísérletet tesz a középkor és a reneszánsz dialógusirodalmának is a feldolgozására, de ez saját bevallása szerint is csupán egy m kedvelő (*auf diesem Gebiete nur Dilettant*) rövid vázlata. Idézi: Walther LUDWIG, *Formen und Bezüge frühneuzeitlicher lateinischer Dialoge = Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*, hersg. Bodo GUTHMÜLLER ó Wolfgang G. MÜLLER, Harrassowitz, Wiesbaden, 2004, 59-104; 59. A reneszánsz dialógusról bőveleg: David MARSH, *Dialogue and discussion in the Renaissance = The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. 3: *The Renaissance*, ed. Glyn P. Norton, Cambridge Univ. Press, 1999; 265-270;

²⁹² LUDWIG 2004, 59-62. A kutatást az is nagyban nehezítheti, mint a szerző ugyanott felveti, hogy az egyes mvek címéből sokszor nem is derül ki, hogy valójában dialógusról van szó. Kiváló példa erre Justus Lipsius *De constantia*-ja (1584), amely szintén egy cicerói, narratív formában megírt dialógus.

A dialogicitás, dogmaellenesség, és sokszínűség a reneszánsz szellemiségének legalapvetőbb jegyei voltak.²⁹³ A dialógus formaként elsősorban az antik filozófia Arisztotelészen túli részének, különösen Platón dialógusainak és Cicero szintén túlnyomórészt dialogikus formában írott filozófiai műveinek a felfedezése révén lett igen népszerűvé a *Quattrocento* itáliai humanizmusától kezdve, illetve innen az ún. északi reneszánsznak, ő és főként Erasmus rendkívül népszerű *Colloquiájának* köszönhetően terjedt aztán el Európán szerte.²⁹⁴ A latinban Erasmus dialógusművészetével ért el egyik csúcspontját a műfaj, aki Platón és Cicero filozófiai dialógusát az általa jól ismert és fordított, az antik komédiából táplálkozó, szatirikus lukianoszi dialógussal ötvözve²⁹⁵ egy rendkívül sajátos, ám az élezelv reformációs légkörben egyre többet kritizált műfaját hozott létre.²⁹⁶ Itáliában a vulgáris irodalomban is rendkívül népszerű volt, úgy a lukianoszi, mind a platóni formája a dialógusnak.²⁹⁷ A konfesszionalizáció korában már egyértelműen az eretnekség lengi körül a műfajt: részben valóban az antitrinitárius irodalomban marad a legtovább az egyik legkedveltebb forma,²⁹⁸ részben a politikai satíra elszórtan használt eszköze,²⁹⁹ részben pedig a filozófiában és a

²⁹³ Vö. pl. Leonyid BATKIN, *Az itáliai reneszánsz*, Gondolat, Budapest, 1986, 262-325.

²⁹⁴ A mű kritikai kiadása ró ASD (Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami) I-3, ed. L-E. HALKIN-F. BIERLAIRE-R. HOVEN, North-Holland, Amsterdam, 1972. Jellemzését, a kapcsolódó szakirodalommal lásd: Rotterdami ERASMUS, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, szerk. ford. PETNEHÁZI Gábor, Lazi Kiadó, Szeged, 2012, Bevezetés.

²⁹⁵ Lukianosz itáliai humanizmusra gyakorolt hatásáról vö. David MARSH, *Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the early Renaissance*, Michigan Univ. Press, 1998.

²⁹⁶ Vö. ERASMUS, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, Bevezetés, XII-XVII.

²⁹⁷ Az olasz nyelv dialógusirodalomról a legalapvetőbb, összefoglaló monográfia: Virginia COX, *The Renaissance dialogue. Literary dialogue in its social and political contexts*, Castiglione to Galileo, Cambridge University Press, 1992. Az érett reneszánszból a két leghíresebb, a cicerói és lukianoszi típust képviselő dialógus Baldassare Castiglione *Il Cortegiano*-ja (1528), illetve Pietro Aretino az európai pornográf irodalom egyik gyöngyszemének tekintett *Ragionamenti*-je (1536; magyarul: Hetérák párbeszéde).

²⁹⁸ Elsősorban az itáliai eretnek gondolkodók svájci emigrációjához köthető a jelenség, különösen Bernardino Ochino (1487-1564) és Celio Secondo Curione (1503-1567) az antitrinitárius hitvitázó irodalomban sokat másolt műveikhez. Közös mindkettejükben az Erasmus által közvetített lukianoszi satíra megjelenése. Curionéről lásd a következő jegyzetet. Vö. BALÁZS, *Teológia és irodalom*, 179-184.

²⁹⁹ Az antitrinitarizmus és a politikai satíra természetesen sokszor összefügg, nem véletlen, hogy a politikai indíttatású szatirikus dialógusok legfőbb céltáblája a pápaság. Ennek a fajta dialógusnak (is) Erasmus egyik (soha el nem ismert) műve, a *Julius Exklusus* volt az ihletadó mintája (kéziratban maradt, 1800-as évek elején készült magyar fordításáról lásd: SIMON József, *Humanista satíra és deákos klasszicizmus*. Kovács Ferenc *Julius exclusus e coelis*-fordítása, *Itk*, 103 (1999), 446-467). A radikális társadalom- és egyházsatíra legismertebb dialógusai Celio Secondo Curione (1503-1569) számos kiadást megért pasquillusai: *Pasquilli extatici seu nuper e coelo reversi, de rebus partim superis, partim inter homines in christiana religione passim hodie controversis*, Basileae, 1541 (első kiadás). Curionéről vö. Markus KUTTER, *Celio Secondo Curione. Sein Leben und sein Werk (1503-1569)*, Basel, 1955; Luca D'ASCIA, *Celio Secondo Curione, erasmista o antierasmista? = Erasmo Venezia e la cultura padana*, a cura di Achille Olivieri, *Atti del XIX Convegno Internazionale* 18-9 maggio 1993, Rovigo, Minelliana, 1995, 209-223; Ullmann, *Tra platonismo e riforma*. Curione, Zwingli e Francesco Zorzi, *BHR LXI*, 1999, 673-699. A szigorúan aktuálpolitikai, efemer jellegű dialógusokra

tudományban az újítások első óvatos publikálásának a hordozója.³⁰⁰ A műfaj hanyatlása a XVI. század végétől veszi kezdetét, és nagyjából a XVIII. század elejére tényleg el az európai irodalomból.

Walther Ludwig már idézett tanulmányában a célközönség szerint kettő altípusát különíti el a reneszánsz dialógusnak: az ifjúsági vagy iskolai dialógust (*Schülerdialog*), valamint a felnőtt-dialógust (*Erwachsenendialog*). Utóbbin belül az antik dialógusirodalomból felhasznált minták szerint tesz különbséget a platonikus-ciceroniánus, a lukianoszi, valamint a petrarcái dialógus között.³⁰¹

Népszerűsége és elterjedtsége a felekezeti türelmetlenség eluralkodásával török meg, és ez az a kor, amelyben, immáron az apologetikus szándékot sem nélkülözve, az elmélete is megszületik, három különösen Carlo Sigonio, Sperone Speroni és Torquato Tasso tollából. Jóllehet mindhárom traktátus szerzője Padovához köthetik, részletesen csak az első kettővel foglalkozom az alábbiakban, Sigonio 1562-ben megjelent latin traktátusával, valamint Speroni 1574-ben írt, de kéziratban maradt olasz nyelvű művével. A harmadik munka, Torquato Tasso 1585-ben megjelent munkája, túl azon, hogy kronológiailag kizárható, hogy a Kovacsóczy dialógusához bármilyen köze lenne, valójában nem is sokban különbözik az első kettőtől, illetve különösen Sigonio munkájától. Valamiképpen mindhárom munka azonban az apológia szándékával is íródik, ami az itáliai ellenreformációs, Erasmust és Lukianoszt Indexre helyezéssel szemben a legkevésbé sem meglepő.

4.3.1. DIALÓGUSELMÉLETEK PADOVÁBAN

Carlo Sigonio (1520-1584) *De dialogo liber* című műve 1562-ben jelent meg Velencében. A padovai, majd a bolognai egyetemen retorikát és történelmet tanító, Liviust kiadó és többek között a középkori Itáliáról is monumentális történeti művet író Sigonio³⁰² vélhetően korábbi előadásai alapján írta az egy könyvből álló értekezést, padovai professzorsága idején, azzal a céllal, hogy hasonló leírását adja a műfajnak, mint tette azt Arisztotelész a tragédiával a Poétikában, talán fő riválisával, Francesco Robortello-val is versenyre kelve, aki az általa

ugyanakkor jó példát jelentenek a lengyel politikai publicisztika megmaradt alkotásai: Wiersze polityczne i przepowiednie satyry i paskwile z XVI wieku, zebrał i wydał Teodor WIERZBOWSKI, Warszawa, 1907.

³⁰⁰ Talán legutolsó és legismertebb példája Galieli dialógusa: *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* (1632).

³⁰¹ Petrarcától itt a *Secretum*ra gondol, amely valójában egy belső dialógus a költő és a lelkiismeretét megszemélyesítő Ágoston között. A monumentális *De remediis utriusque fortunae* dialógusai szintén ezt a fajta belső párbeszédet jelenítik meg egyszer több formában. A reneszánsz irodalomban ennek a Petrarca által gyakorolt formának azonban csak igen kevés követője akadt. Vö. LUDWIG 2004, 72-73.

³⁰² Életéről és főleg történeti, filológusi tevékenységéről: William MCCUAIG, Carlo Sigonio and the changing world of the late Renaissance, Princeton University Press, 1989.

gondozott Poétika-kiadás függelékeként egy-egy rövid traktátust írt az elégiáról és a komédiáról (*De elegia, De comoedia*, 1548).³⁰³ Sigonio traktátusában alapvetően a filozófiai dialógust vizsgálja, Platón, Xenophón és Cicero műve alapján igyekezik levonni azokat az általános törvényszerűségeket, amelyeket a dialógusírónak figyelembe kell venni, illetve általában definiálni a dialógus célját, módszerét, eszközeit.³⁰⁴

A dialógust a poétika, a retorika és a dialektika elemeiből építkezésként tartja. Poétikai műfaj, mivel egy elképzelt valóság (beszéd)szituáció *imitatio*-ját teremti meg és írja le. Eszköze a prózai, köznapi beszéd (*oratio soluta, sermo quotidianus*), amelyet a retorika törvényszerűségeinek kell megfelelnie ahhoz, hogy tárgyát minél világosabban fejthesse ki.³⁰⁵ Tárnya és módszere (*materia et methodus*) szerint a filozófia tárgykörébe tartozik. A hagyományosan Arisztotelészhez kötött filozófiai értekezéssel szemben (Sigonio itt megjegyzi, hogy valójában a sztágeirita is írt dialógusokat, amelyekben ráadásul saját magát is szerepeltette), amely a kidolgozott, kész igazság közlésére alkalmasabb (*ad limandam veritatem aptius*), a hagyományosan Platónhoz kötött, amelyként az eleai Zénón által használt filozófiai dialógus a vélemények kifejtésére, és egy valószínű igazság megközelítésére (*probabilius, atque ad efficiendam opinionem accomodatius*) a megfelelőbb.³⁰⁶

Meghatározása szerint tehát a dialógus több a pusztán kérdezz-feleleknél (*percontatio-responsio*), mint azt Diognész Laertiosz Platón-életrajza állítja, és csak az tekinthető valódi dialógusnak, amely ennek a fent felsorolt hármas szempontrendszernek megfelel.³⁰⁷ Tárnya filozófiai, kifejtést és érvelést igénylő, önmagában nem átlátható dolog (*quae non per se perspicua sunt, ratione et disquisitione egent*).³⁰⁸ Az *imitatio*-nak három dologban kell megvalósulnia: a szereplők (*homines*), beszédjük és nyelvezetük (*oratio*), valamint az ábrázolásmód (*modus*) terén.³⁰⁹ Ez utóbbinak három lehetséges módja van (ez még más

³⁰³ Jon R. SNYDER, *Writing the scene of speaking. Theories of dialogue in the late Italian Renaissance*, Stanford University Press, 1989, 39-86; 43-44; vö. még: Donald GILMAN, *The Reconstruction of a Genre: Carolus Sigonius and the Theoretization of Renaissance Dialogue = Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, ed. Alexander Dalzell-Charles Fantazzi-Richard J. Schoeck, *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, Binghamton, New York, 1991, 345-355.

³⁰⁴ Az ismertetéshez az eredeti kiadást használtam, a hivatkozások is ez alapján történnek: *Caroli Sigonii de dialogo liber, ad Ioannem Moronum cardinalem*, Venetiis, apud Iordanum Zileum, 1562. A műnek létezik egy modern, kritikai kiadása, ezt azonban sajnos nem tudtam megszerezni: Carlo Sigonio, *De dialogo*, a cura di Franco PIGNATTI, Roma, 1993.

³⁰⁵ *De dialogo liber*, 9a-b.

³⁰⁶ *De dialogo*, 7a-12a.

³⁰⁷ *De dialogo*, 9a.

³⁰⁸ *De dialogo*, 13b.

³⁰⁹ *De dialogo*, 12b.

meghatározásban, de visszaköszön a későbbi elméleteknél is): 1. amikor a beszéddel közvetlenül ábrázolják a szituációt, mint egy színdarabban (*ita res exponitur, quasi agatur in scena, non narretur*); 2. amikor a beszéd-szituáció leírásra kerül, mint egy eposzban (*narratur ita, ut aliorum etiam assimilata extet oratio*); 3. a kettő keveréke. A három típusra a filozófiai dialógusirodalomból példákat is hoz: az elsőre Platóntól a *Gorgiászt* és a *Phaidroszt*, illetve Cicero *Cato*-ját és *Laelius*-át; a másodikra Cicero *A szónokról* c. dialógusát; a harmadikra pedig Platón *Phaidónját* és *Protagoraszt*.³¹⁰

Sigonio a dialógus két fő részéről ír: a drámák *prologus*ának megfelel *preparatio*-ról,³¹¹ valamint az ezt követő, a drámái *agón*nak megfelel *contentio*-ról.³¹² A bevezetés kapcsán először a szereplők (*personae*),³¹³ a beszélgetés idejének és helyének (*tempus, locus*),³¹⁴ végül pedig a beszélgetés céljának/tárgyának (*ratio*) megválasztásáról értekeznek.³¹⁵ A szereplőkről szólva leszögezi, hogy a régen élt személyek szerepeltetése tekintélyt kölcsönöz a műnek. Mint mindenben, itt is érvényesülnie kell a *prepon*-elvnek, vagyis a tárgyhoz illő személyeket kell megszólaltatni. A szereplők nem egyenrangúak, rájuk szabott feladatuk (*officium*) van, a tekintélyesebbek határozott véleményt vagy ellenvéleményt fogalmazznak meg, mások csak hallgatják őket, ki-ki az életkorának, képzettségének, stb. megfelelően (*aliis confirmandi et quasi docendi partes dantur, aliis refutandi, aliis demum etiam tantum audiendi, quae cuiusque maxime aetati, auctoritati et opinioni convenient, ea cum singulis conferamus*).³¹⁶ A beszélgetők, Platón és Cicero nyomán, eltérő személyiségjegyekkel is rendelkeznek, amelyekkel az olvasóban szimpátiát, illetve antipátiát kelthetnek (*Plato enim í sophistas, ut erant, arrogantes et leves, nec de iure suo quidquam alteri concedentes facit, Socratem autem humanum, comem, nihil sibi, plurimum aliis in ipsa scientiae et doctrinae laude tribuentem*).³¹⁷ Azt is megjegyzi, hogy ebben a tekintetben eltérés van Platón és Cicero között, hiszen előbbinél mindig Szókratésznál van a *principatus sermonis*, míg Cicero dialógusaiban változó személyeket szerepeltet és időnként az sem derül ki, melyik véleményt

³¹⁰ De dialogo, 17b-18a.

³¹¹ De dialogo, 18a-35a

³¹² De dialogo 35a-43b. Itt kell megjegyeznünk, hogy a *contentio*-t és a Sigonio-nál általánosabb értelemben szereplő *sermo*-t Cicero eredetileg élesen különválasztotta, amikor az előbbin retorikai szempontból, olyan dialógust értett, amelyben a vitélkedő álláspontok egyik győzedelmeskedik, míg utóbbinál nincs egyértelmű győztes, zárlata tehát szkeptikus. Vö. Gary REMER, *Humanism and the rhetoric of toleration*, Pennsylvania Univ. Press, 1996, 26-41.

³¹³ De dialogo, 21b-26b.

³¹⁴ De dialogo, 23b.

³¹⁵ De dialogo, 24a.

³¹⁶ De dialogo, 26b-29b.

³¹⁷ De dialogo, 29b-35a.

ítéli er sebbnek/a valósághoz közelebb állónak, mint teszi azt a *De natura Deorum*-ban és az *Academica*-ban, ahol saját magát is szerepelteti, de szinte szótlannak hat (az ékesszólás fejedelme).³¹⁸ Ebben viszont levelei tanúsága szerint is Arisztotelészt követi, mivel egyenrangúnak akarta a feleket láttatni (*ut non sim consequuturus, ut superior mea causa videtur*).³¹⁹ Platónnál ezzel szemben mindig egyértelmű, kinél van az igazság, ezt több eszközzel is érzékelteti, ahogyan azt Nagy Szent Vazul is írja egyik Sigonio által idézett levelében: *Plato partim sententiis pugnat, partim personas comice tractat*.³²⁰

A személyek után rátér a hely és idő ábrázolására. Az első, hogy egyáltalán meg legyen jelölve a beszélgetés helye és ideje, az olvasóban ugyanis ezzel a valóság illúzióját keltjük és könnyebben elfogadtatjuk vele a mondanivalónkat is (*cum ea legas, quae nec temporis, nec loci habeant commemorationem, prorsus ut sunt, falsa et ficta existimes. Sin autem rem cum personis, locis, temporibus consentire intelligas, mirabiliter omnibus iis, quae dicantur atque agantur, assentiaris*).³²¹ Fontos továbbá, hogy a párbeszéd tárgyához és a szereplők tekintélyéhez illő környezetet és időpontot válasszunk (*est autem magnopere providendum, ne dies locusque congressus ab ipsa eorum, quos in colloquium adducimus discrepet dignitate*).³²² Ebben is különbség van ugyanakkor Platón és Cicero között. Platón többnyire nem foglalkozik a környezet és az idő leírásával, megelégszik egy-egy elszórt utalással, emiatt sokan gondatlansággal vádolják. Ezzel szemben Cicero szerint a dialógus színterének a nyugalmas vidéki környezet felel meg leginkább, a rómaiak test és lélek felüdülését szolgáló vidéki birtoka, ahol nyugalomban, a közügyektől és a város zajától távol vitathatják meg a szereplők a párbeszéd tárgyául választott problémát (*Locos autem ad hos sermones idoneos in primis rustica ipsa praedia est arbitratus* ó sc. Cicero).³²³ Azt is hozzáteszi: a modernkori dialógusnak első sorban Cicero mintáját kell követni, miután nincs még egy Szókratész, akit a dialógus fő szereplőjévé tehetnénk (*Nobis tamen, quibus Socrates non est exprimendus, dandum esse putaverim operam diligenter, ut quam maxime possimus, hanc ex loco et tempore verisimilitudinis et decori laudem assequamur*).³²⁴

A hely és idő után a tömören *ratio*-nak nevezett gondolatmenetre és beszédfejezésre, különösen az egyes témák felvezetésre kapcsolódó észrevételeit közli. A bevezetésben a megfelelő alaphang megadása a legfontosabb. Számos példát hoz Platónról, Ciceróról és

³¹⁸ De dialogo, 24b-25a.

³¹⁹ De dialogo, 25b.

³²⁰ De dialogo, 25b.

³²¹ De dialogo, 26b.

³²² De dialogo, 27a.

³²³ De dialogo, 27b.

³²⁴ De dialogo, 29b.

Xenophóntól, arra, hogy az egyes dialógusokban hogyan vezették fel az adott témát választékosabb vagy szikárabb nyelvezetet használva. Platónra általában jellemzőbb a *festivitas* és *lepor*, Arisztotelész és Theophrasztosz ellenben ezt igyekeztek kerülni. Végső soron Cicerónak ad igazat, aki szerint a legjobb, ha a mindennapi, társalgási beszéd ritmusa és gondolatfűzése jelenik meg a dialógusban (*Praeclare est enim haec ratio, ac natura sermonis nostri, praesertim familiaris et quotidiani, cuius similitudinem haec pars maxime dialogi consecratur imitando, ut se quasi vinculo quodam, aliud ex alio, longa rerum ac verborum trahat*).³²⁵

A bevezetés tárgyalása után rátér a tulajdonképpeni vita (*contetio*) tárgyalására. Ezen áll az egész dialógus, írja (*est enim locus, qui dialogum vi ac potestate sua totum amplectitur*).³²⁶ Ennek két fő része vagy alkotóeleme a témamegjelölés (*propositio*) és a levezetés, bizonyítás (*probatio*).³²⁷ Sigonio szerint a legjobb a lehető leghamarabb megjelölni a témát, hogy az olvasó ne maradjon sokáig bizonytalanságban (*est igitur ita haec quasi dialogi fabula constituenda, ut aut in primis verbis í aut non ita multo post extet atque appareat, quid sit id, de quo inter eos, quos induximus, disputatur, í ne diu lectoris animus in argumento percipiendo aberret*).³²⁸ Ez különféle beszédszituációk révén érhető el: kérdéssel, kéréssel, esetleg buzdítással.³²⁹ A problémafelvetést a bizonyításnak vagy a cáfolatnak kell követnie, de a dialógusírónak ügyelnie kell arra, hogy ezt a beszélgetésben szétszórva valósítsa meg (*inter probandum varia morati sermonis quasi semina dispergamus*).³³⁰ Ezután rátér az *argumentatio* avagy *probatio* jellemzésére, amelynek eszközeit a logikából ismert bizonyítási eljárásokkal (*sylogismus, inductio, enthymema, exemplum*) azonosítja.³³¹ Mindez azonban, mint írja, nem jelenti azt, hogy a dialógus a szó valódi értelmében filozófiai jellegű lenne. Különbséget tesz ugyanis a *sermo dialecticus* és a *sermo philosophicus* között: utóbbi tárgya az örök állandó (*materia perpetua, aeterna*), érvelése csak magára a dolog természetére épül (*argumenta a sola rei natura*), célja és eredménye pedig a tényleges tudás (*scientia*). Ezzel szemben a *sermo dialecticus* tárgya bármi lehet (*materia quaecunque*), érveit a szükség diktálja (*argumenta ex necessario*), eredménye pedig csupán vélemény (*opinio*).³³² Itt még megjegyzi, hogy a retorikai meggyőzéssel is véleményt alakítunk ki, csak hogy ez a vélemény

³²⁵ De dialogo, 32b.

³²⁶ De dialogo, 35a.

³²⁷ uott.

³²⁸ De dialogo, 35a-35b.

³²⁹ De dialogo, 35b.

³³⁰ De dialogo, 37a.

³³¹ De dialogo, 38a-38b.

³³² De dialogo 39a-40a.

a hiten (*fides*) és nem a valóság ségen alapul. Eszmefuttatása azért nagyon fontos, mert ekkor jut el a dialógus tulajdonképpeni definíciójának kimondásához, amely e szerint így hangzik: a dialógus a dialektikus vita utánczata (*dialecticae disputationis effigies*).³³³ A vitában résztvevőknek a vita tárgyáról nincs biztos tudásuk, abban bizonytalanok, érvelésük a valószínű ségre alapozott (*rationes ad opinionem probabiles*).³³⁴

Traktátusa végén, mintegy zárásként Platón, Cicero és Xenophón dialógusainak argumentációs technikáit ismerteti.³³⁵ A szókratészi dialógus két f típusáról, a tentatív (*πειρατικός*) és a bábáskodó (obstetricius, *μαλευτικός*) dialógusról is szól. Hangsúlyozza, hogy a dialógus írására vállalkozónak ezek a szerzők (fként Platón és Cicero) kell, hogy az el képei legyenek.³³⁶

Sigionio dialóguselmélete, mint az a fentiekben egyértelműen kitűnik, teljességgel kizárta a komikumot és a szatírárt. Lukianoszt úgy említi, mint aki elsőként rontotta meg a régi dialógust (*corrupt antiquum dialogum*),³³⁷ ezzel tehát ítéletet mond egyben a modern, Lukianosz-követő, irodalmiasabb dialógusok felett is (tegyük hozzá azt is, hogy Lukianosz, Erasmusszal együtt éppen a traktátus írásának környékén, 1559-ben kerül Indexre). A dialógus nála szigorúan a filozófiai dialógust jelenti. Fontos megállapítása ugyanakkor a műfaj hármasság, kevert jellegének a kifejtése, valamint a probabilitás elvének a hangsúlyozása, amely elemek az utókövetelméletíróknál is felbukkanak.

Sigionio egy évvel a dialógusról írott könyve megjelenését követően, 1563-ban hagyta el Padovát és még azon az évben Bolognában kezdett tanítani.³³⁸ A dialógusról írott traktátusa mindkét utókövetelméletíróra hatott: az 1560-ban a padovai egyetemre beíratkozó és nála retorikát hallgató Torquato Tasso-ra (1544-1595; traktátusa 1585-ben jelent meg Rómában, *Discorso dell'arte del dialogo* címmel)³³⁹ éppúgy, mint az idősebb padovai kortárs, olasz nyelvű dialógusairól is ismert irodalmárra, egyben az ifjú Tasso atyai barátjára és az *Accademia degli Infiammati* köreibbe bevezető patrónusára, Sperone Speroni-ra (1500-1588).

³³³ De dialogo, 40b.

³³⁴ De dialogo, 41a.

³³⁵ De dialogo, 42b-58a.

³³⁶ *speremus afforei et eiusmodi alia, quae plurima incredibilis illa ad omnia tum Platonici, tum Tulliani ingenii facultas et copia suppeditare quaerenti nullo negotio potest. quae quidem facile quisque notare per se poterit, qui studium suum ad eorum dialogorum observationem notationem que contulerit.* De dialogo, 58a.

³³⁷ *consuetudinem í postremo a Luciano ad deos, ad mortuos et ad meretrices risus, ut ipse confessus est, captandi gratia tenere translata esse.. Nam in eo dialogo, qui inscribitur Prometheus, ipse se purgat, quod comoediam cum dialogo sociarit, ac res valde disiunctas et quae coire nequeant, copularit.* De dialogo, 13a.

³³⁸ McCUAIG 1989, 53-54.

³³⁹ McCUAIG 1989, 50-51.

Speroni életében soha nem publikált *Apologia dei dialoghi* c. m. vét egy konkrét alkalomból kezdte el írni 1574-ben: a negyvenes évektől számos kiadást megért dialógusai³⁴⁰ miatt valaki feljelentette az inkvizíciónál. Az 1740-ben megjelent életmű kiadásban³⁴¹ négy részre osztott, félig értekezési, félig dialogikus munka első két fejezete készülhetett el ekkor, valóban erős bennük a védekezési szándék, ugyanakkor, mint azt a reneszánsz dialógus egyik első nagy monográfusának véleményével szemben³⁴² egy recensőbb tanulmány szerzője, Bodo GUTHMÜLLER kritikailag megjegyzi; nem igaz az, hogy az inkvizíció közvetlen nyomása alatt született volna a munka, annál jóval kiérleltebb és rendszerezettebb gondolatokat közöl a dialógusírás elméletéről és gyakorlatáról.³⁴³ Virginia COX szerint Speroni munkája, összevetve Sigonio és Tasso jóval formálisabb szemléletű traktátusaival, kitűnik modernségével és komplexitásával.³⁴⁴ Mint láttuk, Tasso egy időben lényegében mind Sigonio, mind Speroni tanítványa volt, szintén írt néhány dialógust is, azonban közel sem annyit, mint Speroni. Hármuk közül tehát (Sigonio-tól egyetlen dialógus sem maradt ránk) Speroni-nak volt a legnagyobb gyakorlati tapasztalata a dialógusírásban.

Nyilvánvaló, hogy Sigonio művét ismerte, számos közös megállapításuk van, sőt Platón dialógusairól szólva ugyanazt a gondolatot is közli Nagy Szent Vazultól, amit Sigonio traktátusából is idéztünk fentebb.³⁴⁵ A dialógusban szerinte is három *disciplina* működik közre, a poétika, retorika és a filozófia. Az ideális dialógusmodell megtestesítőjének (*dialogo ben formato*) Platón dialógusait tartja. Szintén, ahogyan azt Sigonio-nál láttuk, az előadásmód szempontjából különbséget tesz a mimetikus, narratív és a kevert formák között. Lukianoszt Sigonio-hoz hasonlóan szintén elítéli, jóllehet elismeri, hogy ifjúkori dialógusaiban maga sem vetette meg ezt a fajta dialógusművészetet. Ugyanakkor a dialógus stílusáról Sigonio-tól eltérő álláspontja van. A dialógus szerinte (itt is, mint oly sokszor, Petrarcat idézi) legyen olyan, mint egy *giardinò dilettevole*, avagy másik metaforával egy *piacevole labirinto*, a szerzőnek szinte körül kell táncolnia kiválasztott témáját, nyelvezetében, fogalomkészletében

³⁴⁰ *Dialoghi di M. Sperone Speroni*, első kiadás: Velence, 1542.

³⁴¹ *Opere di M. Sperone Speroni degli Alvarotti tratte da' mss. originali I-V*, a cura di Marco FORCELLINI, Venezia, Occhi, 1740.

³⁴² SNYDER 1989, 93-94.

³⁴³ Bodo GUTHMÜLLER, *Zur Theorie des Dialogs im späteren Cinquecento: die Apologia dei Dialogi des Sperone Speroni (1574) = Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*, hrsg. Bodo GUTHMÜLLER und Wolfgang G. MÜLLER, Harrassowitz, Wiesbaden, 2004, 165-183; 168.

³⁴⁴ COX 1992, 71.

³⁴⁵ GUTHMÜLLER, 170.

meglep nek és újszer nek kell lennie.³⁴⁶ Dialóguselméletében központi fontosságú elem a *játékosság* és a szórakoztatás (*gioco/diletto*).

Szintén fontos elem nála, csak Sigonio-hoz képest jóval hangsúlyosabban jelenik meg, az ismeretelméleti különbségtétel a dialogikus úton leszrt vélemény és a filozófiai levezetésb l megszület tudás között. A dialógus írójának saját hangja és véleménye mindig rejtve kell, hogy maradjon (*L'author del dialogo messa in silenzio la sola et propria sua voce*), az ellentétes vélemények között csak igen ritkán foglalhat állást, a dialógus lezárásának inkább a jó komédiák befejezéséhez kell hasonlítani (*lo autore del dialogo i rade volte sopra esse vuol dar sentenza finale, ma resta sempre intra due, onde ciascun deø favellatori possa vantarsi di aver ragione nella vittoria e appagarsi del suo sapere. Il qual essito del dialogo simile essendo in un certo modo ai buoni fini delle comedie, parimente diletta molto il lettore e lo scrittore del dialogo, e è un bel giuoco di tutti due*).³⁴⁷ A tanulságot ugyanis az olvasónak kell levonnia, ebb l a szempontból tehát a komédiához hasonlóan mindegy, hogy az ábrázolt személyek és véleményük morálisan elítélhet ek-e.³⁴⁸ S t, ennél is továbbmegy: a dialógus szerz jének nem csupán állást nem kell foglalnia, de nem is kell tisztában lennie a dialógus szerepl i által fejtegetett vélemények igazságtartalmával: ha birtokában lenne ennek ugyanis, akkor nem dialógust kellene írnia, hanem arisztotelészi mintájú értekezést.

Ez a fajta ismeretelméleti szkepszis³⁴⁹ a század végén már meglehetősen ritkaságszámba megy, inkább az érett humanizmus korára, Speroni mesterére, Pomponazzira, illetve a vele kortárs Erasmusra jellemző. Kovacsóczy dialógusában, mint az a következő alfejezetb l remélhetőleg kiderül, hasonló, Erasmusszal és a padovai kés humanizmus Speroni által képviselt szkepticizmusával rokonítható elemeket fedezhetünk fel. Nincs arra konkrét bizonyíték, hogy Speronival bármiféle közvetlen kapcsolata lett volna az ifjú erdélyi humanistának, ugyanakkor az illusztris irodalmár tanítványai, Bernardino Tomitano és Bernardino Trevisano, akik szintén az *Accademia degli Infiammati* tagjai voltak, tanították, amint az a doktorrá avatási jegyz könyve alapján korábban megállapítottuk. Speroni feljelentése idején Kovacsóczy Padovában tartózkodott, az ügy nyilvánvalóan nem kis hullámokat kelthetett a padovai közéletben, s t alkalmasint a dialógus elmélete iránti

³⁴⁶ *è pieno di spirito grazioso quanto ai concetti e alle parole e abbondante di cose nuove o rinnovate in maniera che pochi siano on nessuno che gli sovegna di averle lette altra volta.* GUTHMÜLLER, 174.

³⁴⁷ GUTHMÜLLER, 178.

³⁴⁸ Guthmüller itt az 1740-es összkiadás reprintjéhez (Roma, Vecchiarelli, 1989) el szót ír Mario POZZI-t idézi: *Speroni insiste sul diletto, ma non meno sulla verità, che le persone intelligenti possono ricavare da dialoghi che pur non concludono o sembrano concludere in maniera paradossale o introducono personaggi moralmente condannabili.* GUTHMÜLLER, 179.

³⁴⁹ GUTHMÜLLER, 180-181.

érdeklődést is megnövelhette, lévén, hogy a vád Speroni korábbi dialógusain alapult. Kovacsóczynek tehát minden lehetősége megvolt arra, hogy a dialógus elméletével és gyakorlatával, különösen ennek a konkrét ügynek a kapcsán közelebbre is megismerkedhessen. A *Dialogus de administratione Transylvaniae* szövegének elemzése során nemcsak arra a kérdésre adhatunk választ, hogy a fent részletesen ismertetett elméletek a gyakorlatban vajon megjelennek-e az erdélyi humanista szövegében, hanem arra is, hogy a Speroni és társai által képviselt padovai akadémista szellem Pomponazzihoz és Erasmushoz hasonló szkepticizmusa hatással lehetett-e rá, illetve az irodalmi elvárásoknak ezzel a behatárolt hatásával megmagyarázható-e legalább részben a Dialógus eddigi kutatást meglehetősen zavarba ejtő értelmezhetetlensége, vagy ha úgy tetszik határozatlansága és színtelensége?

4.4. KOVACSÓCZY DIALÓGUSA

4.4.1. A DIALÓGUS AJÁNLÁSA; A BUKOLIKUS KERET

A Dialógus kettős ajánlással, illetve kísért levéllel jelent meg, ezek mellett sem mehetünk el szó nélkül, fontos szerepük van ugyanis: részben egy fiktív kerettörténetet adnak a műnek, részben pedig a keletkezési körülményeire vonatkozóan szolgáltatnak információkat. Az első, augusztus 1-én keltezett ajánlást ugyanis nem Kovacsóczy írja, hanem Marcello Squarcialupi, Báthory Zsigmond antitrinitárius szimpátiájáról ismert udvari orvosa Gyulafehérváron, a címzett pedig Berzevizcy Márton, Báthory István krakkói magyar kancellárja. Nem egy megszokott szituáció, hogy idegen művet ajánl, ezt azzal magyarázza, hogy a meglehetszerűen szerény és visszafogott kancellárnál járva mintegy véletlenül pillantotta meg a könyvecskét, belelapozott és azonnal megfogta érveinek súlya és elegáns latinsága, ám csak hosszas unszolás árán kapta meg tőle, a kiadásra az alkalmat pedig inkább a *Gratulatio* megírása szolgáltatta.³⁵⁰ A szerző, miután tehát hosszas rábeszélésre kötélnek állt, művét szinte lemondott, és teljesen rábízta, kinek ajánlja,³⁵¹ pedig Berzeviczyre gondolt, annál is inkább, mert egyrészt régi jó barátja Kovacsóczynak, másrészt pedig neki (Squarcialupinak), miután távozni készül Gyulafehérvárról, a királytól a kért szükséges dolgot (alighanem pénzsegélyt), ki tudja eszközölni. A célközönséget is megjelöli: *avidis novarum rerum et egregiarum hominibus communicaremus*, vagyis az új és kiváló dolgok iránt érdeklődő emberekkel kívánja megosztani a művet.

A második, keltezés nélküli levelet már maga Kovacsóczy írja Gyulai Pálnak, a krakkói magyar kancellária Berzevizcy alatt dolgozó titkárának: küldöm neked Eubulusomat, akit kértél (*Mitto ad te Eubulum meum, quem petiisti*). Ez már rögtön ellentmond a Squarcialupinál olvasható szép történetnek, amit pl. Szádeczky Lajos minden mérlegelés nélkül elfogad.³⁵² Igaz, folytatja Kovacsóczy, a mű nem olyan, mint a minap Niepołomiczében volt, jóval visszafogottabb, fésületlen és komor (*sentus, squalidus, moerens*), annyira gyölköletes manapság az igazság kimondása (*adeo veritatis odiosa est*

³⁵⁰ *Cum enim primum, nescio qua occasione, eum vidissem legissemque avide, ita me coepit, cum argumenti ipsius gravitas, tum latinae dictionis elegantia, ut quamprimum editum in lucem cuperem. Verum cum id ab homine modestissimo non impetrarem, recurreram identidem, eumque orabam ex occasione omni, ne aureolum hunc libellum suum nobis invideret. Quin facultatem daret potius, ut cum una cum adiuncta oratione, qua victorias Moscicas maximo regi nostro gratulatur, avidis novarum rerum et egregiarum hominibus communicaremus.*

³⁵¹ *a se quasi emancipatum ingenii sui foetum, totum in meum arbitrium conferret, ut cui videretur dedicarem.*

³⁵² SZÁDECZKY 1891, 40; vö. még: EOE III, 59.

oratio). Pedig egyetlen érvük volt csupán ellene, *egy legyen úr csak*, idézi Homéroszt,³⁵³ és közben nem vették figyelembe, hogy nem Agamemnónt, hanem Phoinixokat (akik igen ritka madarak) keresünk: *non Agamemnonem aliquem, sed Phaenices, (raras quidem aves) quaerimus*. Az ember azonban már csak ilyen, többnyire a tekintély és a tömeg véleménye után megy. De hagyjuk a panaszt, zárja le levelét, hiszen királyunknak, a haza legbiztosabb üdvének jóvoltából *immáron a zavarok lecsillapodtak és biztos kiköt be látszunk érni, ugyanakkor arra is változatlanul készek vagyunk, hogy tisztségünk lámpását másnak átadjuk (regis ipsius nostri, certissime salutis patriae, auspiciis, turbis hisce sedatis, in portu iam navigemus: Ita tamen, ut tanquam cursores, parati simus semper, muneris huius aliis lampada tradere)*.³⁵⁴

Az els levelet mindezek után egyszer irodalmi fogásnak ítélnélhetjük, amelynek ugyanakkor egyértelmű funkciója van: a szerző és műve között biztonságos távolságot kreálni. Kovacsóczy nyilvánvalóan nem volt biztos művének várható fogadtatásában, emiatt a vélhetően a hármastanács működését lefektet, meglehetősen hosszasan Niepołomiceai tárgyalások (1582. december-1583. március) idején első változatában megírt, eredetileg valószínűleg a mű szereplőiről *Eubulus*-nak címzett, és a kényes kérdésekben (például az államformák felől) sokkal nyíltabban fogalmazó dialógusát alaposan átalakította, és így adta nyomdába. Kérdéses marad továbbra is, hogy kinek és milyen alkalomból szánta művét, erre, és az ajánlólevelekkel kapcsolatos egyéb kérdésekre részletesebb választ később, a politikai háttér kifejtése során próbálunk majd adni.

Rátérve a dialógus ismertetésére, először a szereplőkről, a helyszínről, valamint a keretről kell szólnunk. A szereplők nevének kiválasztásában Kovacsóczy a reneszánszban kialakult gyakorlatot követi, de ezt sem céltalanul teszi. Mint azt többször leírták már, beszélőnevekről van szó, a *Philodacus* név Erdély barátját, ő pedig az *Eubulus* név jó tanácsadó jelenti. Cicero és Platón dialógusaiban a beszélgetőtársak mindig valódi személyek; különösen Cicerónál fakad ez egy saját kora, illetve a korábbi generáció római elitjét alkotó baráti társaságok megörökítésének az igényéből. Ezt az igényt figyelhetjük meg a XV. századi itáliai humanista dialógusoknál is.³⁵⁵ Ezzel szemben a XVI. században, különösen a műfaj Alpokon túli elterjedésével jelentősen megnőtt a fiktív szereplős dialógusok száma, ami egyrészt

³⁵³ II, II, 204.

³⁵⁴ A szövegrészeket, ahogyan ezután is, a saját, értelmező fordításomban közlöm. Bónis György fordítása ugyanis, sokszor nyelvtanilag sem mindig pontos, illetve a körülmények mélyebb ismeretének híján, láthatóan küzd azzal, hogy értelmet adjon az időnként meglehetősen homályos megfogalmazásnak. Janus Pannonius ómagyarországi humanisták, 1225-1254.

³⁵⁵ Kiváló magyarországi példa erre Bonfini *Beszélgetés a szüzességről és a házasságról* c. dialógusa.

Lukianosz Erasmusnak is köszönhetően megnövekedett hatásával magyarázható, másrészt a reformációtól kezdve tapasztalható, Erasmus *Colloquiájára* szintén nagymértékben jellemző szerzői óvatossággal: ha a témájukban és hangvételükben is egyre polémikusabbá váló dialógusok szereplői ismert személyek lettek volna, azzal a témaválasztás, a hangvétel, stb. miatt már egyébként is meglévő támadási felületek mellett csak még egy újabb nyílt volna.³⁵⁶

A fiktív név tehát részben a szerzői rejtőzködést szolgálta, részben pedig a mű színpadias, irodalmi (mimetikus) karakterét erősítette. A dialógus műfaji sajátosságaihoz ez a fajta távolságtartás, amint az Speroni teoretikus megfogalmazásából is kitetszik (lásd fentebb), Kovacsóczy korában már szervesen hozzátartozott. A névválasztással tehát, a fentiekben logikusan következően, Kovacsóczy a dialógusnak ehhez a mimetikus hagyományához igazodott. Ebulus nevét konkrétan Erasmus *Colloquiájából* meríthette, ezt nem csupán a dialógus műfajának ebben a XVI. században széles körben ismert és a latinoktatásban használt alaptípusában két beszélgetésben is előforduló Ebulus névvel magyarázhatjuk, hanem konkrétan két szövegreminiszcenciával, amit a bukolikus felvezetésben Kovacsóczy a *Colloquia Virgo misogamos* című, Ebulus és Catharina között zajló dialógusából, valamint a platóni szümposzion-formában írt *Convivium religiosum* c. beszélgetésében vehetett kölcsön: *ecce vernant et rident in agris omnia ill. nihil quidem est amoenius rusticatione.*³⁵⁷

A bukolikus helyszínnek, ahogyan azt Sigonio és Speroni traktátusában is láttuk, szintén az ókorra visszanyúló nagy hagyománya volt a dialógusirodalomban. Sigonio itt különbséget tesz Platón és Cicero között, hiszen az utóbbinál a szereplők inkább egy vidéki villa kényelmében, míg előbbinél vagy a városi, szintén pihenést, vagy testgyakorlás szolgáló köztereken, vagy elhagyott vidéki tájakon vitatták meg témájukat. Kovacsóczynál is ez a fajta vidéki elhagyatottság jelenik meg, ami alapvetően Platón Phaidroszára megy vissza, és a

³⁵⁶ Virginia Cox a fiktív szereplő dialógusok elterjedését Lukianosz hatásával magyarázza, ugyanakkor az is nyilvánvaló, mint azt Walther Ludwig megjegyzi, hogy sokszor egyáltalán nem lukianoszi hangvétel dialógusoknak is költött nevek szereplői vannak; a legvalószínűbb tehát, folytatja ugyan, hogy különösen Erasmustól kezdve, a fiktív nevek egyszerre védelmi funkciót, afféle álarc szerepet töltenek be, amelyek révén a szerző távolságot tarthat magától. COX 1992, 21; LUDWIG 2004, 86-87.

³⁵⁷ Erasmus, *Convivium Religiosum*, ASD I/3, 231: *Cum omnia nunc vernant et rident in agris*; *Virgo misogamos* ASD I/3, 289: *Quam vernat, quam arridet undique mundus!*; *Convivium Religiosum* ASD I/3, 231: *Si tales adessent aliquot, nihil esse posset amoenius rusticatione*. Magyar fordításuk: Rotterdami Erasmus, A n. kr. I. és a házasságról, szerk. PETNEHÁZI Gábor, Lazi Kiadó, Szeged, 2011; Rotterdami Erasmus, Beszédetek a keresztény vallásról. Vö. PETNEHÁZI 2010, 74.

renewalsban igen nagy karriert futott be.³⁵⁸ A vergiliusi bukolikát egy konkrét sor idézi meg a harmadik eclogából: *Nunc frondent silvae nunc formosissimus annus.*³⁵⁹

4.4.2. PROPOSITIO; CONTENTIO

A dialógus alapszituációja szerint tehát, nem messze a várostól, magányos sétája közben lepi meg Ebulust Philodacus, aki szerint barátját bizonyára az állam gondjai foglalkoztatják, és amiatt menekült a természetbe, hogy nyugodtan tudjon gondolkodni. Ami ezután következik, az a tulajdonképpeni *contentio* bevezetéseként, egy afféle késleltet játék: Ebulus láthatólag igen rossznéven veszi barátja állandó kérdez sködését, és arra irányuló igyekezetét, hogy egyáltalán bevallja, az állam életében tapasztalt jelenlegi gondok t is foglalkoztatják és erre megoldást keres. Philodacus igen sokféle érvel és módon próbálja barátját közömbösségéb l kibillenteni: tunyasággal vádolja, Cicero-idézetekkel bombázza, amelyekkel végül eléri, hogy Ebulus meghallgassa.

A *propositio* megfogalmazása tehát (ellentétben mindazzal, amit Sigonio traktátusában láthattunk, de tökéletesen eleget téve a Speroni-féle *gioco* követelménynek), csak ezután a relative hosszú bevezetés után következik, ráadásul ez is a két szerepl vitáján keresztül, amelyben változatlanul Philodacus az aktívabb fél. Elvesztettük a fejedelmet ó mondja Philodacus. Na és aztán, van törvényes örököse ó válaszol Ebulus. Van, de kiskorú ó Nem baj, ott van mellette a szenátus, *antiqua fide, singulari auctoritate, et prudentiae praeditus* ó A mi szenátusunk a legkevésbé sem felel meg a nevének ó vágja rá erre Philodacus. Akkor mit javasolsz, kérdezi Ebulus, milyen kormányzási forma illene a mostani helyzethez? (*Quid ergo tu autumas? quam putas magis convenire temporibus istis administrandae Reipublicae formam?*) Én bizony semmilyen újat, mondja Philodacus, csak azt, amit a legbölcsebbek is a legjobbnak ítélnék és folyamatos, hosszú évszázados gyakorlata is igazol. Ebulus erre kételyét fejezi ki: ha lenne időm, könnyen bebizonyíthatnám, tévedsz, elvégre err l a dologról ahány filozófus, annyiféle vélemény van. Csodálkozom, hogy ezt mondd, válaszolja Philodacus, hiszen Homérosz óta minden valamirevaló bölcs az egyeduralmat többre tartotta a sokak uralmánál (*omnes pene claros nomine sapientiae viros, quotquot Homerum sunt secuti, unius dominationem praetulisse potentiae, et regimini multorum*).

³⁵⁸ Platón platánjának karrierjér l vö. LUDWIG 2004, 77-79. Erasmus név szerint említi Phaidroszt a *Colloquiában*, a *Convivium religiosumban*. ASD I-3; magyarul: Rotterdami ERASMUS, Beszélgetések a keresztény vallásról.

³⁵⁹ Verg. Ecl. 3, 57.

Eubulus erre adott válasza valószínűleg ez egyik olyan hely lehet, ahol Kovacsóczy az eredeti szövegbe utólag belenyúlt és megkurtította azt. Philodacus vitapartnere ugyanis, miközben hosszú monológjával átveszi a vita irányítását, teljesen szkeptikus álláspontot fejt ki: mindig nagyra tartottam régiek ítéletét és a tanult emberek konszenzusát ómondja ó de egyetlen tanítómester szavára sem esküdtem fel (*nullius tamen hactenus iuravi in verba magistri*); különösen ebben a kérdésben voltak mindig kétségeim, hiszen ész- és tekintélyérvekkel, valamint példákkal is szembe tudnék szállni veletek. De mit érnék vele? ó vált hirtelen. Legyen, ahogy mondd, ez a te uralmi formád az erősebb, végül is már hozzá is szoktunk és természetes hajlamunk is erre hajt minket (*Sed quid tum postea? Sit sane ita ut dicis, potior ille tuus regendi modus, ut pote cui iam assueti simus, et in quem naturae quodam impetu praecipites feramur*). A gondolatmenetnek ez a kurta-furcsa lezárása arra utalhat, hogy a szövegnek ezen a helyén a Kovacsóczy bevezető levelében emlegetett utólagos söncezúraöléphetett m ködésbe.

De nem látod, hogy milyen messze elkalandoztál a céltól? ó kérdezi továbbra is Eubulus, bevezetve ezzel a dialógus tulajdonképpeni témáját ó nem királyra vagy fejedelemre van szükségünk most, hiszen Isten adományából bírjuk azt, még ha gyerek is még; egy olyan igaz és jeles érdemű férfit, idézi Vergiliust,³⁶⁰ aki az állam hajójának kormányánál a rá váró mindkét feladatnak eleget tud tenni: a gyermek fejedelem nevelésének éppúgy, mint az egész tartomány irányításának (*unum educationis institutionisque pueri principis, alterum moderationis totius provinciae*). Annak a tartománynak kell az élére állnia, részletezi tovább, amely adót fizet a török császárnak, miközben legfőbb urának a lengyel királyt ismeri el, ráadásul népe hitében, vallásában, nemzetiségében megosztott, örökké perleked , békében is háborúra készül , felkelést szító , és veleszületett büszkeségű hajlama van az erőszakosságra, olyannyira, hogy aki vezetésére vállalkozik, az az Etnánál súlyosabb terhet vesz magára. Mindezt azért mondtam el, zárja monológját, hogy lásd miről van szó, illetve, hogy ne ragadjunk le sokáig az alapoknál és a pusztá szavaknál (*Hoc dixi, ut scires, qua de re sermo sit: neve diutius in principiis ipsis vocibusque haereamus*).

Miután Philodacus erre még kétségét fejezi ki arról, hogy a kívánatos, *rector*nak nevezett kormányzó és fejedelmi tisztség között olyan nagy különbség lenne, a bevezetést követő első vita ennek a kettőnek a terminológiai különválasztása körül forog (tehát mégiscsak visszatérnek *ad principia*). Eubulus itt egy olyan definícióját adja a fejedelemnek általában, amely a korban jelentkező korai abszolutista államelméletekhez (pl. Jean Bodin *Six livre de la*

³⁶⁰ Aen. 1, 151.

republique c. m véhez)³⁶¹ valóban nagy hasonlóságot mutat, ugyanakkor azokhoz hasonlóan egyfajta összegzését is jelenti a szekularizált állam irodalmának késő középkortól kialakuló humanista hagyományának is. A fejedelem tehát saját joghatósága alatt áll (*Princeps proprii iuris est*); szeretettel övezett atyja, ill. ezzel együtt ura is mindenkinek, akit tisztelet illet és engedelmesség (*pater est omnium charitate, culto vero et obsequio dominus*). Országának üdve és boldogulása, éppúgy, mint romlása és panaszos helyzete csak rajta áll, saját maga által hozott törvényeinek maga az értelmezője (végrehajtója), hatalmától csak az életével válik meg (*Omnia enim principis propria sunt; ita ut provinciae totius salus et commoda, sicut e contra perniciis et incommoda nunquam ab eo divelli et separari queant. Principis denique potestas perpetua est; et ab eo cum vita ipsa deponitur*). Ezzel szemben a *rector*nak nem a sajátjára, hanem máséra van gondja (*rectoris partes sunt, ut non sua, sed aliena curet*); mindig fejedelmének a személyét és méltóságát tartja a személt, hiszen az hatalmát tartja fenn (*principis semper sui, cuius auctoritatem sustinet, personam et dignitatem intueatur*); ura és a köz javát szolgálja (*non propriam, sed domini sui, et publicam civium utilitatem consecratur*); az ország törvényei is megkötik a kezét (*legibus patriis se obstringi patitur*); ráadásul, ha ideje letelik, tüstént le kell mondania méltóságáról és a rábízott tartományt épségben és egészségben át kell adnia fejedelmének (*ut cum res et tempus, et principis aetas postulaverint, statim exuere se eo munere, salvamque provinciam et integram principi suo reddere queat*). Philodacus köztökösésre még hozzátészi: ez a tisztség valójában még erényesebb férfiút kíván, mint a fejedelmi tisztség (*Ego vero in rectore isto vestro, maiora etiam quam in principe ipso, lumina virtutum requirerem*), és nincs ennél nehezebb és súlyosabb feladat (*nihil gravius ac difficilius esse putem*).

Philodacus erre egy Arisztotelész Politikájából illetve Machiavelli Fejedelméből I ismert közhellyel válaszol: ha a célunkat nem is érhetjük el, úgy kell eljárunk, mint a bölcs íjász, aki a célhoz lehető legközelebbi találatot igyekszik elérni (*Scis optimum sagittarium esse illum, qui non semper feriat, sed quam proxime collimet ad scopum*);³⁶² ember ezt a fajta tökéletességet nem tudja elérni (*Perfectio illa quam requiris, in hominem cadere non potest*); ezek csak ideák, pusztán álmokképek, amelyeket szét kell oszlatnunk (*Ideas autem illas vestras, tanquam inania quaedam mentis insomnia, prorsus missa faciamus*), és inkább az adott közösségben, amelyben élünk, kell megnéznünk, kit is találhatnánk, aki a posztra alkalmas

³⁶¹ Vö. PÁLFFY 2012, 394.

³⁶² Nikomakhoszi etika, 1094a; Machiavelli, A fejedelem, VI, 3: *Akár csak az óvatos íjászok, akiknek a célpont, ahol sebesíteni akarnak, túl messzinek tetszik, és tudván, meddig vissz az íjuk, magasabbra céloznak, mint a kit zött pont; nem azért, hogy olyan magasra röpítsék nyilukat, hanem hogy ilyen magas célzással oda küldjék, ahová akarják*. Ford. Lutter Éva. Niccolò Machiavelli művei I, Budapest, Európa, 1978, 21.

(Converramus itaque nos ad communem hunc coetum hominum, in quo vivimus; ibique videamus, e quem invenire queamus, cui tuto munus tantum committatur).

A magas labdát Eubulus természetesen nem hagyhatja ki: nevezd meg akkor, mondja, ki az akit javasolnál a tisztre. Philodacus kettő ellenvetéssel él: 1. számos olyan férfiú van köztünk, aki a legjobb reményekre jogosít (Eubulus erre gúnyosan megjegyzi, hogy a lehetőség és a megvalósítás két külön dolog); 2. a kormányzó (*moderator*) nyilván nem egyedül fog kormányozni, hanem tapasztalt és eszes férfiak tanácsával övezve, ahogyan azt például római történelemből az ifjú Scipio, vagy Pompeius, illetve a hazai történelemben Mátyás példája is igazolja. Nyilvánvalóan nincs szükségünk sem egy embergyölő Timónra, sem egy zsarnokra, aki csak a saját feje után megy ő teszi hozzá még.

Eubulus válaszában egyrészt szkeptikus hangot üt meg, mondván az ilyen kormányzót, akit te itt lefestesz, legfeljebb kívánhatunk, semmint remélhetünk (*Moderatorem talem Reipublicae nostrae, qualem tu propriis alioqui coloribus atque aptem describis, optare facilius possumus quam sperare*), másrészt, szintén Machiavelli Fejedelmére emlékeztető módon, Philodacus előbbi példáit tökéletesen érvénytelennek és alkalmatlannak minősíti. Scipio és Pompeius is inkább hadvezérek voltak, akik bizony békében egyáltalán nem voltak ki úgy az állam irányításában, sőt a pártarcokban számos alkalommal alulmaradtak.³⁶³ Nekünk most egy olyan emberre van szükségünk, mondja, aki háborúban és békében egyaránt a legkiválóbb vezető (*qui et bella tractare didicerit, et pacis artibus ita excellat, ut neminem sibi praeferrere harum virtutum laudibus sinat*). A régi római köztársaság és mostani erdélyi fejedelemség helyzete ráadásul két külön dolog; azoknak nem kellett ugyanis ifjú fejedelmek nevelésére gondoskodniuk. Mátyás példáját az általa korábban a kormányzó és király között leszögezett határozott különbségtétel miatt utasítja el (*De Mathia autem rege satis credo intelligis, si memoria tenes quod inter regem, et moderatorem discrimen posuerim, quid possim respondere*). Ezekkel az *exemplum*okkal tehát, vonja le a következtetést, nem tudod alátámasztani az állításodat: olyan *moderatort* mondj nekem, aki a kiskorú fejedelmet és a rá bízott országot is irányítani tudta, és akinek példája országunk mostani helyzetében alkalmazható lenne (*Moderatorem nobis aliquem, qui et aetati tenerae principis, et regno cum*

³⁶³ *Imperatores illi praeerant exercitibus, iisque invictis inprimis, et artibus bellicis instructissimis, quibus facile hostes fundebant, victorias et triumphos reportabant, non autem provinciis aut regnis peculiari quadam moderandi ratione devinctis. Id autem facile hinc liquere poterit, si meminerimus eos, positis armis in privata vita non eaque claros extitisse. Imo saepe a minoribus civibus, ut a Petiliis, Catonibus, et similibus, in contentionibus civilibus insignes iniurias accepisse.* Vö. Machiavelli, A fejedelem, XVII, 19-22: *Ez a természet idvel feltöltött ejthetett volna Scipio dicsőségén, hírnevét elhomályosította volna, feltéve hogy ilyen maradt volna akkor is, ha hatalomra került; de mivel a szenátus kormányzása alatt állott, e káros tulajdonságát nem vették észre, sőt dicsőségére vált.* Ford. Lutter Éva. Machiavelli művei I, 57.

autoritate praesit, in medium adferas; ut ad eius exemplum nos etiam res nostras, regni que statum rite componamus).

A vita ezt követő részében Eubulus követelésére, tudniillik, hogy nevezzen meg a múltban olyan kormányzókat, akik a kettős terhet az ifjú fejedelem nevelését és az állam irányítását békében és háborúban egyaránt ó sikerrel látták el,³⁶⁴ Philodacus a mitológiából és a történelemből próbál példákat felhozni, ám Eubulus valamennyit cáfolja, mondván, hogy ezek csak nevelők és nem kormányzók voltak (ilyen az Achilleust nevelő Kheirón és Phoinix, avagy a Lüsizimakhosz és Leonidász, Alexandrosz nevelői, illetve az apja halála után Philopoimént felnevelő Kaszandrosz).³⁶⁵ Philodacus következő példája már egyenesen öngólnak bizonyul: az Egyiptomba menekülő Pompeiust megölet és Kleopátrát elüldöző Potinus (Kovacsóczyánál Photinus) eunuch³⁶⁶ említésére Eubulus joggal vághatja rá: ha ezt a példát hozod fel, akarva akaratlan beismered, hogy az egyszemélyi kormányzásnál nincs veszedelmesebb és bizonytalanabb dolog (*Si hoc exemplo uteris, concedes volens nolens mihi, nihil tibi absoluta unius gubernatione, vel infirmius, vel pernitiosius esse posse*). Philodacus erre utolsó és legerősebb érveként a hazai történelemből Hunyadi János és Szilágyi Mihály kormányzóságát hozza fel, akik alatt az ország szekere a legjobb úton haladt; nekik maguk királyaiakat a legnagyobb szeretettel övezték; ráadásul az ellenséggel számtalanszor összecsaptak. A korábban említett szempontrendszernek tehát megfeleltek (*Ecce tibi singularia fidei, fortitudinis, magnanimitatis, totius denique honestatis exempla*).

O divinum Corvorum nomen; o digna Romano sanguine posteritas ó mondja erre Eubulus meghatottan, majd ellentámadásba lendül: ezek a te triariusaid Philodacus éppen hogy cáfolják azt, amit bizonyítani kívánsz. Ha egy emberre bízunk az állam kormányzását, annak sikerét honnan máshonnan, ha nem a végéig bírjuk meg (*Gubernatio Reipublicae quae uni committitur si laudabilis est, unde melius quam ex eventu cognoscitur*)? Hunyadi győzhetetlen hadvezér volt, Nándorfehérvárt felmentette, az országot a barbároktól megóvta, királya

³⁶⁴ *Opto enim, ut mihi nomines aliquem, qui pupilli alicuius principis, una cum istius provincia curam gubernationemque gesserit, munereque hoc suo, summa cum fide, dexteritate, innocentia, et laude ad extremum usque perfunctus fuerit.*

³⁶⁵ Plutarkhosz, Párhuzamos életrajzok, Philopoimén. A kritikai kiadásokban, ahogyan az Máthé Elek fordításában is látszik, a Kaszandrosz név helyett Kleandrosz szerepel. A XVI. század második felében két latin kiadást is találtam, mindkettőben Kaszandroszként szerepel a kérdéses személy. *Plutarchi Chaeronensis summi et philosophi et historici opus quod Paralella et vitas appellant, Guilielmo Xylandro Augustano interprete, Heidelbergae, Lucius, 1561; Plutarchi Chaeronei gravissimi et philosophi et historici Vitae comparatae illustrium virorum Graecorum et Romanorum ita digestae ut temporum ordo seriesque constet, Hermanno Crusario I.C. atque illustrissimi ducis Clivensis et Iuliacensis consiliario interprete elegantissimissimo ac fidelissimo, Basileae apud Thomam Guarinum, anno 1564.*

³⁶⁶ Caesar, *Bellum Civile*; Lucanus, *Pharsalia*

számára épen, egészben meg rizte. Tevékenységének Amaltheia szarujából ömlő áldását az egész ország élvezhette. A sok siker és ezek folytán a rengeteg ráruházott kitüntetés, cím és adomány azonban csak a bukását volt hivatva előkészíteni, ő a király azért adta neki, hogy óvatlanabb legyen, és alkalmas pillanatban könnyebben hóhérai kezére kerülhessen.³⁶⁷ Tekintsd át életét, micsoda győzelem, intrikák és folyamatos áskálódás övezte, olyannyira, hogy ezeket a fiainak is átörököltette, akik közül az egyik méltatlanul hóhérekre jutott, a másikat pedig börtönbe vetették. A nagy embereknek ez az elismerése; a vágyott kormányzásnak ez a jutalma (*Haec sunt praemia magnorum virorum; hi fructus gubernationis adeo expetendae*). Szilágyi sorsa is ezt példázza, hiszen Mátyás nagybátyját, akit I. életem és méltóságát visszakapta, számos tisztséggel és ajándékkal tüntette ki, majd bebörtönöztette, ahonnan csak szakácsa segítségével szabadult ki. S ez a király, akihez hasonlót Magyarország nem látott, bár ne szennyezte volna be nevét ezzel a hálátlan cselekedettel. De az is lehet, folytatja, bevonva a szerencse és a sorsszerűség fogalmát, hogy maga a dolgok változékonyságában gyönyörködő szerencse irigyelte meg jósorát, vagy a sorsnak a kormányzókkal szembeni valamiféle örökké ellenséges, titkos szükségszerűsége miatt kellett annyi veszedelmet és szenvedést elviselnie (*vel fortunae ipsius, quae vicissitudine rerum humanarum delectatur, iniuria, vel occulta quadam fati necessitate infesta semper gubernatoribus, in eas aerumnas et vitae angustias incidisse*). Íme, a ragyogó példák közül csak azt tanulhatod meg, hogy mennyire veszedelmes és végzetes a kormányzás, és hogy mindaz a jó, amit említesz, valójában rosszra változik; jobb tehát ha mint egy kígyót vagy veszett kutyát, messzire elkerülsz (*Ecce habes, quid ex his tuis splendidis exemplis discas; quomodo hos exitus tam invidiosae, et exitiosae gubernationis extimescas, et qua ratione falsa ista bona, quae ut vides, vera sunt mala, cane peius et angue odio habeas et vites*).

Eubulus állítása tehát, hogy a kormányzás, mivel a végkimenetele mindig rossz, ezért alapvetően rossz, ráadásul ingatag szerencsés, elátkozott intézmény. Egy rövid átmeneti részt követően ezt a szükségszerű bukást igyekszik majd történelmi példákkal igazolni.

Az átmeneti részben Philodacus a Cicerótól ismert stoikus érveléssel jön: a kimagasló lelket semmilyen veszély sem riaszthatja el kötelessége teljesítését, és tartsa meg a halált is vállalja érte. Az állam haszna előbbre való az egyén boldogulásánál (*Excelsi enim animi est, non*

³⁶⁷ *Honos ergo est a rege habitus Corvino; unde tanta benignitas? cur est factum? ut vivat sanus, regnetque beatus? minime vero. Sed potius, ut inanibus honorum titulis, et falsa liberalitatis imagine fasciatus, nullis in posterum vitae salutisque causa cautionibus uteretur: sed quandocunque rex insania praeceps in scelus rueret, paratum percussoribus iugulum praeberet.*

*deterreri periculis ab officio; immo mortem quoque ipsam si sit opus contemnere. Bona enim illa, quae a summis viris in patriam proficiscuntur, potiora debent esse, propria illorum salutis vitaeque caritate).*³⁶⁸ Ezt éppen a Szilágyi és Hunyadi példája bizonyítja. Az erényt mindig irígység övezi. Eubulus erre Horatiust idézve felel: ezek szerint akkor jobb elkerülni ezt a pestist (a kormányzóságot), hiszen mi lehet annál szomorúbb, mint ha az erény nem nyeri el méltó jutalmát: *Vagy üres fecsegés csak a virtus/vagy joggal követel koszorút és díjat a bátor.*³⁶⁹ Philodacus erre, felvezetésként a következő témához, azt veti ellen, hogy elszigetelt példák alapján nem lehet általában azt mondani, hogy mindazoknak, akik a köz javát szolgálták, érdemeikért cserébe jogtalanságot kellett elszenvedniük. Meg aztán, az ifjú fejedelem helyes és erkölcsös nevelése is ezt van hivatva megakadályozni, ti. ha a kormányzó megfelel en gondoskodik a rábízott fejedelem nevelésér l, akkor saját kés bbi sorsáról is gondoskodik. Eubulus ebben is meglehet sen szkeptikus: az ifjúság olyan könnyen alakítható, mint a viasz, a hízelt k szavára könnyen elcsúszul, akik rövid id alatt képesek teljesen megrontani erkölcsüket. A hízelt k ezek után teljesen átveszik az udvar irányítását, és mint a hársók, mindent bemocskolnak, a derék polgárokat ádáz gy lölettel üldözik, ha tehetik a halálba kergetik. A kormányzóság (a kormányzott állam: *gubernationis status*) tehát emiatt is gy löletes és gyanús.

Philodacus erre kissé elkeseredetten jegyzi meg, hogy a kormányzók ezek szerint olyanok mint a n stény kígyók: életüket adják utódaikért. Nem egészen, válaszolja Eubulus: a kormányzóság a kormányzó személyiségét l függ en változhat. Ha derék és erényes férfi a kormányzó, soha nem hagyja el helyét, még ha a halált is kell vállalnia érte. Ellenben ha b nös és hatalomvágyó ember, akkor semmi sem szent neki, és minden eszközzel csak a hatalom megszerzésére tör. Az els tehát, miközben másoknak javára tesz, saját magát sodorja végveszedelembé, míg a második mindent a hatalomvágyának rendel alá. A kormányzóság tehát, vonja le a végkövetkeztetést, semmiképpen nem lehet biztos berendezkedés: vagy azért, mert az erényes kormányzót számtalan veszély veszi körül, vagy azért, mert ha b nös,

³⁶⁸ Cic. De finibus I, 25: Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, *dolores denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam officii partem*, ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus; I, 49: *robustus animus et excelsus* omni est liber cura et angore, *cum et mortem contemnit*, qua qui affecti sunt in eadem causa sunt, qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus est, ut meminerit maximos morte finire, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos, ut, si tolerabiles sint, feramus, si minus, animo aequo e vita, cum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus.

³⁶⁹ Hor. Epist. I, 17, 41-42

gyorsan romlásba taszítja az államot.³⁷⁰ Gyakran, mikor ezen gondolkodom, folytatja, mintegy válaszút eltt megtorpanva mindig eltöprengek, kiknek van igaza? Azoknak, akik a királyi méltóság megszerzésére törnek, mivel az az istenek hatalmához hasonló, vagy netán azoknak, akik az uralomvágyat teljesen elvetik, mivel az olyan mint Damoklész trónja, állandó rettegés, áskálódás és veszedelem veszi körbe, és inkább a magánéletbe vonulnak vissza és a csendes szemlélést választják?³⁷¹ De térjünk vissza *ad propositum*, zárja le gondolatmenetét: nemcsak a drámairodalomból, de a történelemből is számos példát vehetünk, amellyel csupáncsak a kormányzóságra vonatkozó megállapításunkat is akhillészi érveknél erősebbekkel igazolhatjuk.

A dialógus hátralévő részében tehát Eubulus a következő történelmi példákat hozza fel és ismerteti részletesen, állítása alátámasztására: 1. a már korábban Philodacus által is említett egyiptomi P(h)otinus példáját; 2. a Livius XXIV. könyvében kölcsonvett szürakúzai Andranodorus esetét, aki a II. pun háború idején a II. Hierón utódja, Hieronymus mellé kinevezett tizenöt tagból álló gyámtanács tagjaként az ifjú fejedelmet teljesen a hatása alá vonta, majd miután azt egy összeesküvés meggyilkolták, az ennek nyomán kitört zavargásban saját maga is életével fizetett hatalomvágyáért. Erre Philodacus azt veti közbe, hogy ezek bizonyára szolgai sorból származó szolgai jellemek voltak, ráadásul vér szerint sem volt semmi közük a rájuk bízott ifjú uralkodóhoz: nem csoda, hogy ilyen bűnököt követtek el. Eubulus ezt is cáfolja, mondván, hogy az alacsony sorból származó és tehetségtelen emberek ritkán kerülnek hatalomba (Andranodorus Hierón sógora volt); akkor van nagy veszély ha a kiemelkedő tehetség párosul erkölcstelen jellemmel (*quibus paulo altior animus est, verum inversi et depravati mores, his nihil perniciosus fieri potest*). Az ilyenek miatt származik az államra mindig a legnagyobb veszély, ráadásul többnyire azok, akik még saját vérüket sem tisztelik és a legsúlyosabb büntetését sem riadnak vissza. Harmadikként, a rábízott királyi örökösöket megöletés illetve elzárató III. Richárd példája is ezt igazolja. Ennek ismertetése után a Sallustiustól ismert Jugurtha példáját említi negyeddikként, aki

³⁷⁰ *Si bonus hic fuerit custos, et reipublicae moderator, hoc est, si integra fuerit et consummata virtute, nunquam munus suum deseret, nunquam fidem mutabit, etiam si mors illi sit oppetenda. Contra vero malis artibus imbutus, ambitione tumens, et fervido praecipitique ingenio praeditus, nihil sanctum, nihil religiosum esse putabit; modo explere cupiditate animum, et quacunqu tandem ratione viam sibi ad summam dignitatem munire queat. Unde colligitur, illum aliis utilem, sibi perniciosum esse, hunc vero commodum proprium utilitati aliorum praepone. Sic videre iam potes, nec illius, propter imminencia eidem pericula tutam gubernationem esse, neque istius, propter facilem lapsus rebus publicis expedire.*

³⁷¹ *Saepe cum haec mecum cogito, equidem tanquam in bivio haerere soleo, et dubitare, qui nam senserint melius, illi ne, qui regum in terris dignitatem, quia similis deorum potestati sit, ideo expetendam putaverunt; an vero, qui abiecta hac dominandi cupiditate, ceu Damoclis illius sella, quam angores diurni, nocturnique metus, insidiae, pericula occupant, in privata sese vita, et iucunda quadam mentis tranquillitate continuerunt.*

unokaöccseit szintén eltetette láb alól a hatalom érdekében. Sebestyén portugál király a portugál nemesség színe-virágával Afrikában történt tragikus eleste az ötödik példa; bukásának okozójaként a Marokkóból Portugáliába menekült Seriphiust nevezi meg, aki az idegen segítséggel testvére trónját igyekezett megszerezni.³⁷²

Philodacus erre egy Cicero *De natura Deorum* c. dialógusából is közismert anekdotával vág közbe: a példaid egyoldalúak, és azt lehetne a cáfolatukra hozni, amit egykor Diagorasz is mondott az istenek létezését a tengeri viharból történt megmenekülés után hálából az oltáron elhelyezett számos fogadalmi táblával bizonygató barátjának: akik a tengerbe vesztek, nem állítottak táblát.³⁷³ Eubulus szerint Philodacus ezzel nem bizonyít semmit, ellenben napnál is világosabb a példákból levonható tanulság, ti. hogy mindazon bős embereknek, akik a megszerzett hatalom csúcsán teljes biztonságban látszanak tündökölni, valamiféle isteni csapás folytán, mindig hirtelen bukás a sorsuk (*flagitiosi homines, in summa etiam potestate constituti, cum ab omni alioqui vi externa tuti esse videantur, variis calamitatibus, ceu de coelo tacti ó mirabile visu ó repente obruantur*). Philodacus erre azt kérdezi: hiszen mindannyiunkba az isteni elme által vezérelt természet oltotta a becsvágyat, amely cselekedeteinknek irányt szab: miért okozná akkor ez a romlásunkat (*Ducimur tamen omnes praeunte natura, quae certe a divina mente regitur, honoris laudisque cupiditate. Unde ergo tanta, et tam subita pernicies*)? Eubulus szerint a jogtalan és bős hatalom utáni vágy valójában egy csapda: a dicsőség megszerzésének ígéretével kecsegtet, de aki erre lép, az letér a természet által diktált ösvényről és olyan bajok örvényébe kerül, amiről elte elképzelése sem volt. Utolsó két történelmi példája erre a bős hatalomvágy szükségszerű büntetéséről szól. Az első Ludovico Sforza esete, aki bátyja meggyilkolása után, a törvényes örökös kiskorúsága idején hosszú évekig Milánó régense volt, majd nyíltan is magához ragadta a hatalmat. Hogy mennyit ártott Itáliának (amikor VIII. Károly csapatait behívta), az mindenki előtt világos, ugyanakkor tettéért alaposan meg is lakolt, hiszen életét végül nyomorultan, a börtönben sínylve fejezte be (*Quas calamitates et clades, non Insubriae tantum, sed totius Italiae invexit? Notior res est quam ut hic pluribus referri debeat. Ad extremum tamen quid*

³⁷² A Kruppa Tamás által emlegetett jezsuita-ellenesség csak mintegy šrejtjelezveő érvényesülhet ebben a példában, különösen annak fényében, hogy Eubulus nem csupán megnevezi Seriphiust, mint egyedüli felelőst, hanem egyben a jogos isteni büntetésnek tudja be, hogy a saját testvére elpusztítására törő trónkövetelő támadó sereg nagy részével együtt szintén holtan maradt a csatateren (*Neque enim fas fuisset, hominem tam nefarium, alieni appetentem, tum belli illius tam funesti authorem et concitorem diutius vitali hac aura frui*). Ha volt is tehát jezsuita-ellenes szándék éppen ennek a példának az említése mögött, az csakis a Marokkóban történeteket pontosabban ismerők előtt lehetett világos, akik Sebestyén jezsuita tanítóinak az események elidézésben betöltött szerepével is tisztában voltak. vö. KRUPPA, Respublika vagy egyeduralom, 87.

³⁷³ De nat Deor. III, 89.

profecit? A diis hominibusque desertus, spe omni frustratus, etiam carceris molestias vitare non potuit). Nagyon hasonló hozzá Fráter Györgynek, ennek az elvetemült és Magyarország elveszejtésére született férfinak az esete (*Persimilis huic fuit apud nos Fratris Georgii vita, hominis perdit; et ad exitium Hungariae nati*). Kovacsóczy itt patrónusához, Forgách Ferenchez hasonlóan jellemzi Frátert, akinek legfőbb nélkül a királyné és a gyermek király elárulását, a törökkel való szövetség felmondását, illetve az országra zúdított mérhetetlen háborús pusztítást rója fel. De, teszi hozzá a végén, a hazaárulókhoz méltó halállal lakolt bűneiért. Láthatod tehát, zárja le a példák sorát Eubulus, milyen következményekkel jár a mérhetetlen becsvágy, a túlságos hatalomvágy és a kielégíthetetlen kapzsiság, mennyire zihajtja az emberi lelket és mennyire tönkreteszi azt (*Vides hic opinior, quid profligatus hominis animus cum potentia coniunctus, quid inanis gloriae studium, nimia honoris cupiditatis, et insatiabilis quidam ardor habendi moliatur; quantos stimulos omnibus subdat, quanta atrocitate in mortalium animos desaeviat*). Olyannyira, hogy a legjobb talán az Ovidiustól ismert mondás szerint rejtezködve élni.

Philodacus erre a pesszimista hangra csak nehezen talál szavakat. Ha az ember teljesen lemondana arról, hogy részt vegyen a közügyekben és ha a korán árvaságra jutott fejedelmet hívei a sorsára hagynák (e szerint a logika szerint), mondja, akkor hogyan tudná ellátni hivatalát? Már a kezdet kezdetén biztos bukás várna rá, de ez egyben az emberi közösség, élet, jog, törvény és rend végét is jelentené.

Eubulus erre a vitát a következőképpen zárja le: a természet nem alkotott annyira tehetetlennek minket, hogy a csapások sorozata ellen egyetlen orvosságot ismerjünk csak: ez alkalommal azonban úgy vélem, elegendő, ha bebizonyítom neked, hogy ez a régensi tisztség, akár jóra való és csendes ember látja el, akár egy büszke és pártos embernek jut, mindenképpen sok veszéllyel és súlyos nehézségekkel jár együtt (*Nunc satis habui, ut id saltem tibi demonstrarem, munus hoc gubernandae nomine alterius reipublicae sive bonis et quietis civibus committatur, sive etiam in manus improborum seditiosorumque incidat, difficultatibus et periculis multis gravibusque non vacare*). Majd hozzáteszi még, Philodacusnak a megoldást firtató kétségbeesett kérdésére: ha a bölcsességre támaszkodunk, az isten is megsegít (*Nullum numen abest, si sit prudentia*). De talán mostmár látod, hova lyukadunk ki: ha két ellentétes vélemény közül az egyiket összeroppantjuk, szükségszerűen a másikat erősítjük meg (*Et iam forte satis animadvertis, quorsum tendimus: cum destructo altero contrariorum, alterum stabiliri necesse sit. Verum, ne tibi longiori oratione taedium iam pariam, hic finem dicendi imponam*). De nem akarlak untatni a sok beszéddel, ezért itt zárom le a vitát ó fejezi be.

A dialógus végén visszatér a bukolikus keret, és egy a bevezető hosszához mérhető, s bevezető beszélgetés kezdődik. Közben bealkonyult, Philodacus azonban még szeretné a beszélgetést folytatni. Eubulus hajlik is erre, de csak úgy, hogy meginvitálhatja barátját a házába egy apollói lakomára. A lakoma említése kapcsán és a Maros-parti tájat elszórtan övező római romok témáján keresztül jutnak el a románokról folytatott csevegésig, akiket Eubulus megvetően csak tücsköknek nevez. Megállapítják, hogy ha tényleg a rómaiaktól származnak is, alaposan elfajzottak seikt. Philodacus szerint ennek a rossz kenyér is oka lehet, amit esznek, de bizonyosan igen semmirekellő fajzatok. Vigyázz, mit beszélsz, ráadásul bosszúálló is, figyelmezteti Eubulus.³⁷⁴

A dialógus vége a készülő lakoma Apollóhoz méltó környezetét festi le meglehetősen emelkedett hangnemben: Eubulus házában egy tisztavízű csermely folyik keresztül, hasonló Horatius blandusiai, vagy Petrarca arquai forrásához. Ebben megmosakodva, mondja Eubulus, asztalhoz heveredhetünk, és szomszárunkat újbórral enyhíthetjük, éhünket pedig ha nem is szicíliai ínycségeekkel, de mindazzal az egyszeri étellel, ami csak a birtokon terem, könnyen elverhetjük. A birtok leírása, a bevezetéshez hasonlóan, megint csak Erasmus *Colloquiájá*t idézi: a *Convivium religiosum* színhelye egy olyan város környéki *praediolum*, ahol szintén egy tisztavízű forrás vizében és látványában gyönyörködhetnek a beszélgetés résztvevői, miközben a hangsúlyozottan egyszeri, helyben termelt ételekből lakomáznak.³⁷⁵

4.4.3. ÖSSZEGRZÉS

A fenti részletek leírásával kettős célt szántam: egyrészt érzékeltetni kívántam a valóban mesteri dialógustechnikát, amellyel Kovacsóczy, tökéletesen megfelelve mindannak, amit Speroni-nál megfogalmazva láthattunk, valóban úgy vezet végig az olvasót a beszélgetésen, mint egy labirintuson, meglepő közbevetéseivel és érdekes példázataival folyamatosan fenntartva figyelmét; másrészt, értelmező összefoglalásom Bónis György sokszor homályos fordítását is kívántam hivatott egészen addig, amíg a még pontosabb fordítása el nem készül.

Mindazt, amit az elméletíróknál lefektetve láttunk, a Dialógusban a gyakorlatban is megvalósul, és igazolja azt a feltevésünket, hogy Kovacsóczy a korabeli dialógusirodalom fölényes ismeretének birtokában írta meg. Munkájában a dialógus teóriájában lefektetett dialektikai, retorikai és poétikai követelmények egyszerre és harmonikus arányban jelennek

³⁷⁴ A románokkal kapcsolatos korai sztereotípiákkal foglalkozó cikkében Almási Gábor ezt a részletet is feldolgozta: Gábor ALMÁSI, Constructing the Wallachian ōther in the late Renaissance = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010, 91-129; 111.

³⁷⁵ Vö. ASD I/3; ERASMUS, Beszélgetések a keresztény vallásról.

meg. Nagyon jól érzékelhet a m egymásra felelget érvekre, ellenérvekre, közbevetésekre és példázatokra épül bels dialektikája; mindeközben egy olyan retorikai alapsémát követ, amelyben a kijelölt témát els sorban példázatokon keresztül argumentálja. Sigonio véleményével ellentétben, mint azt már korábban megállapítottuk a bukolikus keret és névhasználat kapcsán, a Dialógus mimetikus karaktere is jól kidolgozott, amellyel a szerz tudatosan a fikció felé igyekezett eltolni m vét.

A kérdést, hogy Speroni elméletét ténylegesen használta-e, amikor a padovai dialógusíró által teoretikus módon megfogalmazott követelményeknek nagyban megfelel saját dialógusát megírta ó miután az *Apologia* kéziratban maradt ó talán nem is érdemes feltenni, hiszen Speroni is a saját maga, valamint a reneszánsz dialógus-irodalom Lukianoszt is figyelembe vev mimetikus ágához tartozó dialógusírók gyakorlatát írta le m vében, amely tradícióval, ahogyan azt Erasmus kapcsán egyértelm en igazoltuk, Kovacsóczy is tisztában volt. Mindenesetre az a tény, hogy az *Apologia dei dialogi* megszületésének idején (az id s Speroni elleni inkvizíciós eljárás alatt) Kovacsóczy Padovában volt, illetve az egyetemen Speroni tanítványai tanították, legalábbis megfontolandó.

A Dialógus gondolatmenetét az alábbi séma szerint vázolhatjuk:

Probléma/propositio/thesis: a fejedelem halála és örökösének kiskorúsága
(közbevetés ó elvarratlan: az ideális államforma kérdése; szkeptikus lezárás)

Definitio/hypothesis: fejedelem és kormányzó

1. *argumentatio* (Philodacus): a kívánatos kormányzó

példák: (Kheirón, Phoinix, Kaszandrosz), Hunyadi János, Szilágyi Mihály

refutatio (Eubulus): vagy nem kormányzók voltak, vagy meghaltak, vagy megbuktak

2. *argumentatio* (Eubulus): a kormányzó nem kívánatos

példák:

1. Potinus

2. Andranodorus

3. III. Richárd

4. Jugurtha

5. Sebestyén

6. Ludovico Sforza

7. Fráter György

Conclusio (negatív): a kormányzóság veszélyes és bukásra van ítélve

A problémára nincs megoldás; a kérdés nyitott marad (csak utal rá, hogy a testületi kormányzás lehet a megfelelő bb).

Jól látható, hogy Kovacsóczy valójában nem kínál megoldást a helyzetre, megelégszik azzal, hogy tökéletesen eleget téve a Speroni elméletében leírtaknak, hogy vázolja csupán a problémát, és a Philodacus által javasolt megoldást ellehetetlenítse, ám önálló javaslattal, eltekintve a megkezdés elején és végén, feltehetően öncenzúra eredményeként szándékos homályban megmaradt utalásoktól, lényegében nem él. A döntés tehát az olvasóra van bízva, ám a megkezdés célja nyilvánvaló: a negatív példákon keresztül a kormányzóság ellen hangolni a megcélzott közönséget (nem egzakt tény megállapítására törekszik tehát, ahogyan azt az elméletírónál is a dialogikus beszéd kapcsán láttuk, hanem csupán egy valószínűleg ható véleményt akar olvasóiban kialakítani). Visszafogottságával tökéletesen eleget tesz a megkezdés faji követelményeknek, még akkor is, ha a szerző eredeti szándéka szerint ő a Gyulai Pálnak szóló ajánlás alapján biztosra vehető első változatban ő egy vélhetően világosabban artikulált megoldási javaslattal is élt volna. Kovacsóczy tehát az adott politikai valósághoz, ha tetszik a politikai nyilvánosságban uralkodó közvéleményhez is igazodott akkor, amikor publikálásra szánt, korábban írt megkezdését átalakítva (lényegében megkurtítva), saját (feltételezhető) álláspontjának részletes kifejtését elhagyta belőle, és csak a kormányzói intézmény veszélyeire igyekezett felhívni a figyelmet. Mindezek mögött egy kompromisszumot keres és az ellentétes hatalmi erők közötti egyensúlyra törekvő gyakorlati politika körvonalai bontakoznak ki, amely már a dialógus szereplőinek névválasztásában is kifejeződik. Hogy e visszafogottság mögött a politikai viták során is képviselt, tényleges ideológiai álláspont húzódtott-e meg, avagy ezek a viták valójában pusztán a Báthory-korszakbeli Erdélyi hatalmi klikkjei közötti küzdelem egyik állomását jelentették-e, arra a következők fejezetekben próbálunk választ adni.

4.5. A GYAKORLATI POLITIKAI HÁTTÉR

A Dialógus létrejöttének belpolitikai háttere meglehetősen jól feldolgozott, így az alábbiakban csak az alapvető tények ismertetésére szorítkozom. Szintén eltekintek a hármastanács működésével kapcsolatos problémák részletesebb kifejtésétől, ezt már nálam hozzáértő kutatók egyrészt megtették, másrészt, lévén, hogy a Dialógus alapvetően a hármastanács létrejötte körüli viták szellemében fogant, nem is tartozik a szorosán vett tárgyhoz.³⁷⁶

Báthory Kristóf 1581. május 27-én bekövetkezett halála előtt igyekezett fiának, Zsigmondnak az utódlását biztosítani. A kolozsvári országgal és május 1-én fejedelemmé választotta a kilencéves fiút, ezt megelőzően pedig, tulajdonképpen az 1576/77-ben kezdődött politikai generációváltás betetőzéséeként,³⁷⁷ jelentős átalakulások mentek végbe a fejedelmi tanácsban is. A teljes névsor bizonytalan, de Kovacsóczy, Sombory László, valamint a Báthory-rokonság olyan illusztris tagjai, mint ifjabb Báthory István, Bocskai István, valamint Csáky Dénes, illetve a katonaság részéről a filozófusok elleni későbbi beszédjéről elhíresült, Magyarországról betelepült Geszthy Ferenc és a váradi kapitány, későbbi kormányzó Ghiczy János vélhetően ekkor kerültek be ebbe a szék, hagyományosan tizenkét tagból álló grémiumba. A tanácsban a legnagyobb tekintéllyel, ahogyan azt pl. János Zsigmond halála után is történt, az ún. testamentumos urak, tehát az elhunyt fejedelem végrendeletének végrehajtói rendelkeztek, jelen esetben Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Bocskai István és Csáky Dénes. Báthory Kristóf és (id.) István törekvése ennek a vegyes tanácsnak a létrehozásával vélhetően valamiféle hatalmi egyensúly létrehozása lehetett az erdélyi elit egymással rivalizáló csoportjai között, az érintettek egy jelentős része azonban kezdett elfogadni a kialakult rendszer megváltoztatására törekedett. Horn Ildikó már méltatott tanulmánya illetve későbbi monográfiája alapján nem csupán a tanácsban, hanem általában véve a nyolcvanas évek első felének erdélyi politikai életében két nagy, egymással szemben álló érdekcsoport különíthető el: az alulról jött hivatalnok értelmiség és a nagymúltú, ám a hatalomból korábban, vagy legutóbb a Bekes-féle felkelés idején kiesett főúri családok szövetsége; valamint a többnyire katonáskodáshoz értő Báthory-rokonság, a hozzá hűséges régi nemesség illetve a katonai réteg.³⁷⁸

³⁷⁶ A témáról összefoglalóan lásd: EOE III, 38-65 (SZILÁGYI Sándor); Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581-1585), s.a.r. VERESS Endre, Budapest, 1948, V-XL; KLANICZAY Tibor, Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (az erdélyi udvar a XVI. század végén) = K.T., Pallas magyar ivadéka, Bp., Szépirodalmi, 1985, 104-123; HORN 2006.

³⁷⁷ Erről vö. HORN 2009, 142-149.

³⁷⁸ HORN 2006, 885; HORN 2009, 142-143.

Pártok helyett különösen azért beszélhetünk érdekcsoportokról, mert a korabeli, hagyományos gyakorlat szerint,³⁷⁹ a politikai összefonódás többnyire családi alapon, házasságkötések útján történt. Ez jól lesz röhét például abból a tényből is, hogy a kerel szentpáli csatát követően Báthory István által perbe fogott ötvenhét személy közül harmincheten bizonyíthatóan Bekes Gáspár rokonságához tartoztak.³⁸⁰ Maga Kovacsóczy a szintén Bekes rokonságba tartozó Harinnai Farkas családba n sült be 1580-ban. A házasság mindkét fél számára el nyös volt: a köznemesi származású, Erdélybe csak nemrégiben hazaköltözött kancellár számára az arisztokráciába való betagazódás lehet ségét, míg a Harinnai családnak (különösen Kovacsóczy sógorának, Miklósnak az esetében) az esélyt jelentette arra, hogy ha lassanként is, de immáron a befolyásos rokon hathatós közrem ködésével, az elkobzott birtokállomány és ezzel együtt az elvesztett hatalmi pozíció és befolyás visszaszerezhető válik (Kovacsóczy a maga részéről ebben teljes mértékben partnernek bizonyult).³⁸¹ Az a fajta kölcsönös áskálódás és intrika azonban, ami a kilencvenes években már meglehetősen szembetűnő, különösen ha Gálfi János és Gyulai Pál kivégzésére gondolunk, ha nem is akkora mértékben, de éppúgy jellemző lehetett a nyolcvanas évek fejedelmi tanácsban belüli hatalmi küzdelmeinek is. Az egyéni és családi célok, ellenszenvék (Kovacsóczyt például jöttment volt, ám meglehetősen nagy befolyása miatt különösen gyöltek) a Dialógusban is érzékletesen lefestett hálójában nemhogy az utókor, de sokszor még kortárs, ám külső szemlélő is csak bajosan tud és tudott kiigazodni. A hatalmi játszmák kétpólusúvá redukálása tehát az áttekintést megkönnyíti ugyan, de az igazság bonyolult képletéhez már kevésbé visz közel, ráadásul egy olyan fokú állandóságot feltételez az emberi kapcsolatokban, célokban és szándékokban, amely a valóságban aligha lehetett meg. Jó példa erre az ifjabb Báthory István személye, aki valamiképpen mindig kimaradt a hatalmi küzdelmekből, jóllehet feltételezhető, hogy a Báthory-családban betöltött rangidő szerepe miatt (idősebb Báthory István unokaöccsei közül ő volt a legidősebb) sokan és sokfelől próbálták presszionálni, hogy vállaljon aktívabb politikai szerepet (Báthory István egyenesen örökösének szánta, ám a hozzá fűzött reményeket egyáltalán nem váltotta be). Erre időnként talán még hajlandónak is mutatkozott, ő így például szerepet vállalt a Báthory Kristóf által átalakított fejedelmi tanácsban, illetve Báthory István lengyel király halálát követően maga is bejelentkezett a kormányzói székért, ő akkora ambíció azonban valószínűleg sosem volt benne, hogy a hatalom mindenáron való megszerzésére törekedjen.

³⁷⁹ Vö. HORN 2009, passim.

³⁸⁰ HORN 2009, 97.

³⁸¹ HORN 2009

A hármastanács felállításához vezet hatalmi harcokról meglehetősen kevés információval rendelkezünk. A szakirodalomban az a meglehetősen leegyszerűsített állítás bukkan fel rendszerint, hogy a tizenkéttagú szenátus tagjai az együttműködésre lényegében képtelenek voltak, a tanács többnyire határozatképtelen volt, az irányítás értelemszerűen a testamentumos urak kezébe ment át, de ezek közül is hamarosan csupán Kendy és Kovacsóczy maradt a porondon: Bocskai sértődötten visszavonult, Csáky pedig a töröknél próbálta meg magát a kormányzói székbe juttatni.³⁸² Nem tudni, hogy pontosan mennyi és milyen irányú egyéni ambíció volt az, amely végül a rendszert szétfeszítette, hogy ezek mögött miféle pártok, csoportosulások sorakoztak fel az évente hagyományosan kétszer megrendezett országgyűléseken. Az mindenesetre a Dialógus alapján sokkal feltételezhető, hogy legalább egyvalakinek a lehetséges kormányzóságát (Ghiczy? Bocskai? Csáky? Netán Kendy?) Kovacsóczy annyira veszélyesnek ítélte,³⁸³ hogy úgy érezte, Ludovico Sforza, III. Richárd és Fráter György példájával kell riogatnia a kormányzóság intézménye felé hajló közvéleményt és első sorban a királyt, akinek a döntésén a dolog végkimenetele múlt.

Ha fenti sejtésünk helytálló, akkor viszont Kovacsóczynak személyesen, illetve a hármastanács felállítása előtt megírt Dialógusának, abban, hogy a király végül is a többtagú helytartói testület létrehozása mellett döntött, illetve a kezdettől fogva igen erős rendi ellenállás dacára amellet két éven keresztül kitartott, igen nagy szerepe és érdemei lehettek. Álláspontját már csak amiatt a korábban részletezett bizalmas viszony miatt is könnyebben érvényesíthette, amit a királyhoz fordított.

³⁸² A török fenyegetés egyébként mint Damoklész kardja lebegett az egész rendszer felett; Báthory Kristóf is, Szilágyi Sándor feltevése szerint, amikor kiskorú fiát 1581-ben fejedelemmé választotta, alapvetően a Szinán nagyvezír által támogatott trónkövetelést, Markházy Pál által jelentett fenyegetést igyekezett elre semlegesíteni. EOE III, 38-39.

³⁸³ Arra, hogy bizonyos személyek kezdettől fogva a fennálló rendszer megdöntésére törekedhettek, Kovacsóczy már Báthory Kristóf halála után is írhatott Báthory Istvánnak, jóllehet neveket nem említve, ez világosan kiderül a király 1581. június 12-én kelt válaszleveléből: *Örömet olvasám leveledet, melyben az ott való állapotot és nékieknek tumultusát és jövőnd veszedelemtől való félelmedet generaliter inkább, hogy nem mint palpabiliter aut particulariter irtál meg. Kívántam volna, ha per personas distinguáltad volna, mert úgy tudnám én is magamat accomodálnom. Mindazonáltal ha kik magok felejtettek lesznek, non sequitur, hogy azonnal elveszünk, s t hamarébb az vész el, az ki ominat periculum és ugyan keresik azt, hogy se mi, kik isten akaratjából pro aris et focis vitam etiam libenter proponimus malumque propulsamus. Amaz igen paraszt példa quadrál afféle latrokra, kik hazájok kárával igyekeznek el menni: nem áll (úgy mondanak) az eben az kövér ló halála. Ha az latrok intentiója szerint lött volna, vix aliquando caruit illis Transylvania, de nem prosperálta isten consilium malignantium, jó reménységem vagy az én istenemben, hogy ha valakik affélék akarnak lenni, most is corruent, ut priori in ligno suo, et jacula convertentur in eos. De ezen kérlek nemini plus te debite existimes, quam patriae honestati functionique tuae, et sine ullis ambiguis disertis verbis persequere eos, qui unitatem nostram contempnunt. Laktam én Erdélyben, tudom mindeniknek mind kvalitását s mind quantitását, lehet ugyan, az mala mens malus animus, de tehetségek kevés, voltak semmi, ki azonnal megtetszik, mihelyt ez dologról serio parancsolunk.* A levelet lásd: SZÁDECZKY 1893, 11-12.

Báthory 1583 januárjának végén hívta magához Krakkóba Kendy Sándort, Kovacsóczy Farkast és Sombory Lászlót, abból a célból, hogy a szenátus m ködésképtelenségére megoldást találjanak. A tárgyalásokat a f várostól néhány mérföldnyire található Niepołomice vadászkastélyban folytatták. Veress Endre szerint, *az új kormányzat általános kérdéseiben (a király erélyes fellépése folytán) hamar megegyeztek,*³⁸⁴ olyannyira, hogy február 10-én már készen álltak a visszaútra. Kovacsóczy mégis maradt március 6-ig, a hármastanács m ködését lefektet dokumentum megszületéséig,³⁸⁵ és csak ezzel indult haza. Akár így történt és Kovacsóczy egyedül maradt a király környezetében, hogy megvárja az utasítás megszületését, akár a másik két tanácsúr is ottmaradt vele,³⁸⁶ ez mindenképpen arra utal, hogy a kancellárnak a szakirodalomban eddig feltételezettnél jóval nagyobb szerepe lehetett az új kormányzati rendszer kialakításában.

Maga az utasítás szövege eredeti példányában magyarul maradt ránk: a nem teljes és romlott latin szöveget Szamosközy történeti m ve, valamint Bethlen Farkas históriája rízték meg. Ha Kovacsóczy ténylegesen a király környezetében tartózkodott tehát, amikor a hármastanács létrejöttér l és m ködésér l rendelkező fontos irat megfogalmazásra került, akkor nem alaptalan azt sem feltételeznünk, hogy annak létrejöttében tevékeny részt vállalt. A Dialógus és a livóniai hadjárat egy évvel korábbi sikeres lezárását közönte *Gratulatio* a legnagyobb valószínűséggel vagy ekkor készült, vagy még Erdélyben, az indulást megelőzően, és így mint egy afféle t le megszokott ajándékot adhatta át Kovacsóczy a királynak az első kihallgatáson. Arra, hogy a kormányzósággal kapcsolatos álláspontját mennyire hatékonyan képviselte, egyetlen félmondatnyi utalás van az utasítás szövegében: *quia vero unius hominis consilium et moderatio in tali potissimum genere administrationis raro perfecta esse solet,*³⁸⁷ vagyis: *mywelhogy pedegh Egy Embernek tanachya es gondyavysselesse kewalykeppen Effele tyztnek visseleseben es zolgaltatassaban rytkan zokoth teokelletesnek lenni..*³⁸⁸ A folytatás is fontos, célszerű szó szerint idézni, jól érzékelteti ugyanis, hogy a király célja egyfajta egyensúlyi állapot megteremtése volt: *fieri autem non posse videtur, ut omnes consilarii continue assidueque in aula Principis praesto semper adsint habitentque, et alioquin sententiarum*

³⁸⁴ Báthory István levélváltása, IX.

³⁸⁵ Niepołomice, 1583. március 6. Magyar szövege: EOE III, 171-177; Báthory levélváltása, 20-29. Latinul: MHH Script. XXI (Szamosközy István történeti maradványai I), 215-221; Bethlen II, 464-472. Ez utóbbi fordítása: Bethlen Farkas, Erdély története III, Enciklopédia Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 2004, 134-139.

³⁸⁶ Veress a február 10-i indulást Possevino egyik levelére hivatkozva állítja, ebben azonban csak az szerepel, hogy maga Krakkóba készül és hogy az erdélyi szenátorok is arrafelé mennek. Báthory István levélváltása, IX; Possevino levele: Mon. Pol. Vat. VI, 113.

³⁸⁷ Bethlen II, 465.

³⁸⁸ Báthory István levélváltása, 21.

*varietas confusionem parit, nisi sint qui plena auctoritate praesint, colligantque et concludant sententias: ideo nos curae huic gubernandae Reipublicae rebusque omnibus rite adminstrandis Praesides Alexandrum Kendium, Wolfgangum Kovacsocziium et Ladislaum Somboryum summa cum auctoritate praeficimus, ac hisce legibus imperium illorum stabilire decernimus.*³⁸⁹

Magyarul: *annakfelette mywelhogy mynd az tanachyok kyknek oth az eo zamok nem kewes gyakorlatossaggal es zwntelen az feyedelem udwaraba lakny lehetetlennek lattatyk, Es myerthogy az eo Ertelmeknek is kwleonebeozeo voltha egyenetlensegeth ne zerezzen hanem hogy azok tellyes melthosággal legyenek, kyk erchyek es el vegezsek myndenfele Ertelmeketh, Annakokaerth My mynd az my hyw tanachaynk keozwl ez Nagysagossokath, Kendj Sandortt Lonarol, Kowachyoczy Farkast Cancellariust, es Sombory Lazloth Ennek az orzagnak gongya vysszelessere ez modok zerenth, kyth leweleunkben alab megh irtunk, tellyes meltosaggal helyhezettwen vegeztwk es hattuk, mykeppen helyhezettjük es praeficialywk ez my lewelunk altal.*³⁹⁰

A három *praeses* tehát a formálisan továbbra is meglév tanács élére került, annak korábbi döntéshozói jogkörét azonban az új testület kapta meg, miközben a szenátus tagjainak tanácskozási jogát meghagyták. A dokumentum részletesen szabályozza az ügymenetet, legnagyobb részletességgel, vélhetően szintén nem véletlenül, Kovacsóczy feladatait írja le.

Összegezve az eddigieket: a politikai háttér elemzése nagyban hozzásegít a megalakulástörténetének a felfejtéséhez, és megerősíti azt a Kovacsóczy Gyulainak írott ajánlólevele alapján tett feltevésünket (*Sed non talis, inquis, nuper Napolomiciis erat*), mely szerint a Dialógus első változata a hármastanács felállítását eredményező tárgyalások idején került bemutatásra a királynál, feltehetően a *Gratulatio*-val együtt, 1583 elején. Az új kormányzati rendszer létrejöttében Kovacsóczynak és a Dialógusnak is nagy szerepe lehetett, lényegében az (és/vagy Kendy Sándor) álláspontjának az érvényesítése történt a rendek, illetve azokat a kormányzóság irányában befolyásoló, személyi vonatkozásaiban nem ismert ellenpárt véleményével szemben. Az áhított egyensúlyi állapot azonban nem valósult meg, a *praesek* uralma állandó támadásoknak volt kitéve, Borbély György velük szemben 1583. december 28-án történt tetteles agressziója is jól mutatja ezt.³⁹¹ Hogy a helytartók mennyire gondolták komolyan az 1583 végétől folyamatosan

³⁸⁹ Bethlen II, 465.

³⁹⁰ Báthory István levélváltása, 21.

³⁹¹ Ez a hármastanács Báthory Istvánnak írt leveléből derül ki, Gyulafehérvár, 1583. december 22: Báthory levélváltása, 129-135. Borbély esetét utóiratként, december 29-én csatolták az eredeti levélhez, amelyben a helytartók lemondási szándékukról értesítik a királyt, és azt részletesen meg is indokolják, három réteget,

lebegtetett lemondásukat,³⁹² az éppen a Dialógus 1584. augusztusi megjelenése miatt igazából kérdéses, hiszen Kovacsóczy célja m vének nyomdába adásával (ez persze azt az izgalmas lehet séget még nem zárja ki, hogy az 1583-as változatot is kinyomtatta Krakkóban) éppen a nyomásgyakorlás lehetett, úgy a király (mindkét ajánlás címzettje Báthory krakkói hivatalnok), úgy az erdélyi közvélemény felé. Emiatt a gyakorlati cél miatt lett a Dialógus *tam sentus, squalidus, et moerens*, és vélhetően emiatt kerültek bele a kigyomlálásra azok az eredeti változatban még vélhetően szereplő elméleti reflexiók, amelyek a m valamilyik nagy XVI. századi szellemi irányzatához történt csatolását a hálás utókor számára megkönnyítették volna.

Amint azt a szöveg ismertetésénél láttuk, Kovacsóczy az államformára vonatkozó kényes pontokon vagy megszakította gondolatmenetét, vagy egy homályos utalással zárta le azt. Mindezek fényében talán eleve felesleges is bármiféle kísérletet tenni a szellemtörténeti háttér kibontásának érdekében. Ugyanakkor, ha csak vázlatos képet nyújtunk is a korszakban virágkorát élő európai államelméleti irodalomról, azzal legalább azt a szélesebb kontextust körülrajzolhatjuk, amely a m értelmezésének további rétegeihez hozzásegíthet minket.

šrendető említve, amely hármastanács uralmát nem fogadja el, illetve annak tekintélyét folyamatosan aláássa: 1. a mell között, hatalomból kiesett f urakat; 2. az alattuk lévő, *mas rendbely embereket* (valószínűleg a katonákról van szó), akiknek nincs különösebb hatalmi ambíciója, de a tanács tekintélyét semmibe veszik, parancsait nem teljesítik; 3. azok, akik a korábbi túlságos szabadossághoz hozzászórtak, és minden változtatásnak az ellenségei. Uott, 134.

³⁹² A fenti, első lemondó levél szerint már a megbízást is csak nagy nehezen és vonakodva vállalták el; hogy ez mennyire lehet pusztán szónoki fogás, szintén nem tisztázott: *Melly dologban esmerwen my elegtelen woltunkath, ott ielen letheönkbeniő orgalmato aggal mentheők fel eged ele tt magunkath, de emmi uthon fel eged wege e eth el nem kereölheteonk*. Báthory levélváltása, 130.

4. 6. A DIALÓGUS ÉS AZ EURÓPAI POLITIKAI IRODALOM

4.6.1. A POLITIKAI HAGYOMÁNY KUTATÁSA

A magyarországi és az európai kora-modern politikai irodalom összefüggéseiről, köszönhetően annak a már-már dimenzionálisnak nevezhető különbségnek, ami volumenében, valamint tematikájában a két között, különösen a XVI. század kapcsán sajnálatosan megállapítható, meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre, illetve ennek is a hazai szakirodalom általi feldolgozása igen nagy hiányosságokat mutat.³⁹³

A magyar politikai gondolkodásnak az európai reneszánszsal egybeeső korai szakaszának a kutatását a nyugati irodalomban meglévő nagy, teoretikus művek hazai hiánya természetesen gátolja, ugyanakkor, mint azt Bene Sándor a kétezres évek elején, több, programszerű cikkében is felvetette, ez nem jelenti azt, hogy a kutatásnak teljesen le kellene mondani ennek a területnek a felfedezéséről, sőt: az általa felvázolt lehetséges magyar politikai könyvtárba (1450-1760) lényegében minden olyan Magyarországon keletkezett retorikai, teológiai, jogi, történeti, filozófiai és természetesen politikai művet belevevett, ami a vonatkozó időszakban bármiféle politikai diskurzust akár csak érintett is.³⁹⁴ A probléma ezzel nyilvánvalóan az, hogy a sok esetben speciális ismereteket is igénylő, meglehetősen eltérő kontextussal rendelkező művek egységes szempontrendszer szerinti, projekt-szerű feldolgozása (még ha erre a Bene által javasolt, történeti kommunikáció-elméleti és irodalomtörténeti kombinált megközelítés alkalmasnak is látszik) a mai körülmények között szinte megvalósíthatatlan vállalkozás. Mindaddig tehát, amíg a kora-újkorai magyar politikai hagyomány alakulásáról, diskurzusairól, tendenciáiról átfogóbb kép nem áll rendelkezésünkre, a korai hazai politikai irodalom kutatója számára a hagyományos út marad, vagyis a meglehetősen jól feldolgozott európai politikai irodalom felől megközelíteni és értelmezni az illetéknéppen a hazai politikai irodalom kontextusából egyben eleve ki is ragadott műveket.

Kovacsóczy Dialógusát, ahogyan azt már említettük, Köpeczi Béla próbálta meg valamiféle tágabb európai politikai gondolati összefüggésbe beilleszteni. Petrarcától Lipsiusig terjedő, inkább ötletszerű és nem kidolgozott párhuzamai ugyanakkor híján voltak mindennemű filológiai alapvetésnek.³⁹⁵ Machiavelli kapcsán a fentiekben már több szövegegyezést illetve gondolati párhuzamot említettünk, illetve a beszédek kapcsán vázoltuk azt is, hogy

³⁹³ Vö. BENE 2001, 2004, 2007,

³⁹⁴ Különösen: BENE 2007

³⁹⁵ KÖPECZI 1970, 584-585.

Machiavelli politikai gondolkodásából mely elemek hatottak leginkább Kovacsóczyra. Az alábbiakban ezt a képet még további adatokkal egészítjük ki, nem csupán Machiavellire, hanem különösen az 1570-es, 1580-as éveknek a Dialógus kapcsán számításba jöhet államelméleti irodalmára vonatkozóan. Vizsgálódásaink természetes kiindulási alapját az itáliai republikanizmus két hagyományos ága, a firenzei valamint a velencei politikai elmélet jelenti; ha az ún. Kovacsóczy-kör, avagy az erdélyi padovások ugyanis ó amint azt elszórt utalások, különösen Szamosközy már többször idézett helye alapján feltételezhetjük ó politikai értelemben valóban egyfajta köztársaság-párti államelméletet képviseltek, akkor ennek modernkori forrását, illetve kapcsolódásait olyan m vekben, vagy elméleti impulzusokban kell keresnünk, amelyek akár Kovacsóczyt, akár a špadovásokatő bizonyíthatóan érthették. Miel tt azonban erre részletesebben kitérnék, célszerű nek látszik legalább egy vázlatos áttekintést adni mindazon fejleményekr l, amelyek az európai politikai gondolkodásban a XVI. század végével behatároltan végbementek és Kovacsóczy politikai publicisztikájában is releváns vonatkozásokkal bírhatnak. Az alább következő gondolatok vázlatos sége és elnagyoltsága kétségtelen, ugyanakkor fontosnak tartottam, hogy bizonyos etikai és politikai alapproblémák valamint rajtuk keresztül az egyes m vek folyamatba illesztésével tegyem érzékelhetővé a nyugati és itáliai politikai irodalomban is meglév gyakorlati igényt és irányultságot, amely ezeknek az írásm veknek is az els dleges életrehívója volt. Azt tehát, hogy teoretikus jelleg m veket a magyar politikai humanizmus csak elvétve hozott létre, nagy részben a történelmi szükségszerűség avagy Fortuna számlájára írhatjuk; ez azonban nem jelenti azt, hogy a sajátos magyar politikai helyzet diktálta sajátos problémákra anélkül próbáltak volna meg választ találni, hogy az antik, humanista és kora-modern politikai elméleteket ne használták volna.

4.6.2. AZ EURÓPAI POLITIKAI IRODALOM NÉHÁNYA A DIALÓGUSBAN MEGJELEN ALAPPROBLÉMÁJA

A politika értelmezése lényegében már az ókortól kezdve egy sajátos kett sséget mutat, amit leginkább a *theoria-praxis* ellentéppárral érzékeltethetünk. A politika tudománya³⁹⁶ egyrészt Platónnál (*Az állam, Az államférfi, Törvények*), valamint Arisztotelész *Politikájában* is az állami berendezkedés és az ideális állam formájának, vezet jének és szabályainak a leírását jelenti, ugyanakkor az arisztotelészi rendszerben egyben az etika részét is képezi, és a magánerkölcsöt jelent tulajdonképpeni etika mellett a közösségi élet szabályait magában

³⁹⁶ Az antik politikai filozófiáról általában vö. Melissa LANE, Ancient Political Philosophy, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2011 Edition)*, Edward N. ZALTA (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/ancient-political/>>.

foglaló közösségi etikát, vagyis az egyén közösséggel szembeni viselkedését, közösségben elfoglalt helyét szabályozó rendszert is jelenti.³⁹⁷ A görög filozófiában a városállamok hanyatlása a cinikus, sztoikus és szkeptikus filozófiákban az etika egyéni jellegének az erősítését eredményezte, amelyre a római politikai filozófia kezdeteit jelent, illetve a középkori és kora-újkorai politikai gondolkodást is nagyban meghatározó Cicero műveiben adtak érdemben választ. Cicero az aktív politikai életből történeti szemlélettel írt politikai-filozófiai műveiben (*De re publica*, *De legibus*, *De officiis*), összegezve a görög eredményeket, nem mentesen természetesen sajátos személyes helyzetének a hatása alól sem, egy olyan, leginkább sztoikus és arisztotelészi alapokon nyugvó politikai filozófiát hagyott hátra, amelynek ideális modelljévé a régi római köztársaság, arisztokratikus és demokratikus elemeket egyesítő kevert formáját tette. A közösségi és egyéni etika összeegyeztetését megkísérelt műve, a *De officiis* gyakorolta a kora-modern politikai filozófiára a legnagyobb hatást, nem véletlen, hogy Machiavelli Fejedelme is éppen legbotrányosabb alaptételeiben (a hatalom alapja nem szeretet, hanem a félelem; a színlelés hasznos; a híres róka és oroszlán-hasonlat) szándékosan a *De officiis*-szel szögesen ellenkező megállapításokra jut.³⁹⁸ A XV. századi, az antik politikai filozófia különböző elemeit összegző humanista eredmények után, a XVI. század elejétől, a Machiavelli jelentette éles váltást követően figyelhet meg az a törekvés, hogy a régi kérdésekre új válaszokat igyekeznek megfogalmazni, természetesen többnyire antik (és egyre erősödő arányban a történeti irodalomból vett) párhuzamok felhasználásával.³⁹⁹ Machiavelli esetében ez többszörös kötetést jelent: egyrészt a *Discorsibus* lefektetett köztársaság-modellje szorosán kapcsolódik a római, cicerói és liviusi elvekhez, másrészt a Fejedelemből áradó pesszimizmusa történetfilozófiájában sallustiusi, etikájában pedig cinikus-szkeptikus jegyeket hordoz. A század végén a történetfilozófiában a machiavellianus *Fortuna* helyét a *fatum* és a Machiavellinél már szintén megjelenő *necessitas* veszi át (Tacitus nyomán), a magánmorálban pedig az ennek csapásaival szembeni helytállást

³⁹⁷ Ez a kettős felosztás valójában hármas, hogyha a pseudo-Arisztotelész-féle *Oikonomikon*-t is ide számítjuk, amely az etika családi szintjét is külön tárgyalja. Vö. Jill KRAYE, *Moral Philosophy = The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, ed. Charles B. SCHMITT & Quentin SKINNER, Cambridge Univ. Press 1988, 303-387.

³⁹⁸ Vö. Marcia L. COLISH, *Cicero's De officiis and Machiavelli's Prince*, *The Sixteenth Century Journal* 9 (1978), 80-93; ALMÁSI Gábor, *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkorai magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, L'Harmattan, Budapest, 2010, 33-67, 37-43. Machiavelli korai olvasmányairól, köztük a *De officiis*-ről vö. Quentin SKINNER, *Machiavelli*, szerk. KONTLER László, Atlantisz, Budapest, 1996, 13.

³⁹⁹ A reneszánsz politikai filozófiáról általában vö. Quentin SKINNER, *Political philosophy = The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, ed. Charles B. SCHMITT & Quentin SKINNER, Cambridge Univ. Press 1988, 389-453.

hirdet sztoicizmus lép el térbe. A politikai filozófiában mindez a republikanizmus hanyatlásával, illetve a monarchikus abszolutizmus teóriájának erősödésével jár együtt. Az alapproblémák ugyanakkor változatlanok maradnak. Legalább vázlatos ismertetésük azért fontos, mert Kovacsóczy művében nem annyira egy-egy filozófiai, történetfilozófiai vagy államelméleti irányzat egyértelmű hatása, hanem ezeknek az alapproblémáknak az ismerete és az azokra adott reflexió állapítható meg.

A) HONESTUM Ó UTILE

Cicero *De officiis*-ének alaptézise,⁴⁰⁰ hogy az etikai legfőbb jó (*summum bonum*), azaz a *honestum* elérése, a sztoikus filozófiával ellentétben, ezen a földön is lehetséges és a legkevésbé sem állítható szembe a hasznosság (*utile*) fogalmával. Cicero közösségi és egyéni dichotómiában vizsgálja a két fogalmat: a közösségi haszon és az egyéni *honestum*, valamint a közösség java és az egyén haszna egymást szolgálják, egyik a másikból következik. A *honestum* eléréséhez az eszközt a főbb erények jelentik: a *prudentia*, *iustitia*, *fides* és *modestia*. A hagyományos humanista királytűkrök már kiemelték ebből a közösségi meghatározottságából az uralkodót és megelégedtek azzal, hogy a négy fő erény gyakorlására buzdítsák, és jutalomként sem annyira az erkölcsi jót, hanem a dicsőséget (*gloria*) csillantották meg előttük. Machiavelli egyrészt élesen elválasztja a *honestum*-ot és az *utile*-t, másrészt az erények rendszeréből lényegében kiveti a *iustitia*-t és a *fides*-t, amikor azt mondja, hogy az is elegendő, ha a fejedelem ezeket csak látszólag bírja. Kovacsóczy Dialógusában a közösség és egyén, mint láttuk, szintén élesen elválik, amikor Eubulus meglehetősen pesszimistán kifejti, hogy az állam javára tevékenykedő kormányzó saját magának okoz kárt azzal, hogy a *honestum* elérésre törekszik, illetve a csak a maga hasznát kereső kormányzó nyilvánvalóan kárt okoz az államnak. A megoldás talán az lenne, folytatja Kovacsóczy, ha nem is vennénk részt a közéletben és csendes szemléletben töltenénk az életet. Ezzel már a következő problémára reflektál.

B) OTIUM Ó NEGOTIUM

A hagyományos római felfogásban megvetett *otium* és vele szembeállított közéleti tevékenység, a *negotium* viszonyának újraértelmezése Cicerónál szintén kardinális

⁴⁰⁰ A *De officiis* három könyvében Cicero az elsőben a *honestum*-ot, a másodikban az *utile*-t veszi górcső alá, a harmadikban pedig bebizonyítja, hogy a kettő lényegében egy. Nem teljes magyar fordítása: A kötelességek. Első könyv, ford. HAVAS László = Marcus Tullius Cicero válogatott művei, szerk. HAVAS László, Budapest, Európa, 1974, 259-309.

fontosságú, hiszen a közéletben történt eltávolítását követően saját filozófiai tevékenységének a megindoklását adja, amikor a kör négyesítéséhez hasonló bravúrral az *otiumot* a *negotium* szintjére emeli, miközben az erény gyakorlati (közéleti) alkalmazásának elbrevitását hangsúlyozza.⁴⁰¹ A *vita activa* és a *vita contemplativa* összehasonlításának a középkorban és a humanizmusban ettől függetlenül is nagy hagyománya volt, a görög filozófiában Platón és Arisztotelész egyaránt a szemlélet megismerésben jelölték meg az élet célját.⁴⁰² Ez a momentum a humanista politikai gondolkodásban a republikánizmus hanyatlásával vált egyre erősebbé, Kovacsóczy korában pedig Lipsius az, aki a politikai gyakorlat és a politikai retorika avagy elmélet egyre zavaróbb eltávolodására adott válaszában éppen a politikától való elvonulást kínálja afféle menedékként.⁴⁰³ Ez nem azt jelenti, hogy Lipsius közvetlenül hatott Kovacsóczyra (hacsak nem leveleztek, bár ezt jó eséllyel kizárhatjuk), hanem csupán azt, hogy a problémát Kovacsóczy is éppen úgy érzékelte, sőt talán még jobban is, hiszen gyakorló politikusként jóval több veszténivalója volt, mint a leideni majd leuveni professzor Lipsiusnak. Eubulus már idézett rövid monológja a Dialógusban (*Saepe cum haec mecum cogito, equidem tanquam in bivio haerere soleo, et dubitare, qui nam senserint melius..*) ennek a korszakban általánosan is diktált gondolatnak tehát, Kovacsóczy halálának fényében már-már különös, sorstragédiába illő megfogalmazása.

C) FORTUNA Ó NECESSITAS

A Fortuna-tematika különösen a középkorban volt népszerű, de már Seneca is írt egy dialógust *De remediis fortuitorum* címmel, a balszerencse orvosságairól. Ebből az alapötletből született meg aztán a jó és balszerencse orvosságairól írott monumentális Petrarca-mű, a *De remediis utriusque Fortunae*. Machiavelli Fejedelmében a *fortuna* és a *virtù* az a két erő, ami az államok felemelkedésében és a fejedelmek hatalomra kerülésében közreműködik: a *virtù* egyfajta, a *fortuna* szeszélyétől folyamatosan változó helyzethez alkalmazkodó tettekrevalóság, illetve belső indíttatás és lélekjelenlét aminek segítségével az erényes, *impetuoso* férfiú (a magyar fordításban ennek szenvedélyesre történt fordítását egy kissé félrevezetőnek érzem),⁴⁰⁴ üstökön ragadhatja szerencséjét. Ezzel a felfogással ellenkezik már Machiavellinél

⁴⁰¹ De off.

⁴⁰² Nikomakhoszi etika

⁴⁰³ Lipsius *De Constantia*-ja a Dialógussal egyidőben, *Politica*-ja öt évvel később, 1589-ben jelenik meg.

⁴⁰⁴ Machiavelli, A fejedelem, XXV, 25-26: *Így végzem be tehát: mivel a sors forgandó, s az emberek szokásaikban megrögzöttek, csak akkor lesznek boldogok, ha jó egyetértésben élnek vele, mert ha nem, boldogtalanok. Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse*

is különösen a *Discorsibus* megjelenő jóval pesszimistább elképzelés a szükségszerűségéről, illetve az államok természetes romlásáról és bukásáról. Kovacsóczy Dialógusának az egyik alapállítása, hogy a kormányzónak, legyen erényes, vagy hitvány, mindenképpen bukás az osztályrésze, akár a kormányzóságot örökké sujtó valamiféle titkos sorszerűség (*occulta quaedam fati necessitas*), akár a folyton változó szerencse méltánytalansága folytán (*fortunae iniuria*). Elképzelhetjük, hogy Köpeczi Béla ennek alapján feltételezte, hogy Petrarca *De remediis*-e hathatott a Dialógusra.⁴⁰⁵ A *fortuna*- és *necessitas*-gondolat ugyanakkor nyilvánvalóan inkább korjelenség, illetve a történetfilozófia, sőt a teológia egyik általános alapkérdése. A *De remediis* hatását tehát pusztán ez alapján sem megérthető, sem cáfolni nem lehet. Az viszont kétségtelen, hogy Padova a petrarkizmus hagyományos központja volt, Kovacsóczyt nyilvánvalóan ebben az irányból is erős hatások érthették, a Dialógus végén, az arquai forrást idéző disztichon második sorának az idézése (*unde bibens cecinit digna Petrarca deis*) ennek a szellemiségnek szóló felhajtás is lehet.

4.6.3. ÁLLAMFORMÁK. MACHIAVELLIZMUS ÉS A VELENCE-MÍTOSZ

Az ideális államforma keresése a reneszánsz, késő- reneszánsz államelmélet egyik legkedveltebb témája, Kovacsóczynál, mint láttuk, csak utalás történik ennek ismeretére, illetve valószínűsíthető, hogy a Dialógus eredeti változatában a monarchiával szemben felhozott érvelésében ennek a meglesz gazdag irodalomnak az elemei jelenhettek meg. Feltételezett érvelésének lehetséges forrásait felvázolni ha feleslegesnek tűnik is, két okból mégsem teljesen haszontalan: egyrészt, a Dialógussal foglalkozó eddigi szakirodalomban is az egyik alapkérdés Kovacsóczynek a kortárs államelméletekhez való viszonya, különösen a velencei állammodell 1594-es felemlegetése kapcsán; másrészt az életrajzi adatok és a történeti kontextus alapján nagyjából leszűrhető az a szellemi környezet, ahol a keresést egyáltalán érdemes elkezdni.

A humanista politikai irodalomban kidolgozott elmélete, a platóni és arisztotelészi elzárásokat követve, lényegében csak a többségi uralom valamelyik fajtájának volt; a XV. század közepétől megjelenő, az egyszemélyi uralomról szóló különböző humanista művek elsősorban a fejedelem személyére koncentráltak, és az ideális uralkodó tulajdonságait írták le, különösen a *De officiis*-ben lefektetett erények alapján. Arisztotelész Politikájában az

olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered. Látnivaló, hogy inkább emezektől hagyja magát legyőzöttet, mintsem azoktól, akik hidegen viselkednek; s mint asszony, a fiatalokat kedveli, akik nincsenek rá tekintettel, vérmesek és merészen parancsolgatnak neki. Ford. LUTTER Éva. Machiavelli művei I, 83.

⁴⁰⁵ KÖPECZI 1970, 584.

uralom három fajtájáról (egyeduralom, kevesek uralma és sokak uralma), illetve ezeknek összesen hat, helyes és helytelen változatáról ír. Közös benne Platónnal, hogy az ideális államformát is valamilyen kevert változatban látja, ugyanakkor nagymértékben kritizálja is el djének valóságtól túlságosan elrugaszkodott álláspontját.⁴⁰⁶

A kevert uralom (*constitutio mixta*) elképzelése a XV. század elejét l kezdve kialakuló Velence-mítoszban jelenik meg leginkább: Pier Paolo Vergerio *De republica Veneta*-jától (1400) egészen Paruta *Discorsi Politici*-éig (1599) két évszázadon keresztül uralkodó elképzelés a velencei állam tökéletessége, igazságossága és az egyes államformák közti harmonikusan kevert volta. A velencei kevesek uralmának ún. *stretto* (arisztokratikus) modelljével szemben a XV. század derekán a firenzei ún. *largo* (demokratikusabb) modell jelent egy ideig alternatívát, amelyben a *vita activa civilis* követelménye a *De officiis* alapján (*otium-negotium*-problematika) szintén megfogalmazódik.⁴⁰⁷ A köztársaság Lorenzo deø Medici alatti hanyatlása alatt a platonista nézetek Ficino akadémiájának köszönhet elterjedésével egyrészt elmozdulás történik a *stretto*-modell irányába, másrészt a közéleti tevékenység követelménye lassan elt nik. Bartolomeo Scala (Lorenzo deø Medici kancellárja) 1483-ban írott dialógusa (*De legibus et iudiciis*) jól példázza ezt az átmenetet. A saját maga, valamint Bernardo Machiavelli (Niccolò apja) között zajló párbeszédben a jog és törvények által szabályozott állam ideája ütközik a bölcs és erkölcsös vezet uralmával. Bár Bernardo az el bbi képviselőben felhívja az egyeduralom veszélyeire a figyelmet (Livius alapján a túlságos hatalom korrumpáló hatására hivatkozik), a dialógus végkicsengésében egyértelm en a Lorenzo Medici alakjában testet öltött bölcs fejedelem (*pater patriae*) mellett teszi le a voksot.⁴⁰⁸

A lassan átalakuló és bels vitáktól kísért firenzei modell, valamint az önnön tökéletességébe vetett hitében megkérd jelezhetetlen velencei modell mellett a XV. század er s monarchikus központjaihoz (Milánó, Nápoly, Mantua) köt d itáliai humanisták munkássága képviseli a harmadik, fejedelmi modelljét a kialakuló humanista államelméletnek. Királytükörnek tekinthet írásaikban lényegében nem szakadnak el a ciceroniánus erénykatalógus, már Petrarca híres, Francesco da Carrarához írt levelében is megfogalmazott követelményét l.⁴⁰⁹ (Az Alpokon túli humanizmus, lásd Erasmus *Institutio principis christiani*-ja, ezt a hagyományt veszi át.) Jelmondhatnak is tekinthet megállapításuk ó *virtute non vi ó*

⁴⁰⁶ Fred MILLER, Aristotle's Political Theory, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2012 Edition)*, Edward N. ZALTA (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2012/entries/aristotle-politics/>>.

⁴⁰⁷ SKINNER 1988, 416-423.

⁴⁰⁸ SKINNER 1988, 429-430.

⁴⁰⁹ SKINNER 1988, 412-416; 423-426.

Machiavelli Fejedelmében tökéletesen az ellentettjére fordul. Machiavelli azzal, hogy nem politikáról, vagy erkölcsi erényekről, hanem az állam irányításáról beszél (*arte dello stato*), az államérdek (*regione di stato*) Boteronál megjelenő fogalmának ágyaz meg, és a fejedelmi abszolútizmus teóriájának teremt alapot.⁴¹⁰

Mindezek ellenére, igazi hatást kezdetben a *Discorsibus* képviselt meggyőzéses republikanizmusával, valamint (ahogyan azt Kovacsóczy beszédeiben is láthattuk) a Fejedelem végén is megjelenő nacionalizmusával gyakorolt. A luccai gonfalonieri, száz olasz egység első mártírja, Francesco Burlamachi (1498-1547) a Medici-uralom megdöntésére és egy közép-olasz köztársaság-szövetség megalapítására irányuló, csírájában elfojtott kísérlete mögött Machiavelli egyértelmű hatása húzódik meg.⁴¹¹ Ez a fajta republikanizmus, párosulva a vallási heterodoxiával, az itáliai protestánsok svájci emigrációjában élt tovább, amely nyomtatványai révén, valamint személyes kapcsolatokon keresztül már Kovacsóczyra is hatást gyakorolhatott. Különösen a bázeli nyomdász, Pietro Perna (1519-1582)⁴¹² tevékenysége az érdekes ebben a szempontból. Ő az ugyanis, aki 1560-ban elsőként kiadja latinul Machiavelli Fejedelmét (egy évvel azután tehát, hogy az egész életmű Indexre került), ráadásul kétféle, Cassius Dio történeti művéből kiragadott, a monarchia mellett és ellenében írott beszéd kíséretében.⁴¹³ A beszédek fordítója a már említett, szintén luccai emigráns Celio Secundo Curione (1503-1569), a *Principe* fordítását pedig a luccai patrícius, Paolo Arnolfini köréhez tartozó Silvestro Tegli végzi. Ugyanez a munka lényegében változatlanul, 1580-ban is megjelenik, ugyanott.⁴¹⁴ Talán csak véletlen egybeesés, de ezen latin Machiavellik közül a

⁴¹⁰ SKINNER 1988, 430-434.

⁴¹¹ Erről vö. Werner KAEGI, Machiavelli in Basel = ders. Historische Meditationen, Fretz&Wasmuth Verlag, Zürich, 1942, 119-181; 126-130. Burlamacchi életéhez: Michele LUZZATI, Burlamacchi, Francesco = Dizionario Biografico degli Italiani, Volume 15 (1972); [http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-burlamacchi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-burlamacchi_(Dizionario-Biografico)/)

⁴¹² Perna 1544-ben érkezett Bázélbe, önálló nyomdáját 1558-ban nyitotta meg. Több mint négyszáz nyomtatvány kötődik a helyéhez, köztük számos antitrinitárius mű (Sozini, Ochino vagy Francken művei), illetve az európai (elsőként itáliai) történeti és politikai irodalom olyan gyöngyszemei, mint Guicciardini (ez szintén Curione fordításában), Giovio történeti munkái, vagy Bodin Methodus-a. Életéről és tevékenységéről részletes, kimerítő, a nyomtatványok katalógusát is magában foglaló monográfia: Leandro PERINI, La vita e i tempi di Pietro Perna, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2002; vö. még: KAEGI 1942; Peter G. BIETENHOLZ, Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel. Die Basler Drucke italienischer Autoren von 1530 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Basel-Stuttgart, Helbig & Lichtenhahn, 1959; Antonio ROTONDÒ, Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580, in Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento, Torino, Giappichelli, 1974.

⁴¹³ Agrippae ad Octavium Caesarem Augustum oratio contra monarchiam, ex Dionis Lib. LII Caelio S. Curione interprete; Mecoenatis oratio pro monarchia ad Caesarem Augustum ex Dionis Lib. LII Caelio S. Curione interprete.

⁴¹⁴ Nicolai Machiavelli Princeps ex Sylvestri Teli traductioe diligenter emendata. Adjuncta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum contra tyrannos, Basileae, ex officina Petri Perna, 1560; 1580.

magyar nyelvterület könyvtáraiban egyetlenegy létezik csupán; az 1580-as, második kiadás egyik példánya éppen ugyanott található meg, ahol Kovacsóczy Dialógusának unikális példánya is: a marosvásárhelyi Teleki Tékában.⁴¹⁵ Nem ismert, hogy ez a példány milyen körülmények között került jelenlegi helyére, de a pusztza megléte jól jelzi azt a nem pusztán elméleti lehetőséget, hogy a lengyelországi és erdélyi kapcsolatokkal bíró itáliai heterodoxia a politikai gondolkodás területén is hathatott az erdélyi, padovai elitre. Ha beszélhetünk machiavellizmusról ugyanis a XVI. század második felében Európában, akkor azt, a pejoratív konnotációkat félretéve, éppen a Perna-nyomdához köthető helyhez köthetjük. Perna ugyan 1582-ben meghalt, de munkatársa, Nicolaus Stupanus (1542-1621; Curione tanítványa, akivel Perna egyébként halálosan összekülönbözött a Princeps második kiadása kapcsán) 1588-ban a *Discorsi* latin fordítását is megjelentette.⁴¹⁶ A dolog pikantériáját növeli, hogy a *Disputationes* következő, 1591-es kiadását Stupanus egy olyan lengyel, kálvinista főúrnak, Jan Osmolskinak ajánlja, aki éppen Báthory István trónralépte után telepedett meg Bázelen és vált az ottani egyetemi körök egyik befolyásos személyiségévé.⁴¹⁷ Mindezt még azzal egészíthetjük ki, hogy az egyik következő, 1620-ban megjelent *Disputationes*-kiadás ajánlása szintén egy lengyel főúrhoz, Tomasz Zamoyskihoz, Jan Zamoyski fiához íródik.

Machiavelli, a padovai szellemi közeg és velencei államirodalom hatása a lengyelországi politikai gondolkodásra a lengyel szakirodalomban egy összefüggő tömbben tárgyalt jelenség, ami a magyarországi és erdélyi politikai irodalom vonatkozásában is releváns párhuzam lehet.⁴¹⁸ A lengyel helyzet természetesen speciális, de bizonyos vonatkozásaiban hasonló a magyarországihoz. A lengyel elit Padova-járása még inkább jellemző a század derekán-

⁴¹⁵ Sajnos személyesen megtekinteni nem állt módomban, levélbeli megkeresésemre azt a választ kaptam, hogy a mű állapota miatt nem is tanulmányozható.

⁴¹⁶ Nicolai Machiavelli Florentini Disputationum de Republica quas Discursus nuncupat libri III. Quomodo quaeque ad Antiquorum romanorum imitationem bene maleve instituantur ac fiant. Ex italico sermone Latine facti. Mompelgarti, per Iacobum Foiletum typographum Mompelgartensem, 1588. Vö. KAEGI 1942.

⁴¹⁷ Nicolai Machiavelli Florentini Disputationum de republica, quas Discursus nuncupavit libri III, quomodo in rebuspublicis ad antiquorum Romanorum imitationem actiones omnes bene maleve instituantur, ex Italico Latini facti, ad generosum et magnificum D. Ioannem Osmolski de Praviedniki Polonum, Mompelgarti, per Iacobum Foilletum, 1591.

⁴¹⁸ Henryk BARYCZ, Myśli i legenda Machiavella w Polsce w XVI i XVII w. = Spojrzenia w przeszłość polsko-węgierską, Warszawa-Wrocław-Kraków, 1965; Angelo TAMBORRA, Cristoforo Warszewicki e la diplomazia del Rinascimento in Polonia = Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento, a cura di Mieczysław BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, 159-206; Karol KORANYI, La costituzione di Venezia nel pensiero politico della Polonia = Italia, Venezia e Polonia, 206-215; Jan MALARCZYK, La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia, ed. seconda ampliata, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

harmadik harmadában, mint nálunk.⁴¹⁹ A politikai irodalom virágzik, számos, sok esetben anonim traktátus, röpirat születik, a lublini unió és a Jagelló-ház kihalása kapcsán a velencei minta és Machiavelli neve is időről időre felmerül. Az egyik oldalon a szabad királyválasztást a velencei dózsék megválasztásához hasonlítják, és javaslatok születnek a velencei intézmények (nagytanács, kistanács) átvételére, míg a másik oldalon már maga Lengyelország jelenik meg úgy, mint az ideális állam és alkotmány Rómától és Velencétől átörökített legújabb letéteményese. Ezt a fajta korai optimizmust a hetvenes évektől egy pesszimistább hangulat váltja fel; Machiavelli érdekes módon ekkoriban a széteső államban a fejedelmi abszolútizmus erősítésére szolgáltat alapot.⁴²⁰

Érdekes személyiség a lengyel Machiavellinek nevezett, Kovacsóczyval is levelező diplomata, Krysztóf Warszewicki (1543-1603),⁴²¹ akinek írásaiban a velencei modell és machiavellista hatás szorosan összekapcsolódik. Életemvét mintegy szimbolikusan egy-egy Velence-dicséret határolja: 1572-ben a lepantói csata után egy lengyel nyelvű költeményben ünnepli az itáliai köztársaságot,⁴²² 1602-ben pedig Velencében jártakor egy latin panegyricust jelentet meg.⁴²³ Legtöbbet kiadott és azóta is hivatkozott műve a diplomáciai szolgáltról írott, 1595-ben megjelent *De legato et legatione*, amelyben a humanista diplomata-irodalom elzárkózott elméjére támaszkodva, de saját tapasztalatai alapján is fogalmazza meg inkább gyakorlati észrevételeit a követ feladatairól. 1598-ban megjelent művében, a *De optimo statu libertatis*-ben a sajátos lengyel politikai helyzetre reflektál: a királyi tekintély erősítésében keresi az orvosságot az erősödő anarchiával szemben. Magyar vonatkozásai miatt különösen érdekesek lehetnek a tudomásom szerint itthon még nem kutatott, török veszély ellenében írott philippikái, a *Turcica* címet viselő beszédciklusa.

Az itáliai heterodox emigráció és a lengyel politikai irodalom mellett a harmadik forrás, amit Kovacsóczy feltételezhet államelmélete kapcsán még figyelembe kell vennünk, a közvetlen velencei hatás. Kruppa Tamás már idézett cikkében felveti Paolo Paruta (1540-1598) *Perfezione della vita politica* című, 1579-ben megjelent dialógusának a hatását.⁴²⁴ Az

⁴¹⁹ Tadeusz ULEWICZ, Gli scrittori polacchi del Cinquecento nell'ambiente umanistico di Padova e di Venezia = Italia, Venezia e Polonia, 83-103, 89-90.

⁴²⁰ KORANYI 1967, 207-211.

⁴²¹ Életről lásd: Robert L. FERRING, Christopher Varsevicius: Polish Renaissance diplomat, statesman and political writer, *The Polish Review* 5 (1960), 98-109.

⁴²² Teodor WIERZBOWSKI, Weneccja. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI w.", Warszawa 1886.

⁴²³ *Ad serenissimam Venetorum rempublicam oratio*, Venetiis, 1602.

⁴²⁴ *Della perfezione della vita politica di M. Paolo Paruta nobile venetiano libri tre*, Venetia, appresso Domenico Nicolini, 1579. Vö. Respublika vagy egyeduralom; a szerző Klanczay Tibor cikkére hivatkozva teszi ezt, KLANCZAY Tibor, A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius = Stílus, nemzet, civilizáció, szerk. KLANCZAY Gábor - K. SZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2001, 224-235.

összefüggés külső ránézésre nyilvánvaló lehet: a dialogikus forma, a Kovacsóczy számára familiáris velencei környezet, az időbeli egybeesés és végül a téma, mind-mind arra mutatnak, hogy a Dialógus egyik közvetlen előképét ebben a műben kereshetjük. Valójában nem biztos, hogy erről van szó. Paruta cicerói formában megírt, meglehetősen terjedelmes dialógusában hangsúlyosan megjelennek mindazon problémák, amelyeket a fentiekben már vázoltunk. Az *otium-negotium, vita activa et vita contemplativa* kérdésköre az 1-2. könyvben az egyik legnagyobb terjedelemben megvitatott kérdés, Paruta végkövetkeztetésként a szemléltető élet mellett teszi le voksát. Kitér a közéleti erények kérdésére is, amit a Fortunáról szóló hosszás eszmefuttatás követ. Műve az arisztokratikus állam és a velencei alkotmány dicséretével zárul.

Mindez látszólag erősítheti azt a véleményt, hogy Kovacsóczy Dialógusa számára az egyik közvetlen előképül Paruta műve szolgálhatott. A két alkotás ugyanakkor terjedelmében, hangvételében és céljában annyira eltér egymástól, hogy bajosan lehet Kovacsóczy egy-egy rövid megjegyzése mögé Paruta hosszú oldalait felsorakoztatni; a Dialógusra gyakorolt hatását tehát, egyértelmű bizonyíték híján, sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet. Egyrészt a közös tematika, mint azt láttuk, sokkal inkább fakadhat a problémáknak az előzmények ismeretében történt közös felismeréséből, másrészt a Dialógus egy konkrét helyzetben, konkrét problémára válaszul íródott alkotás: autonóm voltát elvitatni lehetetlen, szigorúan gyakorlatias jellege miatt pedig csak nagy vonalakban rajzolható körül az az államelméleti, politikai irodalmi bázis, amelyre szerzője támaszkodhatott. Ennek a bázisnak a három pillérét nagy valószínűséggel a padovai-velencei, az itáliai heterodox, valamint a lengyel államelméletben és politikai gondolkodásban állapíthatjuk meg; ezek azonban inkább csak párhuzamként szolgálnak és a mű tágabb kontextusát rajzolják körül, semmint egy egyértelmű, lineáris hatástörténetet modelleznének. Ha a mű faj kérdésében nem is, lényegét tekintve igazat adhatunk tehát Klaniczay Tibor megállapításának: a Dialógus valóban az egyik első eredeti és autonóm műve a magyarországi politikai irodalomban.

BEFEJEZÉS

Dolgozatomban els sorban azt a komplexitást próbáltam bemutatni, amely nem csupán Kovacsóczy politikai m veit, hanem általában a Báthory-korszak humanista beágyazódású politikai gondolkodását és történelemszemléletét is jellemezte. Az erdélyi kancellárnak az önálló magyarországi politikai gondolkodás kezdetét kijelöl életm ve az egyik legfontosabb forrásunk a korszak humanista elitjének patrióta mentalitására és politikai útkeresésére. Ennek az útkeresésnek a hagyományos humanista politikai irodalom illetve a Padova elitegyetemén elsajátított antik filozófia mellett, a szakirodalomban eddig figyelembe nem vett, ám Kovacsóczy esetében megkerülhetetlen forrása az itáliai republikánus hagyomány és azon belül Machiavelli volt. Kovacsóczy a forrásait autonóm módon kezelte, alkalmi ám korszer és rendkívül színvonalas m veiben nem az európai politikai irodalomból átemelt teóriákkal, hanem az ott megfogalmazott problémákra adott reflexiókkal találkozunk. Kancellárként nem volt abban a helyzetben, hogy nagy teoretikus összefoglalásokat írjon; életm ve ugyanakkor egy olyan magas szint és felel s politikai gondolkodás meglétét jelzi a XVI. század második felének Magyarországon, aminek természetes folytatója a XVII. században Bethlen Gábor, Pázmány Péter, illetve Zrínyi Miklós voltak.

FÜGGELÉK

1. BESZÉDEK

1.1

De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlio creati Vaivodae Transsilvaniae Volfgangi Kovacciocii Pannonii oratio

Venetiis, 1571

Illustri et magnifico viro Francisco Forgacio, Baroni de Gyemes, Transsilvaniae cancellario
Volfgangus Kovaciocius Maecenati suo S. P. D.

Quicumque alicuius praeclare rei cognoscendae cupiditate accensi sunt Vir praestantissime, ii primum admiratione ipsa, quam divinus Plato, cum affectionem philosophicam, tum etiam principium philosophandi appellavit, incitantur; detersisque tandem ignorantiae nebulis ad veram cuiusque rei cognitionem pervenientes tanquam in clarissima aliqua luce constitutos se esse existimant. Quod tametsi multis quotidie in pervestigatione diversarum rerum usu veniat, pauci tamen in tanta hominum frequentia ea suspiciunt, quae ceterarum omnium rerum, atque adeo sui ipsius admirationem in se complectantur, et quibus non mirantibus desinat esse ipsa admiratio. Plurimi enim eas tantum res, quae in oculos incurrunt maxima admiratione prosequuntur; quippe diversa animantium genera terra marique degentia; variisque figuris a natura ipsa insignita; item herbarum, florum, stirpium, fruticum, arborumque sylvescentium mirabiles foetus et figuras; fluitantes porro insulas, arduos montes, ignemque perpetuo eructantes, aestus maris continuos, ferventes aquas, dulces in medio mari aquarum haustus, salsos lapidescentesque fontes et alia quamplurima, quae quidem mirum in modum venustant ornantque totam hanc universitatis faciem. Sed haec omnia uni duntaxat homini sunt admirationi utpote cui summus ille opifex Deus hanc quoque praeter alia excellentia munera affectionem dedit, qua praestaret aliis animantibus. Quid autem est hoc ipso homine admiratore nimirum omnium rerum admirabilius? Trismegistus ille summi nominis

philosophus, magnum miraculum, animal adorandum et honorandum appellat hominem, eumque solum duplici natura, mortali nempe altera atque e terra efficta, quam intra se despicit: altera vero immortalis illa, coelesti, diisque cognata, quam perpetuo mentis acie contemplatur praeditam esse asserit, multave alia ei tribuit, ex quibus summam illius maiestatem, dignitatemque colligere possumus. Quid autem eo praestantius est, cuius usui omnia quae in universo orbe reperiuntur, deserviunt et veluti mortali cuidam terrestri Deo obediunt? Quid eo divinius, cuius animi intentionem nulla aeris caligo, non ipse *Cimmeriae tenebrae* offuscare confundereque possunt? Quid eo demum maiore admiratione dignius, quo nihil variabilius, nihil tot excellentissimarum rerum congerie cumulatus, nihil tot animi corporisque praeclaris notis ornatius uspiam cernimus et cuius corporis ingenique multiplices figuras atque differentias, nunquam vel animo saltem, cogitationeque comprehendere possumus? Age enim, pervestiga utramque hominis naturam, tam multa illico, tamque varia, utrobique tibi occurrent ut ceterarum omnium rerum oblitus, ad tui tantum ipsius admirationem te convertas, necesse sit. Quid? Aspice imprimis corpus ipsum, et circumfer per omnes illius partes oculos, Dii immortales, quanti se statim tibi Prothei obviam dabunt: tantam in omnibus diversitatem videbis, ut vix illud quod dicit Plato, omnes nos primi illius hominis segmenta esse verum in nobis comperies. Cui enim eadem est cum alio statura, eadem faciei lineamenta, idem aspectus? Hic procera statura erit, forma liberali, colore vivido, atque nitido, toto denique corpore erecto, tereti atque quadrato; ille staturam brevem, distortam, inconcinnam, membra inter se dissidentia, deformem aspectum, pluribusque vitiis ceu notis quibusdam treiciis compunctum, colorem pallidum atque luridum, omnisque gratiae atque venustatis expertem habebit, adeo ut illum Nereum aliquem, hunc Thersitem ipsum iure dixeris. Sed huius rei cur testes quaerimus? Nonne singulis diebus quotquot conspexerimus subito de omnibus sententias et tacita quaedam inter nos suffragia ferimus? Hunc pulchrum esse iudicamus, alium vitio turpitudinis notamus, in aliis longitudinem nimiam accusamus, aliis suam brevitatem veluti insignem aliquam labem exprobramus et sic in singulis quod aut laudi, aut vitio eis vertamus, invenimus. Taceo hic multas diversas multiplicesque hominum figuras, monstrosasque multorum facies, totum denique coetum illorum, quos Androgynos, Pygmaeos, Pandoras, Cynocephalos, antropophagos vocamus; et alios infinitos, quos quis enumerare valeat? Utique verissimum est illud dictum Plinii, quod cum in facie vultuque nostro sin decem aut paulo plura membra, nullas duas in tot millibus hominum indiscretas effigies existere videmus.

Iam vero confer te ad animum, ingens te hic quoque rerum turba varietasque excipiet statimque verum illud reperies, quod dicit Fabius, non pauciores esse animorum, quam

corporum figuras: atque illud Ovidii, *Pectoribus mores tot sunt quot in urbe figurae*.⁴²⁵ Nemo enim in eadem cum alio sententia persistit, nulli eadem mens est, eadem opinio, idemque cum aliis ingenium, nec denique, ut ait, *ille voto vivitur uno*.⁴²⁶ Quod hic concupiverit, id alius abominatur, hic amat quod non diligit alter, sequitur quod fugit alius, odio habet eum quem omnes obviis ulnis amplectuntur, in militiam alius se parat, cuius sola recordatione multi consternantur, qui vita privata delectantur, illi eam omnium optimam esse existimant; qui docent paucos laborum suorum socios habent; discentium exiguus numerus est; oscitantium et desidiosorum plena sunt hora; plenae porticus plena omnia. Alius in amoribus, in ganeo popinisque consenescit, et perpetuo voluptates ipsas blandissimas dominas consecatur; hic ad sordidum lucrum, mercaturamque accingitur, alii egregii sculptores, alii optimi pictores, periti geometrae atque astronomi evadunt; nonnulli circa incudem, malleos, perpendiculara, amussesque perpetuo versantur, aliorum pars vitae in olco, pars in vino consumitur et ut in verbo expediam, omnes id quam optimum esse ducunt, idque libenter sequuntur, quod animo cuiusque placitum, collibitumque fuerit. Quod cum ita sit, homineque ipso nihil sit admirabilius, ut qui et in corpore, et in animo infinitam propemodum rerum mirabilium vim in se contineat, cumque omnes in deligenda vitae ratione, ingenii sui inclinationem sequantur praeclare certe ii faciunt, qui hanc hominis mirabilem machinam admirati, praestantissimae illius partis studium, curamque amplectuntur. Quorum institutum tanto praestat omnibus vitae humanae actionibus, quanto animus praestantior corpore est. Nobilissimus quippe is est actus, qui ab excellentissima hominis parte, hoc est ab anima ipsa proficiscitur. Docte etiam atque eleganter M. Tullius; *singularis est, inquit, quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis, notisque naturis, ita quicquid est quod sentit, quod sapit, quod vult, quod viget, coeleste ac divinum est, ob eamque rem aeternum sit, necesse est*.⁴²⁷ Quis est igitur, qui bona ipsa animi praeclaram scilicet eruditionem scientiamque non pluris aestimet omnibus Persarum et Macedonum gazis, Croesique illius et Crassi infinitus illis opibus et divitiis? Ubi enim ille nunc sunt tam accumulate opes et congesti undiquaque auri atque gemmarum acervi? Brevia haec omnia atque momentanea sunt, saepiusque ab uno transferuntur ad alium, raroque suos possessores ad postremum usque diem committantur. Qui vero illa optima atque praestantissima animi bona sibi comparavit, *ille dives, ille honoratus, rex denique regum*, ut ait Venusinus ille, *et uno tantum minor Iove*,⁴²⁸ atque veluti mortalis quidam Deus erit. Sed hoc non est cur pluribus verbis confirmemus, cum omnibus palam sit, nihil naturam ipsam

⁴²⁵ Ovid. Ars Amatoria I, 759.

⁴²⁶ Persius V, 53.

⁴²⁷ Tusc. I, 27, 66.

⁴²⁸ Hor. Epist. I, 1, 106-107.

praetiosius quicquam, neque salubrius hominibus dedisse praeclara animi eruditione atque ingenii egregiis luminibus.

Itaque his litterarum studiis statim a puero ita delectatus sum, ut quod multi in iis praecipue teneris annis coacti faciunt, id ego sponte, lubensque praestarem, nullumque laborem, qui tum a praeceptoribus in iis addiscendis imponebatur, subterfugerem. Atque nescio postea quo fato ab iis abstractus cum in adolescentia multos annos frustra contrivissem tua demum ope postliminio redeuntem me benigne blandeque receperunt. Equidem cum omnes homines natura scire desiderent, ego tanto sciendi desiderio tenebar, ut maximum morbum summamque animi aegritudinem ignorantiam putarem. Et licet adhuc vix in ipso scientiae vestibulo pedem fixerim, tamen vel ipsa tantum admiratione sapientiae augustissimoque illius nomine mirifice me affici atque recreari sentio, nec invitus poenam ignorantis subeo, quae est, teste Platone, ut discat. Quamobrem non parvam ego felicitatis partem consequutus esse mihi videor, quod te virum animi elegantia, morum praestantia et multiiuga omnium liberalium disciplinarum cognitione praeditum studiorum meorum, patronum, fautorem, approbatoremque nactus sim, cuius et amorem illum erga me singularemque benevolentiam, vita ipsa mea chariorem esse duco et omnia dicta praeceptaque Pythii oraculi instar religiosissime semper atque constantissime apud me retineo. Quemadmodum autem, tunc quoque quando una tecum vixi, nihil quicquam charius, gratiusque habui, quam ut te imitarer; nec facta tantum omnia sed dicta etiam tua diligenter observarem, teque totum si potuissem, exprimerem, atque in omnibus rebus actionisque meis ad tuum me nutum voluntatemque componerem: ita nunc quoque a praescripto voluntateque tua, et ab eo quod te velle, probareque cognovero, ne latum quidem unquam recedere volo. Et quis est qui te non quam libenti, alacrique animo audiat, iussaue tua non exsequatur, cum ad omnium gloriam virtutisque arcem contendenti nulla alia compendiosior planiorque via esse possit ea, quam tu illi praemonstraveris, cuius index ipse arbiterque fueris? Sed de tuis summis laudibus, praeclarisque virtutibus, quarum expressissimam quandam imaginem prae te fers plura scribere instituti mei ratio non patitur, dabitur aliquando occasio cum videlicet et in maiori re fuerimus, et otium ad scribendum uberius habuerimus, scribendi de his aliquid eximiaque animi tui ornamenta commemorandi.

Nunc autem cum fama electionis Illustrissimi herois Stephani Bathorei in principatum provinciae illius ad nos perlata in ea forte tempora incidisset, quibus nobis sub ardenti anni sidere, a maioribus gravioribusque studiis feriae dari solent, videremque nemini in Italia de summis tanti viri laudibus, deque hac amplissima honoris illius accessione scribendi aliquid tantum onus incumbere quam mihi, *utpote quem iampridem in clientelam suam recepisset,*

nec obscuram studii benevolentiaeque suae in me significationem edidisset, oppurtunitati huic et officio meo deesse non potui, quin aliquid de summa illius gloria, vel tenui hac pinguique, ut aiunt, Minerva scriberem. Qua in re ita me gessi, ut maluerim experiri periclitarique vires meas, quam grave periculosumque sit de summis viris; quorum virtute sin excelso sunt positae, aliquid scribere, in quo multi etiam eruditissimi viri saepius voto suo frustrari solent, dum non satis eorum de quibus scribunt, facta, dicta, voluntates, animosque cognitos et exploratos habentes suo quodam impetu animi ceu repentino aliquo vento concitati multa futilia atque inania produunt. Quod ne mihi quoque cum in scribendo inexercitato, exigisque instructo copiis, tum etiam ea, quae hic requirebatur rerum cognitione destituto, eveniret, ea tantum his scriptis complexus sum, quae vulgatissima, ex summis illius virtutibus, atque adeo notissima omnibus essent; ea autem quibus ille longe maioribus praeditus esset, quae nimirum attingere ingenium meum non potuit, omittenda potius duxi, quam scribendo expectationem opinionem vestram fallere. Quod si tibi tenuis et exiguis succincta viribus videbitur haec oratio mea, memineris statim virium nostrarum ingenique imbecillitatis. Scis enim maximum atque difficillimum esse scribendi artificium, nec nisi longo studio, altissima memoria, praesentissimo iudicio, assiduoque usu et exercitatione comparari. Quae omnia cum desint nobis, venia danda est benemerendi cupiditate accensis, etiam si rem ut volumus, non consequamur. Lucubratiunculam autem hanc meam, in tuo potissimum nomine apparere volui, tuoque iudicio subiicere, ut si illam probares principi ipsi meo nomine munusculi litterarii loco offeres, sin minus, eam comprimeres. Tuus enim hic foetus est, qualiscunque est. Ad quod munus obeundum nemo nobis te aptior visus est; ut qui et antea ob sanguinis propinquitatem ipsi principi carissimus fueris, et nunc eo in illum amplissimum dignitatis gradum collocato, secundum apud eum honoris locum obtineas. Munus itaque si tibi placebit, apud eum verbis ornabis. Quod ut facias te etiam atque etiam vehementer rogo. Vale.

Patavio, Calend. Septemb. MDLXXI.

ORATIO

Si quod unquam antea tempus fuit, Princeps illustrissime, quo laetitiam meam ex ulla re conceptam, verbis exprimendam censuerim, profecto nunc hoc laetissimo, optatissimoque die id mihi maxime faciendum esse existimavi. Nam cum heroem summo loco natum, praeclaris omnibus virtutibus ornatissimum, omni denique laudis genere cumulatissimum, ad supremum hunc atque amplissimum honoris gradum evectum, et in hac clarissima luce constitutum esse videam, iure optimo tanta me voluptate perfundi sentio, ut nihil magis in votis habeam, quam ut gaudii huius magnitudinem brevi aliqua et ad tempus accomodata oratione demonstrare, eiusque memoriam trabali quodam ut aiunt clavo,⁴²⁹ in animo meo figere queam. Qua in re etsi omnibus iis quae dicentibus praesidio esse solent usu, copia, doctrina, facundiaque me plane destitutum esse cognosco, tamen optimam spem concipio de tua singulari erga me benignitate, quasi animum dicentis, propensamque in re voluntatem, non autem ingenii vires, quae exiguae sunt, aestimaveris, abunde mihi satisfactum esse arbitrabor. Itaque antequam ad eas res, hoc est ad amplissima virtutum tuarum praeconia, orationis meae scopum convertam, pauca quaedam tristiori aliquanto, maestiorique principio praefari statui, ut ex iis tanquam ex quibusdam comoediarum initiis, maior demum vis gaudii atque voluptatis in animis nostris oriri exsuscitarique possit. Seapenumero autem mihi cogitanti de infelici hac, miseraque rerum humanarum conditione, quam nimirum ista omnia, quae sub orbe concavo lunae continentur, quaeque sensibus percipimus fluxa labiliaque sint, ii plurimum sapere visi sunt, qui vitam hanc ludo talario compararunt, in quibus esse senex ille Terentianus videtur, qui ait, *vitam esse hominum, quasi cum ludas tesseris.*⁴³⁰ Quemadmodum enim nemo adeo peritus aleator in iactu talorum fuit, ut semper venereum iacere potuerit, ita etiam quandiu hac vitali fruimur aura, numquam nobis in alterutra fortuna status aut cessatio datur. Quis quaeso umquam adeo amicam benignamque habuit fortunam, ut in ea tuto veluti in portu quodam felicitatis permanserit? Contraque quis nam malis usque adeo oppressus fuit, quin aliquam beatioris vitae partem vel ab ipso limine salutarit? Scribunt vetustissimarum rerum auctores Pertinacem Rom. imperatorem, varia inconstantique toto vitae suae curriculo fortuna usum fuisse, eoque etiam fortunae pilam passim ab omnibus vocatum. Quae res luculento nobis exemplo est, vitam hanc humanam aleam quandam ludumque fortunae esse, quae euripi instar se habet, unde etiam elegans proverbium, fortuna aestuaria, iam pridem natum est. Incerta enim est humanae vitae nimiumque dubia conditio, ad quam eleganter alluisse lyricus ille

⁴²⁹ Cic. In Verrem, II, 5, 53; Hor. I, 35, 17.

⁴³⁰ Terentius, Adelphoi; Non, si queam mutare. nunc quom non queo, aequo animo fero. ita uitast hominum, quasi quom ludas tesseris: si illud quod maxume opus est iactu non cadit, illud quod cecidit forte, id arte ut corrigas.

vates videtur illis verbis, *Nemo tam Divos habuit faventes, crastinum ut sibi possit polliceri.*⁴³¹ Qua ex re apparet divinos illos, atque sapientissimos viros, quorum hodie praeclara ingeniorum monumenta legimus, recte sensisse, qui ipsam fortunam qualiscunque tandem illa accidisset aequo animo ferendam esse censuerunt. Etenim philosophorum sententia, cum Deus et natura nihil frustra faciant, omniaque ex certis ac determinatis causis fluant, quid est tam adversum quod nobis grave insolensque videri debeat? Vicissimque, quid tam laetum ac voluptarium, quod nos plus aequo laetiores ac veluti in insaniam verso reddat? Hinc veteres illi, iidem doctissimi viri, imbecillitatem rerum humanarum perspicientes, nihil naturae hominis magis consentaneum esse arbitrati sunt rerum terrestrium et caducarum contemptu atque despicientia, unde non sine gravissima etiam ratione, optimoque documento scriptum reliquerunt, Democritum atque Heraclitum prisci saeculi philosophos adeo humana isthaec parvi pendisse, ut alter eorum rideret semper stultitiam mortalium, alter deploraret. Ferunt Alexandrum quoque illum Macedonem, cum Diogenem cynicum philosophum, qui spretis omnibus fortunae bonis dolio pro domo utebatur sola rerum divinarum, humanarumque contemplatione contentus, advisisset, adeo vitam illius approbasse, ut in haec protinus verba proruperit: equidem si Alexandrem non essem, vellem Diogenes esse.⁴³² Quid hac voce dignius emittere tantus princeps potuit? Vera certe est illa sententia, quae asserit, vitam hanc quandam mortis imaginem esse, aureumque illud divini Platonis dictum, dum inquit: corpus hoc nostrum veluti quoddam sepulchrum, carceremque esse, unde anima per sensus tanquam per fenestras rerum naturam contemplatur ac cernit.⁴³³ Quod cum ita sit, continuoque in his mortalibus rebus oculos defixos habeamus, non debemus profecto ignorare, qua lege nati productique a natura simus. Maxima autem haec una atque praecipua naturae lex est, ut illis bonis, quae ea unicuique pro suo arbitrio elargita fuerit, aequo animo fruamur, atque ita demum in omni nos fortuna geramus, ne quid humani a nobis alienum esse putemus, nullique nec homini, ut ait M. Tullius, *nec perturbationi animi, neque fortunae succumbamus.*⁴³⁴ Atque ut unam in his mortalibus brevique interituris spem ponere debemus, ita quid his ipsis incertius, inconstantius, volubiliusque esse putabimus? Ex hac autem rerum mundanarum multiplici frequentique mutatione antiquos illos sapientes rationem nomenque etiam ipsius fortunae desumpsisse existimo. Quid enim aliud est fortuna, quam continua quaedam perpetuaque rerum variatio? Aut quid tota illa globusque, cui insidens pingitur aliud denotant, quam fluxa, labilia, incertaque esse mortalia omnia? Hoc voluit significare Apelles quoque

⁴³¹ Seneca, Thyestes, 619.

⁴³² Plut. Vitae paralellae

⁴³³ Krat. 400C; Gorg. 493A

⁴³⁴ De off. I, 66.

ille pictor praestantissimus, dum quaerenti cuidam causam, cur Fortunam stantem pinxisset, apposite nimium atque eleganter respondit: quia nunquam illam sedentem vidisset. Haec poetarum quoque sententia fuit, quibus nemo rectius luculentiusque sub fortunae ipsius nomine statum rerum humanarum exprimere potuit. Idem denique a Cicerone etiam in his verbis traditum esse puto, dum ait *magnam vim esse in Fortuna in utraque partem, vel secundas ad res, vel adversas quis ignorat?*⁴³⁵ Nam et cum prospero eius flatu utimur ad exitus pervehimur optatos et cum reflavit affligimur: quibus certe verbis nihil aliud indicatur, quam continuis creberrimisque ceu quibusdam ventorum flatibus atque procellis res mortalium agitari et in assiduo fluxu mutationeque positas esse; id quod etiam motus ipse qui propria quaedam omnium rerum natura constantium affectio est, lucidissime demonstrat. Quod si etiam omnem antiquitatis memoriam, omnem praeteritorum, praesentiumque temporum seriem animo cogitationeque lustraveris, quomodo nimirum mutantur in dies summa quaevis imperia, regna, provinciae, nobilissimae antiquissimaeque urbes, leges deinde, consuetudines, moresque hominum, et tandem quomodo orta intereant, novaque semper veteribus succedant; denique qua ratione omnia haec inferiora coniuncta sint superis illis potestatibus, quae nunquam otio quieteque fruuntur, ut recte per illam auream Homeri catenam denotatum fuit,⁴³⁶ quibus scilicet moventibus haec quoque nunquam non moveantur, nihil equidem amplius desiderabis quod te ad maiorem huius rei notitiam deducere possit. Propone quoque tibi ob oculos antiquas illas monarchias, maximorumque regum amplissima illa imperia, statim cognosces hanc rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunae. Quot enim in eis mutationes, quantas omnium rerum conversiones, ceu quasdam orbis continuas circumvolutiones reperies? Quae res efficit, ut mihi etiam illa quorundam opinio, qui terram mobilem esse dicebant, hac ratione probabilis esse videatur, quia homines ipsos cunctaque isthaec mortalia, quae in eius superficie degunt, quorumque ipsa communis quaedam parens est, continuo quodam motu cieri variarique videamus. Verum enimvero quanto maiora, potentioraque fuerunt imperia, tanto maiores etiam atque crebriores mutationes passa sunt, ut videlicet et in hoc coelestem illum motum exprimerent, cum constet in maiori circulo velociorem motu effici. Quid autem maius fuit Macedonico, Persicoque illo imperio? Quorum tamen si durationem vitamque aspicias, haec valde inquieta, illa nimium brevis fuit. Quid etiam de Romanis ipsis orbis dominis dicendum? Quorum potentia vincere totum orbem potuit, ipsos autem immobiles stabilesque reddere non potuit. Quid Numae illius sanctitas, Bruti severitas, Camilli modestia, Fabii Maximi perseverantia, M. Reguli constantia,

⁴³⁵ De off. II, 19.

⁴³⁶ ἡελιόν τ' ἀκάναντα; II. XVIII, 484.

P. Scipionis integritas, Deciorum charitas, Nasicae probitas, Crassi Lucullique tantae opes, Gracchorum Tulliique tanta facundia, tot nempe clarissimorum virorum praesidia; quid inquam opis adiumentisque ad hoc illis afferre potuerunt? Quin potius quam unquam rempublicam maiores motus, pluresque mutationes exceperunt? Quot in hac secessionibus populi numerabis? Quot coniurationes? Quot caedes, aliaque pericula excidium urbi afferentia? Quid illis ad perpetuitatem profuerunt leges duodecim tabularum, quid maiestas consulum, dictatorumque summum illud imperium? Quid censorum severitas, tantaque illa patrum conscriptorum populique auctoritas? Quid tot leges, decreta, edicta, senatusconsulta, plebiscita, comitia, provocationes: quid demum fana, templa, delubra, vestales, ignes sacri, religio, caeremoniae, vota, supplicationes, auspicia, sacrificiaque; quid demum Iupiter ipse Capitolinus idemque optimus maximus tot tantisque votis pro urbis imperiique salute nuncupatus? Fateor quidem ego his tantis artibus, aliisque optimis atque saluberrimis institutis imperium Romanorum ad tantum fastigium pervenisse, hisque ipsis quandiu fuit in fatis, cum summa gloria stetisse. Neque haec reprehendere nunc, aut improbare statui, sed volui tantum ostendere, omnia haec mortalia, quantumvis bene ordinata, institutaque sint, continua hac mutatione carere nulla ratione posse. Possem plurima quoque alia exempla ad hanc sententiam confirmandam afferre, sed ubi tot rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? An putas Atheniensium Lacedaemoniorumque respublicas immunes ab hoc malo fuisse? Non reddidit immobiles res Atheniensium vel consilium illud Aeropagitarum, vel ea sapientiae, artiumque omnium studia, aut alia Solonis vel Draconis saluberrima instituta. Quid Lycurgi severa illa horridaque disciplina Lacedaemoniis utilitatis ad hanc rem attulit? Quid ephorum tanta potestas? Quid etiam illa in phiditiis amica, comisque conversatio? Sed quid in his enumerandis frustra tempus tero, si sapientissimus ille omnium mortalium Socrates, ipsi etiam optimae Reipublicae quam optimis, divinisque legibus instruit, corruptionem tribuit?

Quae omnia eo etiam libentius persecutus sum, quod cum sciam patriam nostram maxime omnium turbulentissimam, inquietissimamque a principio semper fuisse, plurimaque semper in ea bella seditiones, mutationes et omnia alia quibus saevire in nos grassarique fortuna incitata solet, extitisse, hac communis humanae conditionis commemoratione lenire dolorem possimus. Si enim tot, tamque potentes gentes, tot clari, validique bello duces, tot fortissimi imperatores, tot denique sapientissimi et eloquentissimi viri resistere huic non potuerunt, cur nos omnium infelicissimos miserosque vocabimus in hanc adversitatis sortem detrusos? Equidem si parva magnis conferre liceret, in multis, ne dicam in omnibus, Romanorum fortunam nostra imitata est. Ut enim antiqui illi Romani sanguinis auctores ferro armisque eas sibi sedes acquisivere, sic nos a remotis oris ex ipso nimirum Scythiae meditullio usque

profecti, devictis pluribus gentibus, multisque editis praeclaris bello facinoribus, regno huic principium, nomenque dedimus. Nec defuit apud nos quoque Romulo similis, atque multo etiam maior illo, atque potentior imperator, qui ut ille Romam, sic hic Budam augustam tanti imperii sedem fundaret, atque exstrueret. Sicuti autem illos in ipso statim regni limine atque primordio maxima atque prope continua bella exceperunt, semperque aliae atque aliae gentes, ut Latini, Sabini, Tusculani, Hernici, Crustumini, Velii, Equi, Vosci, Fidenates, aliaeque innumerae, gravissimo eos bello laccessiverunt, ita nos et maiores his statim hostes habuimus, ut Vandalos, Gottos, Sarmatas, Germanos, Boemos, Dacos, illyrios atque alios multos, et plures de iis victorias, maioresque triumphos reportavimus; quarum rerum vel ipsos hostes saepius victos laudatores, rerumque nostrarum admiratores habemus. Secutus est apud Romanos Romulum Numa Pompilius, qui civitatem nova religione, optimis moribus, legibusque imbuit, qui ob vitam integerrime, sancteque actam et ob rempublicam optime administratam post mortem in Deorum numerum relatus fuit. Huic nos quoque similem D. Stephanum Geysae filium primum regem habuimus, cui quod is primus gentem nostram ab idoloiatria profanoque cultu Deorum ad fidem Christianam transtulerit, trucemque ac bellicosam gentem iniecta religionis cura ad pacem, amicitiam, civilemque vitam colendam pellexerit, merito in huc usque diem divini apud nos habentur honores. Desinam reliqua enumerare. Nam quantum Romani belli artibus, clarissimorum imperatorum atque fortissimorum militum robore omnibus aliis gentibus antecelluerint, et quemadmodum nullam gentem, vel in extremis orbis partibus sitam expertem atque ignaram suae potentiae et gloriae esse passi sint, plenae sunt omnium Latinorum Graecorumque historiae. Nostra quoque gens, quantum his iisdem rebus aliis praestiterit, tum quas res bello paceque gesserit, si hic nos aliquam earum mentionem faceremus, aequi fortassis nimium rerum nostrarum aestimatores videremur. Sufficiant igitur nobis alienorum hominum iudicia, qui etsi non omnia, tamen plurima de rebus nostris scripta reliquerunt. At eo iam Christianorum omnium insigni desidia (quod sine maximo animi dolore dici non potest) perventum est, ut nominis Christiani publicos hostes, quos rerum nostrarum laudatores admiratoresque habuimus, quorum insolentes efferatosque victoria animos saepius repressimus, quorum vires impetumque contudimus, quos toties acie vicimus, castris exuimus, quorum spolia legimus; eos nunc nos sub iugum mittere totiusque Christianitatis exitio imminere videamus. Nos inquam cum immanis haec barbaraque gens totius orientis suffulta viribus universam Thraciam, Graeciamque victis deletisque Christianorum copiis occupasset, totius denique Christiani orbis dominium sibi usurpasset, in tanta rerum confusione trepidis desperatisque Christianorum rebus et auxilio fuimus et tanto animo ac fortitudine rem gessimus, ut amissam

Christianis dignitatem, nos primi in integrum iterum restitueremus. Pro quibus omnibus et infinitis aliis nostris in rempublicam Christianam meritis id duntaxat premii consecuti sumus, ut dum nemo nostris periculis calamitatibusque afficeretur, in hanc fortunam, in qua nunc sumus, incideremus. Quae cum ita sint, atque cum certa etiam omnium conscientia teneantur, quid nobis aliud cogitandum relinquitur, nisi ut nihil esse putemus, quod non feriat Fortuna; si quid autem aliud cogitamus, id more humani ingenii facimus, ut qui non futura, sed transacta perpendamus. Hic est constans ille naturae ordo atque progressus, haec illa invariabilis firmaque necessitas, quae pertransiri non potest. Quanquam autem multae variaequae causae mutationis regnorum reddi possint, omnium tamen una tantum est potissima, nempe omnia imperia suis limitibus atque cancellis circumscripta esse, periodosque, quas nulla ratione praetergredi possunt habere; id quod elegantissime etiam Q. Curtius gravis historicus expressit: *equidem, ait, aeterna constitutione crediderim, nexuque causarum latentium et multo ante destinatarum suum quaeque ordinem immutabili lege percurrere,*⁴³⁷ omnia enim haec mundana cum primum ad summum illum destinatum a natura terminum pervenerint, ultra progredi non possunt, sed pedetentim postea referre gradum incipiunt, ac tandem cum stare diutius nequeunt, concidunt; atque ita regnorum quoque conditio sese habet, quibus etiam sua est instantia, suus in iuventute vigor, suum senium, sua denique mors. Possemus alias quoque plurimas rationes afferre et precipue ex ipsis Christianae fidei fundamentis, quibus maiorem quam aliis fidem habemus, sed eas nunc brevitatis causa libenter omittimus. Non desunt autem quamplurimi, qui Hungaros suis se confecisse armis dicant, nullum quippe malum gravius esse atque periculosius dicentes, intestino domesticoque malo. Id verum quidem est, sed non penitus absoluteque verum. Ita enim homines iudicare solent, ut cum alias graviores causas alicuius effectus reddere non possint, Anacharsim illum [cuius meminit Themistius] imitentur, qui percontantibus causam, cur in terra Scythia tibicines non essent, respondit, quod vitem non ferret: hoc est, ad eas confugiunt, quae vel proximae valde vel remotae nimis sunt, ut cum veras demonstrationes non habeant, inductionibus utantur.

Posteaquam igitur cum de statu rerum humanarum, tum de causis mutationum pluribus opinor, quam et temporis ratio et exordii modus requirebat, verbis me disserentem audivisti, oro ut et reliquam orationis meae partem, quae et in commemoratione earum rerum, quae proxime acciderunt versabitur, et laudes tuas, praeclaraque virtutum tuarum praeconia, quorum causa ea a me instituta est, continebit, benignissime audias.

⁴³⁷ Curt. V, 31.

Parebat Transsilvania imperio atque nutibus Ioannis Secundi, filii Ioannis Ungariae regis, quem immatura morte sibi ereptum, principem optimum, tota provincia gravissime, aegerrimeque tulit: de cuius pietate, amoreque in patriam quid aliud dicere possum, quam gloriosam fuisse totam vitam illius, egregiis factis, clarissimisque erga suos meritis. Quam autem arduam ille, difficilemque toto vitae suae spatio fortunam habuerit, nemini ignotum incompertumque esse existimo. Et quod communi sermone dicere solemus, exitum saepenumero principio suo respondere, id quam vere dici, usurparique soleat, ex eius vita lucidissime perspicere possumus. Si quidem ortus illius in eam tempestatem inciderat, quae omnium turbulentissima, calamitosissimaque patriae nostrae fuit: decessus autem ex hac vita qualis fuerit, satis haec misera afflictaque tempora demonstrant. De vario autem, inconstantique vitae illius statu id tantum dixerim, quod si ullus post illum Romanorum imperatorem ludus pilaque fortunae appellandus erat, hic merito eo titulo, cognomineque insigniri potuit. Cuius quidem vitae mors quoque quamsimilia fuit. Quid enim ea incertius, quid insperatum inopinatumque magis? Dum infelicissimus princeps illam diu ab omnibus, qui pacis magis, quam bellorum sunt amatores, speratam concordiam coniunctionemque cum Maximiliano Romanorum imperatore, per suos regisque Poloniae avunculi internuncios summa cura atque studio procuraret; dum connubia affinitatesque summa pacis vincula atque fulcra animo agitare; dum ab adversa illa valetudine, qua diu non sine maximo vitae periculo conflictatus fuerat, aliquantulum respirasse, animamque recepisse videretur; dum denique omnes eius conatus ad pacem, perpetuamque tranquillitatem tenderent, ecce in medio tam praeclararum rerum cursu, in ictu oculi miserabiliter concidit; verum id de se relinquens, quod dicit Maro, *Heu nihil invitis fas quenquam fidere divis*.⁴³⁸ Cum igitur provincia ipsa iam orba principe esset, cuius obitus iniquissimo, turbatissimoque totius Christianae reipublicae tempore acciderat, nemo erat etiam in his remotis regionibus, qui venturam imminentemque patriae nostrae calamitatem non ingemisceret. Namque Selymum Turcarum tyrannum, etsi omnes suas copias viresque praecipue maritimas, ob recentem de Cypro insula Venetorum imperio subiecta, victoriam, iterum in Venetos Cypriorumque reliquias, intentissimo studio instruere cognoveramus; non dubitabamus tamen propter summam virium illius amplitudinem, cui sola divina voluntas resistere potest, cum ob nimiam illius vicinitatem, tum etiam debilitatas atritasque vires nostras, satis magno nobis horrore detrimentoque fore. In tanta autem rerum perturbatione et Christianorum tam dissidentibus inter se animis, quis est obsecro, qui vim illius impetumque non expavesceret? A quonam porro mortalium si quid

⁴³⁸ Aen. II, 402.

nobis adversi accidisset, opem expectare poteramus? Alios certe ex principibus christianis, quorum quidem praecipuum est apud nos nomen et auctoritas graves domi curae, graviora Christianorum procerum negotia et durantia adhuc cum ipso Turcha percussi quondam foederis pacta, arma pro nostra salute sumere non patiebantur. Alios etiam quibus fortassis nostra salus, si non aliam, vel hanc solum ob causam, ne delecta conflagratave patria nostra, eorum quoque tecta flammam tanquam e proxima vicinia caperent, commendata esse poterat, tam superiores illae rationes, quam etiam privatae quaedam occultaequa res, quae illis negotium facescebant, remorabantur. De aliis principibus, quibus nomine tantum noti, praeterea nulla alia salutis commodorumque societate coniuncti sumus, quid expectandum erat, si quidem hi nullam utilitatis incolumitatisque nostrae rationem duxissent? Atque hi etiamsi aliquid praeclari ad nostram utilitatem statuere in animum suum induxissent, tamen dum *pilos caudae equinae*, ut est in proverbio, *vellerent*,⁴³⁹ dum militem conscriberent et tam longinquam militiam susciperent, saeculum abiisset, nobisque post bellum auxilium. Ut interim taceam non minorem illorum quoque aliquibus, ne dicam potioribus, Turcicum bellum timorem curamque incussisse. Quid enim aliud toto hoc biennio in Italia, Hispaniis, aliisque Christiani orbis partibus agitatum, quam ut unitis principum animis collatisque viribus, vis ferocissimi hostis reprimeretur? Qua in re virtus inprimis, singularisque in Rempublicam Christianam amor atque pietas Pii Quinti Pontificis Max. summopere enituit, qui non prius quievit, quam assiduis exhortationibus precibusque efficeret, ut inter se, sedemque apostolicam et Philippum Hispanarum regem, Senatunque Venetum perpetuae contra arma infidelium societatis ergo foedus sanciretur, reliquis quoque principibus, qui illud amplecti vellent, facultate oblata. Quod quidem ab omnibus Christianis bene de eo ominantibus, tanta laetitia plausuque exceptum est, ut etiam pro felici eius exitu, in supplicationibus publicisque sacris, Diis immortalibus vota, quae nunquam solvendo essent, nuncuparent. Hic erat fere Christianorum omnium status, quando ea apud nos tempestas oborta est, dumque sidus illud quod lucem ei provinciae, tranquillitatemque reddebat, iniquissimo ut rebatur, turbatissimoque tempore extinctum esse audiremus. Et mehercule veluti in irato aliquo procellosoque mari, excusso diligenti peritoque nauclero, dum non est qui recte clavum tenere sciat, vel aerata quaevis validaeque triremis proxima naufragio, periculoque est, sic nos destitutos gubernatore, adversam quamvis sortem subituros, omnes homines exisimabant. Multae quoque aliae hominum voces in vulgus spargebantur, quibus nobis pericula, caedes, similesque calamitates denunciabantur. Nam ut quisque erga nos affectus animatusque erat,

⁴³⁹ Hor. Ep. II, 1, 45-46.

ita etiam de nobis sentiebat, adeo ut prope mirum videri possit, quomodo exterae hae et a nobis longe dissitae gentes, tam diversa de summa rerum nostrarum veluti suffragia ferre possent. Nos autem non tam hi vulgi hominumque sermones, quam conscientia rerum viriumque nostrarum commovebat. Proinde trepidi et quasi attoniti, quoscunque de illis partibus rumores excipiebamus, et nonnunquam etiam ipsi aliquid confingebamus, quo minus taediosam de rebus vestris expectationem nostram redderemus, nec prius timendi finem fecimus, quam de tua, Princeps optime, electione quam iam diu conceptam et praemeditatam animo, speque etiam ipsa propemodum devoratam habebamus, per litteras primo, postea etiam per nuntios certiores facti essemus. Quod ubi intelleximus, dici non potest, quantum subito animo gaudium voluptatemque hausimus, tantoque magis, quod falsi de te vates divinatoresque non fuimus. Qua re factum etiam est, ut omnia pericula, omnes timores, omnes adversarum rerum species, quae nobis antea ob oculos versabantur, protinus excuteremus animo, omnique nos cura atque sollicitudine liberaremus. Cognita est enim nobis virtus liberalitasque tua, summaque in regendis atque administrandis rebus industria, cum singulari quadam prudentia coniuncta, qua tu veluti herculeis armis omnia adversa prosterneres, et in commoto turbulentoque mari instar Neptuni omnem subito tempestatem sedares. Sic itaque cum omnia nobis adversa homines ominarentur, quibus tamen nos ita aures praebebamus, ut illius sententiae haud scire posse quenquam quid serus vesper vehat, non essemus immemores; sic inquam dum inter spem metumque essemus, illico veluti virgula quadam divina, optatam hanc opem, oppurtunaque patriae nostrae auxilia data esse accepimus. Nec secus nobis accidit quam illis, qui simulatque gravi aliquo periculo liberati in tuto, portuque tranquillissimo constituti sunt, omnem statim timorem abiiciunt: siquidem nos quoque postquam affulsit nobis exoptata serenitas, munitos et ceu proiectis in fundum anchoris tutos tuis praesidiis fore existimamus. Macte itaque virtute tua princeps generosissime, habes iam occasionem, habes tempus, campumque latum satis atque spatiosum in quo praeclaras illas virtutes tuas actionesque heroicas exercere possis. Nunc animo illo tuo cuius plurima saepe hominibus nostris indicia praebuisti opus est, nunc iamiam equis ut aiunt, velisque in id contendas, ut quietam hanc, cuius firmum stabileque fundamentum tua in hunc principatum electio est, nobis in perpetuum parias et stabilias. Quod absque dubio praestabis, si maximis illis virtutibus tuis, exempla quoque tuorum Batoreorum, virorum et claritate generis et aliis plurimis bellicis laudibus atque trophaeis insignium, adiunxeris.

Quanquam autem locus ipse admonere iam videatur, ut de vetustate, nobilitateque familiae tuae, ea quae memini, dicerem: tamen quia omnibus inconfesso est et splendor et antiquitas illius, supervacaneum esse putavi in luce manifesta haerere. Quin si tuae gentis originem ad

unum aliquod principium referre vellemus, ad Iovem ipsum ut quondam Cecropidae ascendere cogere. Si etiam quot clarissimos duces, heroasque haec nobis familia semper produxit enumeramus, quantum dii boni illustrium virorum catalogum necteremus? Constat enim tantos tamque innumeros eos fuisse, ut vix ex illo equo Troiano tanta summorum lectissimorum fortissimorumque virorum caterva prodierit. Sed cum verus honos non antiquorum imaginibus sustententur, non avorum nataliumque decore aestimetur, verum propria nostra industria, labore, curaque pariat: *Magna enim (ait ille) venit nulli sine magno fama labore*⁴⁴⁰ atque eleganter Ovidius, *Et genus et proavos et quae non fecimus ipsi, vix ea nostra puto*:⁴⁴¹ ideo omissis maiorum tuorum splendidis illis, magnificisque titulis, ad tuas tantum proprias tuisque maximis virtutibus debitas laudes, sermonem meum conferam.

Quotiescunque leges, institutaque regni nostri animo complector, persimilia ea Lacedaemoniorum legibus fuisse reperio. Nam cum institutum, propositumque legislatoris Lycurgi hoc esset, ut bellicosissimam duratamque ad omnes labores gentem civitati suae faceret, multas salubres et utiles ad hoc leges ei sanxit effecitque, ut inter omnes Graeciae civitates Lacedaemonii belli artibus longe eminent. Qui quidem quaecunque ad emolliendos, enervandosque virorum animos pertinebant, ea a civitate sua tanquam pestem aliquam arcebant; contra vero quaecunque patientia aestus, laboris, famis, aliarumque plurimarum difficultatum corpora reddebant, in iis totum studium diligentiamque ponebant. Ita maiores quoque nostri, ut ferro armisque partum regnum, eadem qua quaesiverant virtute retinere possent, disciplinam imprimis militarem sancte, religioseque observabant, antiquissimaque apud illos erant ipsa militaria studia; illico sub dio trepidisque in rebus vitam agere, a primis pueritiae annis arma tractare, equos domare, aliaque militaria munia obire docebantur. Sciebant quippe solertissimi homines ut corporum, ita etiam animi virium educationem, a lacte cunisque initium ducere. *Mollis enim educatio*, ut ait Fabius, *nervos omnes et mentis et corporis frangit*.⁴⁴² Has itaque artes atque exercitationes tu quoque, maiorum tuorum praeclara vestigia secutus, statim ab ineunte aetate tua excoluisti; eaque subito in iis rudimenta posuisti, ut omnibus appareret, quantus mox venientibus annis, dum firmior iam magisque robusta aetas ad tubam vocasset, bello dux imperatorque futurus esses. Quoniam autem iuxta M. Tullii sententiam, *quorum patres aut maiores in aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque in eodem genere laudis excellere*,⁴⁴³ tibi certe nulli acriores stimuli ad omnem excellentiam esse poterant, quam egregia antenatorum tuorum facta, summaque ex iis

⁴⁴⁰ Celtis, Quattuor libri amorum, I, 3, 71.

⁴⁴¹ Met. XIII, 140-141.

⁴⁴² Quint. Inst. I, 2, 6.

⁴⁴³ De off. I, 116

eorum gloria consecuta. Non temere apud nos, nec sine iudicio fieri puto, cum ut principum atque heroum liberi statim atque adoleverint sacris militiae initiantur; nam et Aristoteles, cuius divini hominis omnia scripta praecepta quaedam ad vitam nostram instituendam accomodata sunt, in suis de Republica libris principum regumque filios ad equestrem bellicamque disciplinam, in adolescentia esse erudiendos scribit, laudatque Euripidem, qui non speciosa, sed ea, quorum civitas indigeret optabat;⁴⁴⁴ haec autem studia ornant iuvantque omnem hominum societatem. Quanta vero sit vis educationis ipsius atque institutionis, id pluribus rationibus longum esset ostendere, uno tantum Platonis testimonio contenti, asserimus animas etiam generosissimas malam educationem adeptas, insigniter malas fieri.⁴⁴⁵ Neque autem tu intra huius tantum disciplinae septa te continere potuisti, sed ad optima quoque literarum studia animum adiecisti, ut maximarum inde plurimarumque rerum scientiam haurires et quod pauci ante fecerant, armorum litterarumque studia coniungeres inter se, atque consociares, et ut Cicero Africanum illum fecisse scribit, eloquentia cumulares bellicam gloriam.⁴⁴⁶ Didiceras enim aut nullam aut obscuram valde fortitudinem sine litteris prudentiaque esse, nullosque clarissimos inclytosque olim belli duces imperatoresque ad eam nominis famaеque celebritatem sine litteris pervenisse. Qualis quantaque eruditione praeditus fuerit Magnus ille Alexander, saepe legisti. Prudentissimum certe illum praestantissimumque fuisse imperatorem, non tantum indomita eius virtus factaque immortalia declarant, sed quod etiam Aristotelem praeceptorem habuerit mortalium omnium sapientissimum et ab Averroë Peripateticorum gravissimo miraculum naturae appellatum. Cuius certe viri divina ingenii monumenta, si post tot retro saecula, tot tantosque doctrina ingenioque celebres viros efficere potuerunt, quid illum in instruendo a primis annis tanto rege, viva praesertim voce praestitisse putabimus? Credibile est hunc divinum virum, non sapientiae tantum, sed militiae quoque artes Alexandrum docuisse, cum et Fabius talem praeceptorem requirat, qui ad Phoenicis Homerici exemplum et facere et dicere doceat.⁴⁴⁷ Qui quidem Alexander quanto in pretio litteras habuerit, vel hinc saltem comprehendì potest, quod Homeri lectionem tanti fecit, ut eum semper in manibus sinuque gestaret, atque profligato Dario, cum inter reliqua pretiosa spolia cistella pretiosissima et affabre nimis facta in medium esset allata, principibus viris ad servandas gemmas lapillosque pretiosos, confirmatibusque esse accomodatam, responderit ipse rex egregius, nihil in eam commodius honestiusque reponi posse, quam ipsam Iliadem,

⁴⁴⁴ Pol. III, 4, 1277a

⁴⁴⁵ Pol. VI, 491E

⁴⁴⁶ De off. I, 116

⁴⁴⁷ Quint. Inst. II, 3, 12.

quam vir tutis commeatum appellabat.⁴⁴⁸ Multa hic veterum exempla recensere possem, et praesertim Graecorum, Romanorumque apud quos haec studia ita coniuncta erant, ut idem doctissimus qui et fortissimus esset, sed in re notissima brevis moderatusque sermo gratior esse solet. Proditum etiam est memoriae illos antiquos et memorabiles heroes non domi tantum sed etiam militiae atque inter armorum strepitus studiis litterarum operam dedisse et habuisse sapientissimos secum etiam in castris viros, quibuscum colloquerentur, quos audirent, et a quibus semper aliquid discerent, ut Alexander Callisthenem philosophum, Scipio ille Africanus Panaetium, sic Achilles Phoenicem suum et alii alios. Nam cum homo sine litteris ne seipsum quidem cognoscat, quomodo aliis recte imperare poterit? Studium ut ait Cicero, *inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores*,⁴⁴⁹ litterae in periculis pro clipeo nobis sunt, hae ad fortitudinem nos cohortantur, hae in adversis dant solatium, in laetis autem prosperisque rebus modum nobis imponunt, nunquam nos deferunt, semper rusticantur peregrinanturque nobiscum, nihilque tam grave tamque acerbum accidere tibi potest, ut grave molestumque videatur, si litteras ipsas consulueris. An putas Socratem, si non ea eruditione fuisset praeditus, carceris molestias, mortisque dolores forti infractoque animo ferre potuisse? An credis etiam patientiam tantam Regulo dum cruciaretur sine litteris fuisse? Quid Senecae, Boetioque dum mors illis proponeretur, constantiam attulit? Quid Catonem coegit sponte ferro incumbere? Quid parentem eloquentiae immotam percussoribus cervicem praebere? Atque ut rem uno expediam: perbelle Socrates dixit inter baiulum et Alcibiadem nihil interesse si litterae virtusque absit.⁴⁵⁰

Istae igitur erant tuae exercitationes, hoc illud tuum tyrocinium, hisque artibus, non autem Aristippicis illis Epicureisque voluptatibus te ad maiores annos robustioremque vitam praeparabas. Vix deinde excesseras ex ephoebis cum omnes te in oculis ferrent, omnes in admirationem morum virtutumque tuarum raperentur, dubitarentque quid magis laudandum in te esset, modestiane illa ac verecundia tua, quarum vivam quandam imaginem tui eis vultus referebant, an generosa illa indoles naturalisque quaedam ad omnes praeclaras actiones propensio tua, cuius penes te praecipua laus erat, an perspicacissimum demum illud ac prope divinum ingenium, quo omnes longe post te relinquebas; denique omnium opinionem vincebas, cumque in ea aetate tanta in te vis ingenii, tanta morum probitas integritasque, tantus porro virtutum omnium concursus eluceret, omnes facile conicebant, te non nisi ad imperia, dignitates, honoresque natum esse. Verum autem est, quod dicitur nobilioris arboris

⁴⁴⁸ Plut. Alex. 26.

⁴⁴⁹ Tusc. II, 4, 11

⁴⁵⁰ Tusc. III, 33, 77

statim vel ipsam plantam cum fructu esse, nam tu quoque actutum non flores tantum, sed fructus etiam de te producebas. Digna etiam est tanto philosopho Platonis illa sententia, tales, scilicet, esse mentes animosque hominum, quales sunt auri, argenti, aeris reliquorumque metallorum venae, quae nunquam invicem immutantur⁴⁵¹ et, ut Aristotelis quoque inquit, *non aliorum modo et modo aliorum miscetur animis divinum illud aurum, sed semper eisdem*. Itaque cum tibi quoque natura aurea illa animi ornamenta dedisset, fieri non poterat, quin vel in ipsa tenera aetate naturali illo splendore, lumineque ingenii vigeres. Haec autem est etiam ipsius naturae consuetudo, ut quod aliquid perfecti magnique molitur, id omnibus suis dotibus exornare contendit, atque ita ipsi quoque iuvenili imperfectaeque aetati sua quaedam bona virtutesque tribuit. Legimus Philippum Macedonem, dum in Alexandro filio vix primos illos annos egresso, multa inesse animadvertisset, quae aetatem illius excedere viderentur, prae gaudio lachrimas fundentem dixisse, maiori illum imperio quam Macedonum esset, natum sibi videri. Itidem in Scipione Africano, dum adolescentulus adhuc esset, multas praeclaras virtutes, veluti signa quae dum tanti futuri imperatoris effulsisse tradunt historiae. Nam et patrem in acie servavit et milites post Cannensem pugnam ne desererent Italiam stricto ense iusiurandum deponere adegit. Hoc pacto multi in iuventute admiratione virtutum ad maximas dignitates imperiaeque rapti et eVecti sunt, quod eidem Scipioni, Syllae deinde, Pompeio, Caesarique Augusto, et in multis aliis apud Romanos contigit. Sed quid externa exempla quaerimus, cum habeamus satis illustre testimonium huius rei domi nostrae Matthiae regis, cuius gaudium hoc regnum stabit, semper in animis nostris vivax recensque memoria erit; puerumque eum seu adolescentulum valde ex squalore pedoreque taeterrimi carceris ad tanti regni fastigium excitum fuisse proditum est, quod certe sortitus non fuisset, nisi illi virtutum igniculi, qui in illa aetate apparebant, eam de se omnibus spem opinionemque dedissent, ut dignum tanto eum imperio iudicaret. Id tibi quoque in ipso fere iuventutis limine accidit, nempe qui statim ad res gravissimas, negotiaque capessenda assumptus sis. Nam cum prima sit adolescenti commendatio ad gloriam, ut est apud Ciceronem, si quae ex bellicis rebus comparari potest, hanc iam tu tibi acquisiveras, atque etiam accessum tibi ad omnes dignitates gradumque feceras. Nemo autem alii bene imperare potest, qui non ipse prius sub imperio fuerit: imperii enim administrationem, ut ait Aristoteles, eum qui praeest, didicisse parendo oportet, ceu praefectum esse, cum ipse prius sub alio fuerit et exercitum ducere, cum ipse prius in exercitu per inferiores militiae gradus ductus sit; tu vero cum his omnibus antea officiis functus esses, merito postea aliorum curae gubernationique praepositus eras, qua

⁴⁵¹ Pol. III, 415A-417A

quidem in re quanta cum dexteritate, prudentiaque versatus sis, illud argumento esse potest, quod nullam honorem, magistratumque gerere poteras, quem non cum maximo omnium dolore, et fere invitis omnibus deponeres. Saepe equidem tam pacis, quam etiam belli tempore maximo patriae tuae ornamento et usui fuisti; cum adhuc iuveni tibi non semel totius exercitus cura a principe illo demandaretur; eo quod tua summa in administrandis, obeundisque gravissimis atque urgentissimis patriae rebus dexteritas, summa animi promptitudo, fides, alacritasque perspecta omnibus probataque esset. Qua in re eum te virum et tam sapientem ducem praestabas, ut neque Pyrrhi in ponendis locandisque castris peritiam, neque Fabii Maximi si quando opus esset, cunctationem, neque Scipionis summam in conficiendo bello celeritatem et industriam, neque Pauli Aemilii vigilantiam, neque denique Caesaris singularem illam humanitatem atque clementiam, quispiam requirere in te, desiderareque posset. Unde fiebat, ut depositis postmodum imperii fascibus, incredibile omnibus tui desiderium relinqueres. Quapropter tam charus, acceptusque principi ipso eras, ut summos semper tibi honores, maximasque dignitates, ingenti omnium hominum favore gratulationeque contulerit, adeo ut nunquam fere privatus et sine magistratu esses. Atque inter omnes alios honores quos fecundissima fama, maximaque nominis tui admiratione gessisti, Varadinensis tua nunquam satis laudata praefectura, principem locum obtinet: in qua et prudentiam, iustitiam, continentiam, et omnes alias virtutes, quibus summa quaevis imperia moderari solent, liquido demonstrasti. Nam cum Biantis sapientissimum illud dictum, quod *Magistratus virum ostendit*,⁴⁵² penitus tibi in animo insculpsisses, nihil tibi iucundius esse ducebas, quam si quam honoratissimus omnique laudum genere cumulatissimus magistratu decederes. In quo adeo tibi favit fortuna, ut cum maximas laudes summasque virtutes ad ipsos magistratus ipse tecum afferres, ex omnibus tamen accesserit aliquid ad cumulum illum gloriae laudumque tuarum. Ut primum igitur praefecturam Varadinensem, qua nulla est maior, nullaque ad quaerendam gloriam aptior, sortitus es, nihil eorum facere praetermisisti, quae tum hominum expectationi responderent, tum tuis etiam optimis laudatissimisque virtutibus consentanea essent. Et ante omnia ipsa fundamenta dignitatis quae sunt, ut M. Tullius ad Q. fratrem scribit, tua imprimis integritas et continentia, deinde omnium qui tecum sunt, pudor,⁴⁵³ ita iecisti, ut non nisi praeclare et honorifice de hoc tui muneris progressu universa patria sentiret. Quod ad tuorum quibus praeeras commoda attinet, in iis certe procurandis atque promovendis, nullum tempus vacuum ducebas, nullamque unquam tibi requiem dabas, ob idque ita in universorum animos influebas, ut quod maximi amoris, benevolentiaeque popularis singulare iudicium est,

⁴⁵² Arist. Eth. Nic. 1130a

⁴⁵³ Ad Quintum fratrem I, 1, 18

omnes subditi tui et publice et privatim Deos pro tua salute atque incolumitate sublatis in coelum manibus deprecarentur.

In neminem nisi iusta, gravique de causa animadvertebas, nulli sua adimebas, neminem expilabas, neminem temere aut conviciis incessebas, aut contumelia vel iniuria afficiebas, et iuxta Periclis dictum non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habebas.⁴⁵⁴ Quid de caeteris virtutibus dicam, praesertim de mansuetudine humanitateque tua? Apud Xenophontem Cyrus ille inter alia egregia documenta, protulit hanc quoque summe doctam, laudatamue sententiam: *iucundiora scilicet multo, acceptioraque hominibus videri in optimo viro humanitatis, quam belli opera*: quam sententiam a tanto viro in usum humanae vitae prolatam, tu non acceperas tantum, sed quod te dignissimum fuit, adeo conformem omnibus actionibus tuis reddideras, ut omnem omnium humanitatem facile aequaveris, ne dicam superaveris. Caeterum cui non quam facillimus ad te aditus fuit? Quorum querelis aures tuae non patuerunt? Adeo toto illo imperio tuo nihil acerbum, nihil crudele fuit, ut potius omnia plena essent clementiae, mansuetudinis, humanitatis. Nam cum magistratus ipsi per se hominibus terrori esse soleant, tu eum tua prudentia ita moderas es, ut non oleum quod aiunt, camino adderes, sed severitatem ipsam cum summa lenitate clementiaque commisceres.

Quid dicam de avaritia maxima virtutum omnium hoste, atque ipsi humanae vitae peste, qua nihil enormius, nihil foedius, nihil libero viro indignius esse potest? Hanc tu uti omnia alia vitia, peius cane et angue oderas: perceperas enim ex assidua historiarum lectione, quantorum haec semper malorum causa auctorque fuerit, quotque clarissimos duces, imperatores, reges atque principes infames rediderit, atque ingloriosos, quot vita spoliaverit, quantasque optimis ipsorum rebus gestis tenebras offuderit. *Eam equidem*, ut ait Sallustus, *nemo unquam sapiens concupivit, nam tanquam venenis malis imbuta corpus animumque virilem effeminat*.⁴⁵⁵

Doctissime etiam Cicero *in omni inquit procuratione negotii et muneris publici caput est, ut avaritiae pellatur vel minima suspitio*,⁴⁵⁶ *nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias*.⁴⁵⁷ Constat M. Crassum et Quintilium Varum dum hac inexplebili pecuniae cupiditate tenerentur, alterum Parthico, alterum Germanico bello cum universo exercitu caesos, finem tandem cupiditati fecisse: *nulla enim avaritia referente Seneca sine poena est, quamvis satis sit ipsa poenarum*.⁴⁵⁸ Quid etiam Verris avaritia foedibusque vel in hunc diem notius habemus? Nunquam hercle ille qui templum Dianae Ephesiae, unum ex

⁴⁵⁴ De off. I, 144.

⁴⁵⁵ Bell. Cat. 11

⁴⁵⁶ De off. II, 75.

⁴⁵⁷ De off. I, 68.

⁴⁵⁸ Ep. Mor. XIX, 115, 16.

septem orbis miraculis excendisset, tantum fama commisi tanti sceleris apud posteros viguisset, quantum hic suis sordibus et rapinis. De liberalitate autem tua, quaequidem propria gentis tuae est et omnium illorum, qui muneribus amplissimis funguntur esse debet, nihil hoc loco attinet dicere, cum eius infinitos prope laudatores praedicatorumque habeas. Quis enim unquam ad largiendum te fuit propensior? Accepimus Alexandrum regem dum omnia sua amicis distribueret, quaerenti Perdicae ecquid sibi reliquesceret, respondisse spes suas. Non dissimili responsione te quoque non semel usum fuisse, familiares quidam tui affirmaverunt, cum diceres curam tui Deos habere. Quibus verbis quid unquam praestantius lingua tua locuta est? Si Titus ille imperator propterea summis laudibus celebratur, quod si aliquam diem ita consumpsisset, ut nihil eo in quanquam beneficii contulisset, dicere solitus fuerit, amici diem perdidimus?⁴⁵⁹ Si autem Africanus laudatur, quod nunquam e foro aut e curia se domum reciperet nisi beneficio prius aliquo bene collocato, quid de te dicere possumus, cuius animus, mens voluntasque perpetuo occupata in benefaciendo est? Nihil tu rerum gestarum gloria pulchrius esse ducebas, nullas his maiores opes esse censebas: ac exemplo Pauli illius Aemilii, nihil intra domum praeter gloriam inferre studebas, utpote qui cum Caesare partas bello res virorum fortium praemia esse putares. Sed in recensendis his optimis virtutibus tuis id mihi usu venit, quod canibus Aegyptiacis, qui postquam e Nilo biberint, praecipiti fuga abeunt: nam ego quoque cum mihi omnes tuae virtutes dicendo complectendae essent, una tantum aut altera delibata, subinde ad alias transilio, metuens ne si in pelago virtutum tuarum longius progrederer, veluti aestu quodam absorberer. Quin si tantum iustitiam, domicilium et fundamentum reliquarum virtutum persequi vellem, ore ut de illo dicitur, sicco, duntaxat inhiarem auro. Sumenda enim esset alia doctrina, quam mea est, mutuandae vires, accersendaque ab inferis eloquentia. Quare quod Sallustius de Carthagine scriptum reliquit id ego nunc de hac dicere possum. Tacere scilicet de ea satius esse, quam pauca dicere.⁴⁶⁰

Omitto hic sapientiam quoque virtutum praestantissimam omnium atque nobilissimam, quae certe si usus memoriaeque est filia, ut vult apud Gellium Afranius,⁴⁶¹ cui eam magis quam tibi assignabimus? Neque minorem de prudentia tua sermonem habere possemus. Et cum princeps atque antesignana sit omnium virtutum moralium, actionesque omnes nostras regat ac moderetur, atque ut Bianti placet, tantum differat a reliquis virtutibus, quantum visus a reliquis sensibus, merito tantum semper huic honorem tribuisti, ut te semper eius comitem praebueris, nec quicquam feceris, quod prudentiam non redoleret. Hanc praecipue virtutem

⁴⁵⁹ Suet. Tit. VIII.

⁴⁶⁰ Bell. Iug. 19.

⁴⁶¹ Noct. Att. XIII, 8.

sapientes viri in custodibus rectoribusque civitatis requirunt, nec quenquam sine hac recte imperare posse docent. Qui enim sine hac vitam degunt, eorum ego vitam mortemque iuxta aestimo. Quid est autem quod huius ope non indigeat? Quicquid a nobis fit, id nisi prudenter fiat, rectum esse non potest. Fortitudo quoque ipsa si hac virtute careat non hominis sed beluarum erit. Qui sine hac duce aliquid aggredientur, tanquam oculis capti, incedentes per itinera ignora, atque salebrosa ad singulos passus errabunt, impingent, labentur, nec in quavis re aut domestica aut civili, cum laude versari poterunt. Tua mehercule vita plena laudis, plena prudentiae fuit, et cum omnes eius partes, tum eam quae domestica, a rei familiaris administratione vocatur, tum etiam quae in civilibus atque militaribus negotiis versatur, optime iam calleas teneasque, ut qui in eis omnem aetatem contritam consumptamque habeas, quid est quod ei addi atque perfectiorem eam in te reddere possit? Si ergo et decus et pretium recte feret experiens vir, indignum profecto dolendumque esset tanta virtute, tanta experientia virum non habere in quorum amore erga te et benevolentia, quae sint praecipua magnorum virorum praemia, conquiescere posses.

De reliquis virtutibus tuis, ut de magnanimitate, continentia, constantia, mediocritate et aliis omnibus, nihil refert dicere, quod qui superiores sibi comparavit, his quoque necessario sit praeditus. Quoniam virtutes perinde se habent in hominibus atque res actionesque ipsae, quae cum minime simplices, sed commixtae inter se atque colligata quodammodo sint, sic virtutes quoque ipsas involutas inter se, atque complicatas esse, ut qui unam habeat, reliquas quoque omnes habere dicatur, existimare debemus. Quod cum ita sit, et nos iam aliquas ex summis virtutibus tuis tetigerimus, nullam tibi virtutem deesse, nullam mediocrem, sed omnes perfectissimas in te confluisse, cui dubium est? Perpauci autem hodie reperiuntur, qui in magistratibus et honoribus modum sciant, et suis non autem magistratus moribus tanquam adscitia et ad tempus assumpta figura utantur. Multos namque legimus, qui ante magistratum optimos placidissimosque mores haberent, postea simulatque publicam personam induerunt, in omnem petulantiam, insaniam, crudelitatemque ceu dato iam signo proruisse. Paucos nimirum in omni hominum memoria, Tito illi Vespasiano similes fuisse audivimus, qui quidem antequam imperii gubernacula suscepisset, nullum probi ingenii argumentum de se praebebat, adeo pronus in omnia vitia erat, ut omnes eum si quando regnare coepisset Neroni similem fore augurarentur, at postquam imperator salutatus esset, exuta subito omni feritate atque pravitate morum, tantus in eo virtutum splendor enituit, ut omnes tantam ingenii commutationem admirarentur, atque amarent, unde postea ob multa illius praeclara atque egregia facta, maximam item morum vitaeque amabilitatem, non immerito amorem atque delicias humani generis eum appellarunt.

Ego vero cum omnes praeclaras virtutes tuas summopere mirari et earum baccinator esse soleam, tum maxime quando ad eam partem aliquando devenio, in qua de vitae morumque tuorum aequabilitate dicendum mihi esse video, nunquam tantum conari possum, ut eius assequi laudes vel sola cogitatione queam. Negare se aiunt omnes, qui tecum vixerunt, ullam in te, tam cum in aliquo magistratu esses, quam cum privatam vitam duceres, diversitatem morum et ingenii, quae in honoribus commutari plerunque solent, deprehendisse. Qua certe constantia iam non alios solum, sed te quoque ipsum superasti. Nam non parvum hominibus certamen cum seipsis est et non multi reperiuntur, qui appetibilem sui partem, ita domare ac veluti vinculis constringere possint, ut non suum, sed rationis nutum atque voluntatem sequatur. Quod tu ita praestitisti, ut semper summam apud te rationi potestatem, summum imperium dares. Quo fiebat ut nihil quod non honestum, laudabileque usquequaque esset, cadere in tuam vitam posset. Praeterea subinde Tullianae illius sententiae memor, qua monemur ut *quo superiores sumus eo nos summissius geramus*,⁴⁶² tantum abfuit, ut tui te mores elatiorem rediderint, ut potius ad omnem popularitatem, comitatem, affabilitatemque fenestram quandam tibi apertam esse existimares; quandoquidem sciebas, nihil aequae conciliare animos hominum quam comitatem affabilitatemque sermonis. Valerius ille Romanorum consul, nulla existimo alia ratione tantam sibi benevolentiam favoremque populi comparavit, quam quod se erga omnes demitteret, et vel cum infimi sortis hominibus amore atque benevolentia certaret, unde etiam Publicolae cognomen adeptus fuit. Portium quoque Catonem adeo populari humanoque ingenio fuisse legimus, ut iisdem cibariis vesceretur, ac trium tantum servorum comitatu contentus esset. *Parsimonia autem* inquit Livius, *vigiliis et labore cum ultimis militum certabat, nec quicquam in exercitu suo praecipui praeter honorem atque imperium habebat*.⁴⁶³ Cuius viri sermo, dii boni, quos milites ipsos appellabat alloquebaturque, quam mitis, quam blandus, quam denique suavis fuit, si facta eius adeo fuerunt popularia? Augustus itidem Caesar, qui quendam adeuntium ioco etiam corripuit, quod sibi libellum, trepide quasi elephanto stipem porrigeret,⁴⁶⁴ hoc nomine gratissimus omnibus fuit. Maxima autem haec quoque ex praeclaris rebus tuis, virtutis tuae commendatio est, quod in omnibus rebus, quas vel domi gesseras, vel militiae, ad imitationem et ad exemplum celeberrimorum quorumque regum atque imperatorum, quorum actiones moresque diligenter legendis libris cognoveras, te componere, ac ex omnibus praecipuum aliquod et

⁴⁶² De off. I, 90.

⁴⁶³ Liv. XXXIV, 18.

⁴⁶⁴ Macr. Sat. II, 4, 3.

singulare quod imitari potes, deligere in more positum habebas, unde id resultabat, ut nunquam labi et a scopo aberrare posses.

Sed vereror, ne longius dicendo proventus sim, quam institueram, quod si vitium est, non recusabo huius criminis notam subire, cum nulla e re tantum voluptatis et recreationis capere soleam, quantum ex hac commemoratione praestantissimarum animi tui facultatum. Qua re adducor ut alia quoque quae taceri de te non possunt, merita, quae patriae non solum in regno, sed etiam peregre obeundis amplissimis legationibus praestitisti, breviter commemorem. Quotiescunque enim legatus oratorque ad utrosque imperatores augustos, Ferdinandum videlicet eiusque postea successorem Maximilianum filium, qui nunc feliciter rebus Christianorum praeest de arduis et gravissimis patriae negotiis mittebaris, tanta semper dexteritate, prudentia, diligentiaque res commodaque patriae tuae procurasti, ut nemo optimi oratoris partes te rectius absolveret, nemo laetiora nuncia principi patriaeque mitteret, nemo denique orator exoptatior, expectatiorque te ad suos rediret. Imperatoribus quoque ipsis adeo charusque fuisti, ut tibi procuranti atque petenti, ea saepius ab eis pro summo favore illorum erga te atque benevolentia concessa fuere, de quibus alii fortassis ne auditi quidem fuissent. Etsi autem illa ultima legatio tua, ut sunt omnes res humanae facile mutabiles, aliquanto tibi molestior fuit, quod libertati assuetus eras, laboribus, curis, negotiisque non autem sedentariae illi vitae et inertis otio, tamen si totum illud temporis spatium, quo in aliorum potestate fuisti, quod quidem secessum quendam et iucundum cum animi, tum corporis quietem appellare possumus, cum reliqua vita tua conferamus, quae unquam res, vel qui antea honores tui, tantum nomini tuo splendoris lucisque attulerunt, quantum triennis illa tua apud benignissimum Maximilianum Caesarem commoratio? Quamvis quid esset quod tu patriae tuae causa, quae te eam quoque fortunam detruserat, non libenti alacrique animo perferres? Innocentia tua, conscientiaque recte factorum tuorum, maximum in malis solatium atque levamen tibi erat, adeo forti et constanti animo omnia tolerabas, ut te quasi in olympi vertice constitutum, nullae perturbationum nebulae attingerent. Magnanimitatem enim illam, quae in te maxima atque perfectissima erat, nunquam deserebas, omnia pericula et adversitates pili faciebas. Ea siquidem virtus ornamentum est reliquarum virtutum, nam maiores eas reddit, et sine ipsis esse non potest. Contemnit enim magnanimus omnes contumelias atque ignominias, ut quae citra culpam illi infernatur, quemadmodum et honoribus cum quadam animi moderatione et mediocritate fruitur atque laetatur. Caeterum toto illo tempore, quid tu aliud agebas, quam lectioni omnium optimorum auctorum et praecipue historicorum summo animi studio vacares, iisque animum tuum oblectares? Hinc fiebat, ut cum multa tibi inter legendum clarissimorum virorum exempla occurrerent, nullam tibi vitam sortemque difficilem aut

acerbam esse putares. Quid autem homini forti et humana omnia contemnenti obstare potest, quin ipsa animi tranquillitate libertateque etiam in ipso Phalaridis bove recte utatur? Ad labores quippe, et ad arduas quasque et difficiles actiones, quibus omnis vita memoriaque hominum illustratur, nati sumus, ut de Thaeseo Herculeoque doctissimi viri tradiderunt, qui quandiu vixerunt, nunquam periculis laboribusque carerunt, hincque sibi immortale nomen pepererunt: Quid igitur tibi unquam accidit, quod non laudabile vel gloriosum extiterit? An est qui ignoret, quanta deinde cum laude, quantaque tum imperatoris ipsius, tum omnium procerum, aulaeque totius incredibili quodam favore atque benevolentia libertati restitutus, atque ceu ex gymnasio aliquo multis litteris usuque rerum humanarum mirifice instructus, domum ad tuos, adque ipsa iterum negotia spemque ampliorem remissus sis. Iam quanta te omnes propemodum homines, totaque patria tua cum gratulatione, plausu, atque exultatione incolumen viderit, non est, ut hic pluribus ostendam. Nam ut omittam te omnium veluti humeris domum reportatum esse, nemo in tota provincia fuit, qui te salvum rediisse non gauderet. Postea vero cum domi esses, statim ad hoc unum omnes cogitationes conatusque tuos direxisti, ut post exhaustos tot labores exant lataque multa et varia domi forisque pericula, tanquam emeritus aliquis miles, domi te intraque privatos parietes contineres, et ab omnibus publicis muneribus atque functionibus abstineres, nec tam manu quam consilio, si quando opus esset, rem gereres. In qua vita privata omnibus invitis perseverasti, teque tuarum tantum rerum finibus, continuisti, ita tamen, ut nihilo minus togatus privatusque, quam antea armatus consilio et auctoritate, egregiam in gravissimis rebus patriae tuae operam depromeres. Maxime abhorrebas ab iis, quos dum a negotiis in otium tanquam in portum sese contulerint, omnium illico negotiorum, communisque cum hominibus societatis atque adeo sui ipsius perpetua quaedam capit oblivio.

Verum ne videar privatae etiam vitae tuae rationes, in quibus plurima egregia facinora tua sese mihi offerunt, sicco pede pertransisse, facere non possum, quin hic quoque subsistam paulisper, et quanta te ex hac etiam vita gloria manserit, brevibus attingam. Cum autem privati ii sint qui procul ab omni ambitione, auraque populari, vitam in otio atque silentio traducunt contenti rerum suarum cura; ex horum tu quoque numero extemplo unus evasisti. Nam nullis te publicis negotiis immiscebas, nisi cum utilitas patriae postularet, nihilque magis ad te pertinere existimabas, quam ab ambitione honorisque cupiditate animum atque voluntatem quam alienissimam abhorrentemque demonstrare. Quod cum faciebas a veteri tamen illo instituto splendoreque familiae tuae nihil remittebas, adeoque magnam familiarium copiam alebas, ut nemo qui conditionem tuam ignorasset, te in privata fortuna constitutum esse arbitraretur. Neque enim alia ulla re quam sola vacatione honorum privatam personam

gerebas, caeteris in rebus a nemine quantumvis publico honoratoque viro te superari sinebas. Iam vero, cum tanta familiarium militumque cohortes non nisi magnis sumptibus alantur, eademque etiam amplissima quaevis patrimonia, nisi summa ratione atque industria eis prospiciatur, absumere soleant; tu tanta prudentia omnes res tuas constitutas ordinatasque habebas, ut citra omnium offensam omnibus ad plenum satisfaceres, suppeterentque tibi semper ad largiendum copiae.

De amore autem et incomparabili illa concordia quae intercedit inter te et illustrem virum Christophorum Batorem fratrem tuum maiorem natu, dicendum aliquid esset, nisi constanti fama tam apud nostrates quam etiam externos celebraretur; nullum par fratrum tanta concordia, tam arcto amore inter se coniunctum iam diu in terris visum fuisse: adeo ut omnes mutuam hunc amorem coniunctionemque vestram, illi carminibus poetarum celebratae Castoris atque Pollucis concordiae nexique fraterno compararent. Quae ut posthac quoque (quod quidem futurum speramus) perpetuus et Gordii illius nodi instar indissolubilis inter vos permaneat, faxint superi.

Ne autem aliquis me de reliquis virtutibus tuis iisque amplissimis disserentem, adeo mei oblitum esse putet, ut quae princeps in te sit eam veluti ignotum aliquem hominem pertransierim, dicam quae me ratio de ea tacere impulerit. Fundamentum omnium rerum humanarum, quae ab aliqua virtute proficiscuntur, religio est, sine qua nihil pium, nihil rectum, nihil sanctum, nihil laudabile usquam esse potest. Quod cum ita esset, neminem tam tardo hebetique ingenio esse putabam, qui auditis tam praeclaris virtutibus tuis, iudicaret eas sine pietate vitaeque sanctitate et innocentia in te consistere non posse. Ea autem quanta in te sit nemini ignotum esse poterit, qui in universam vitam tuam mentem oculosque defixerit. Plato duas scribit esse aetates religiosissimas, pueritiam nempe et senectutem; nam in aliis non rariter fit, ut tum in hoc religionis negotio, tum in cunctis aliis humanis rebus et a nobismetipsis, et ab aliis desciscamus; tu tua vita huius sapientissimi viri sententiam longe praetergressus es. Siquidem nunquam vel in prima adolescentia tam religionis amans fuisti atque nunc es, et quod te adhuc maiorem facit, quam religionem pietatemque a parentibus accepisti, ac veluti simul cum lacte hausisti, eam in hunc usque diem intemeratam, puram, intactamque conservare voluisti. Quo nihil te summo in Deo cultu veneratione maius, digniusque facere potuisti. Namque quid potest Dei cognitione amoreque esse homini carius? Hi sunt illi duo excellentissimi hominum actus, qui in excellentissima parte animae sunt et versantur circa obiectum excellentissimum, quos qui negligit iacereque sinit, non est in christianis viris, sed nec etiam in hominibus numerandus. In te igitur quoniam tanta sit religio, tanta morum integritas, pietas, vitaeque sanctitas, quanta in nullo vel sacrato viro maior esse

potest, quatenus virtus non omnibus muneris absolutissima in te desiderabitur? Quae omnia moverunt homines nostros, ut cum te optimum virum, quod olim soli Scipioni illi Nasicae contigisse audivimus, omnes uno ore iudicassent, in tuam fidem atque protectionem, vitam, res, opes, facultatesque suas traderent. Etenim tantas tamque excellentes in te virtutes conspicati, etsi virtuti honos dignus haberi non potest, tamen non sunt passi te in eadem cum ipsis fortuna conditioneque esse, non secus ut de Argonauticis scribitur; qui ideo Herculem relinquerunt, ne una cum illis navigaret, quod maioribus eum quam reliquos nautas virtutibus ornatum esse viderent.

Itaque in eam dignitatem qua maior nulla apud nos est, beneficiorum a te acceptorum, virtutumque tuarum memor grataque patria te extulit, atque vitae commodisque suis praefecit. Post mortem enim principis illius, qui cum summa animi moderatione aequitateque provinciam illam rexerat, indicto ex more coactoque concilio inter ordines statusque, cum deliberatio consultatioque fieret, quemnam potissimum e coetu principum virorum, summae rerum suarum de communi sententi praeficere deberent; vix tam cito editum fuit nomen tuum, cum omnium oculi in te conicerentur. Atque de hinc quod proximum fuit petitis auditisque omnium suffragiis in eam sententiam itum est, ut tibi curam principatumque provinciae deferrent, dictoque et imperio tuo cuncti obedirent audientesque essent. Quod ut facerent quid aliud fuit in causa, quam sanctissimi integerrimique tui mores, quam vita innocentissima, quam denique virtutum omnium omnisque excellentiae summae de te opinio? Quare cum iam te omnes principem pronunciassent et quod praecipuum est, cum palam iureiurando significassent ipsis tuo imperio nihil gratius acceptiusque fore, una eis difficultas relinquebatur, quo pacto videlicet te in suam pertraherent sententiam, quod te ab ea dignitate non parum averso renitentique animo esse viderent. Tanta quippe semper in te fuit modestia, nulla ambitio, simplexque ac minime insolens animus, qui tanti imperii maiestatem, tanquam rem maximi oneris, periculi laboris, difficultatumque plenam et veluti Damoclis illius sellam sperneret. Legebas enim Ciceronem sapienter monentem, *imperia non esse expetenda, aut potius non accipienda interdum, aut deponenda non nunquam*.⁴⁶⁵ Non ignorabas etiam Alexandrum illum Severum cum senatus eum maximis honoribus afficere vellet, insigni quadam modestia haec verba emisisse: *Quid, inquit, ego magni feci?*⁴⁶⁶ Quasi innueret maximos honores ingentium beneficiorum meritorumque praemia esse debere. Veniebat etiam

⁴⁶⁵ De off. I, 68.

⁴⁶⁶ Hist. Aug. Sev. Alex. 11, 4.

tibi in mentem dictum illud Plinii notatu maxime dignum: *Quam multos afflixere imperia? Quam multos bona perdidere et ultimis immersere supplitiis?*⁴⁶⁷

His aliisque similibus exemplis adeo te muniveras, animumque tuum sic institueras, vita ut privata nullam esse dulciorem, nullam pacatiorem, atque tranquilliolem crederes, utpote cuius dulcedine iam antea inescatus captusque tantopere eras, ut vix ab eius amplexu avelli separarique potueris. Ut igitur animum tuum ab ipsorum voluntate discrepantem in suam voluntatem pertraherent, omnem moverant lapidem.⁴⁶⁸ cum precibus, tum multis etiam iustis ac honestis rationibus usi ut tandem patriae operam denegare non posses. Nam cum te patria clara voce vocaret ad se atque in sinum tuum se demitteret, honeste facere non poteras, quin eius voluntati morem gereres. Quod quidem eo libentius facere debebas, quod pro tua eruditione non ignorabas, hac lege homines esse natos, ut mutuo sibi ipsis praesidio atque auxilio sint, et praesertim sanctissimae ipsi parenti patriae, quae, ut ait ille, *omnes omnium charitates in se una complectitur*, et pro qua nemo vir probus *mortem oppetere* dubitavit.⁴⁶⁹ Neque etiam te latebat Cincinnati illius exemplum, qui dum patria ab eo opem requireret, licet adeo ipsi privatae vitae addictus esset, ut ab aratro etiam ad dictaturam arcesseretur, praetulit tamen utilitatem patriae commodo quietique suae, Furius autem ipse Camillus etiam gravissima iniuria laccessitus a defendenda liberandaque a Gallis patria abstinere sese retinereque non potuit. Tantus quippe est amor noster in patriam, ut quod alias etiamsi mors instaret, facturi nulla ratione essemus, id patriae causa sponte etiam ac libenti animo suscipiamus. Multa alia exempla habemus eorum, qui patriam suam sola pietate impulsus, partim a tyrannide, partim etiam ab externis hostibus liberarunt, ut de Iunio Bruto et de Thrasybulo, aliisque compluribus narrant rerum scriptores. Proinde his aliisque plurimis rationibus, quas tibi affatim elegans divesque ingenium tuum suppeditabat inductus, patriae tuae te donasti, eiusque cum voluntatis et consensus, tum etiam salutis atque emolumentorum maiorem rationem quam propriorum tuorum commodorum duxisti. In quo imitatus es Pertinacem illum Romanorum imperatorem, qui ob insignem modestiam ipse quoque invitus quasi ad imperium adscitus, atque eo Pertinax dictus fuit. In sacris quoque libris legimus Moysem illum ducem populi Israelitici eadem modestia detrectasse imperium: itidem denique ipsum Saul Iudaeorum regem. Ex quibus omnibus liquet, illud esse optimum stabileque imperium, quod sua cuiusque modestia, virtute, singularique omnium cum benevolentia et amore acquiritur. Quod autem vi aliisque malis artibus partum fuerit, id nec diuturnum, nec

⁴⁶⁷ Plin. Nat. Hist. VII, 41.

⁴⁶⁸ Ad. 330.

⁴⁶⁹ De off. I, 57.

tutum, neque iucundum esse potest. Quamobrem cum tanto omnium hominum studio suprema isthaec tibi potestas data sit, reliquum est, ut Augusti Caesaris modestiam imitatus preceris Deum, ut hunc consensum omnium ad ultimum vitae finem tibi perducere liceat. Ad cetera quod attinet, in hoc omni ratione enitendum tibi erit, ut nihil indignum virtute tua facias. Quanquam quid est quod te a pristinis illis laudatissimisque moribus tuis vel tantillum dimovere queat? Te ipsum ad imitandum tibi propones, te effinges, cum teipso sermones omnes rationesque conferes, te audies, teque in consilium adhibebis: sic fiet, ut nunquam erres, nunquam tui dissimilis fias. Optimi autem inprimis principis est medicos ipsos imitari, qui ubi causam affectus satis superque exploraverint, ad medicamenta postea ipsa, quibus opus fit ad recuperandam aegroto sanitatem sese conferunt: sic ipse quoque cognita suorum necessitate, omnia remedia ad succurrendum et sublevandum idonea adhibeat. Quod cum tui iam muneris scias, omnes curas cogitationesque tuas in hoc convertes, ut patriam tuam multis malis laborantem et propemodum fatiscentem, praesentissimo remedio iuves sanesque. Poteris autem omnia tuis summis virtutibus consequi quae voles. Nam cum sanctitas, quae colendi Dei scientia est, tanta sit in te, eaque ad constituendum alicuius reipublicae statum comparandamque auctoritatem nihil sit efficacius (minus enim homines reformidant illum, quem religioni et pietati deditum vident, minusque contra illum seditiosi audent, quem Diis amicum esse perspexerint), quid est quod te non praestaturum puteremus? Ut igitur exsanguem festamque tot domesticis externisque malis patriam reficias, ut rem ipsam divinam optime componas, ut denique omnia ad pacem et quietem redigas, proprium hoc erit tui laboris, tuaeque industriae munus. Multa tua summa prudentia atque praestantissima virtus nobis pollicetur, inter alia autem illud, fore ut te adnitente templum Iani aperiatur, hoc est, ut omni meti liberati, securi in utranque aurem altum dormiamus.

Etenim prudentia cum omnibus rebus est summe necessaria, tum in regendis provinciis belli pacisque tempore maxime usus illius elucescit, ea cum in te maxima sit, instar perpendiculi alicuius in omnibus actionibus tibi erit. Iustitiam autem, quam Aristoteles non partem virtutis, sed ipsam virtutem appellat, et quae ita requiratur in humana societate, ut in animante anima, sic colas, sic diligas, ut nec ipse Aristides te iustior fuisse videatur. Iustum esse opinione sapientium perinde ac Deum quendam in terris, qui enim iustissimum illum imitatur, iure etiam nominis illius particeps ab hominibus redditur. Cum autem iuxta Solonis dictum, omnis respublica duabus his rebus contineatur, premio scilicet et poena,⁴⁷⁰ curare diligenter debebis, ut et benemeritis sua praemia dentur, et a facinorosis poenae exigantur, ita tamen ut in utroque

⁴⁷⁰ Ad Brutum, I, 15, 3.

genere servetur aurea illa mediocritas. Namque uti ad praemia dignis exhibenda toto, ut aiunt, corpore procumbas, ita ad sumendas poenas testudineo quodam gradu incedas necesse est, cum scias nihil hominibus esse gratius ipsa clementia, morumque mansuetudine atque facilitate. Pyrrhi regis clementia adeo grata fuit Romanis, ut cum ei fraus a suis pararetur, idque illis innotuisset, admonuerint eum, ut sibi ab insidiis suorum caveret, cum contra Hannibalem cuius crudelitatem atque morum feritatem summopere oderant, et clam et palam omni arte atque studio tollere e medio conati sint. Quemadmodum autem multi semper extiterunt, qui ob clementiam et benignitatem laudati sunt, ita plurimi ob morum asperitatem et plusquam beluinam illam immanitatem taeterrimum vitae nominisque sui terminum sortiti sunt. Atque si qui hodie ab hominibus nominentur, qui caedibus tantum ac torturis in vita delectati sunt, id in eum finem fit, ut eorum exemplo absterriti fugiamus vitia et sequamur virtutes. Quorum memoria, quotiescunque commemorandis illorum horrendis actionibus a posteritate renovatur, toties capitali supplicio afficiuntur, ut illorum vel hoc ipso pessima sit omnium conditio, quod et mortui plectantur. Quandiu Syllam, ut alios omittam, poenas hominibus daturum putas? Quousque certe nefaria illa ipsius vox, qua gloriabatur se a nemine crudelitate victum fuisse, e memoria hominum non fuerit abolita. Sed putidum fuerit tot auctoritatibus uti in re praesertim manifestissima, maxime apud eum, quem nihil horum fugiat et qui omnium rerum historias atque temporum momenta non secus ac digitos numarata cognitaque habeat, ex quibus ad omnem vitam infinitam propemodum exemplorum atque documentorum copiam depromere possit.

Non possum autem illud quoque de te silentio involvere, quod ad has excellentes tuas virtutes pulcherrima corporis tui constitutio accedit singulari quadam cum gravitate atque dignitate coniuncta. Nam ex omnibus partibus quae in optime composito corpore decus laudemque merentur, nulla in te adeo tenuis est, quae non summa praedicatione laudeque celebretur. Quemadmodum autem natura ipsa rerum parens hominum corpora a se invicem variis modis distinxit, nonnullis enim proceram staturam dedit, aliis brevem, reliquis communem quandam ac mediam, sic etiam in animis sese habet, quorum alii maximis sunt ornati virtutibus, alii minoribus, alii vero mediocribus. Et cum anima sequatur corporis sui constitutionem, certe in optime constituto dispositoque corpore non nisi optimi quique ac excellentissimi mores inesse iure optimo videbuntur. Apud antiquos quosdam populos, ut apud Aethiopes aliosque tantam gratiam fuisse formae, pulchritudinis, proceritas, roborisque corporis legimus, ut qui his praestitissent ceteris, eos tantum ad regiae dignitatis fastigium extollerent: quod optime Q. Curtius testatur, dum inquit: *Quippe hominibus barbaris in corporum maiestate veneratio est, magnorumque operum non alios capaces putant, quam quos eximia specie donare natura*

*dignata est.*⁴⁷¹ Quod etsi nunc a nullis gentibus factitatum esse sciamus, ire tamen inficias non possumus, multum concinnitatem conformitatemque, quam Graeci symmetriam vocant, membrorum, totiusque corporis convenientem quandam quadraturam prae se ferre dignitatis, unde quos ita dispositos esse videmus, dignos imperio putamus, id quod de Priamo aliisque iudicatum a veteribus fuit. Quid etiam ipsi Mario salutem attulit ne trucidaretur ab illo barbaro, quam oris vultusque gravis illa severaque maiestas? Quare natura ipsa, ne te expertem alicuius boni redderet et corporis formam eam tibi largita est, quae te ad summum quodvis imperium commendaret et alias omnes virtutes bonaque animi, quorum illa ceu index quaedam testisque esset. Utere iam virtute ipsa, utere tantorum bonorum commoditatibus et dum fortuna sinit, fata vocant, nec deest occasio, ad immortalitatem tibi aditum viamque para. At aliis ducibus, inquires et principibus non defuisse unde et patriae commodis inservirent et ipsi maximam sibi ob res prospere feliciterque gestas laudem compararent. Romanos non opibus civium exercituumque viribus tantum valuisse, ut non solum sua facile defenderent, sed cunctis quoque aliis gentibus maximo terrori essent: sic Carthaginienses, sic plurimas Graeciae civitates suos nervos, sua domi amplissima praesidia habuisse; tibi in patria lacera inopique, quam ex rebus gestis gloriam, quem fructum voluptatemque reservatum iri? Non debet te hoc commonere, siquidem non ignoras virtutem nisi in magnis arduisque rebus perspicere non posse, hanc semper alta petere, tendere ad ardua, humilia respicere, amareque pericula, et ipsas difficultates campum veluti suam materiamque habere. Ut autem in pacato tranquilloque mari, quivis etiam imperitus gubernator, parumque nauticae re peritus recte navim regere novit, in turbato autem concitatoque non nisi prudens imprimis, multaque scientia atque experientia praeditus: ita tuae artis est, qui gubernationi huic es praepositus, eiusque artem optime calles, afflictae iam atque periclitanti patriae, tua prudentia fortitudineque occurrere atque opem ferre. Neque autem illos tantum ad imitandum tibi proponere debes, qui in florenti patria amplissimis honoribus functi sunt, sed eos quoque, qui aut tyrannide aut aliorum scelere oppressam patriam libertati restituerunt, ut quondam Camillus a Gallis captam Romam et Trasylbulus eiectis triginta tyrannis suam patriam: aut qui in similibus occasionibus piam ac salubrem patriae suae operam navaverunt. Scite enim admodum et luculenter summus philosophus, honos inquit, maximus habetur non ei, qui furem occiderit, sed ei qui tyrannum;⁴⁷² quasi annuere vellet, maximos honores ex arduis plenisque periculo rebus quaerendos hominibus esse. Nam vir magnanimus et ut ait Horatius,

⁴⁷¹ Curt. VI, 5.

⁴⁷² Arist. Pol. II, 7, 1267a

in seipso totus teres ac rotundus omnia pericula despicit;⁴⁷³ quoque illa graviora fuerint, eo erectiori semperque praesenti et fidenti erit animo. Herculi duodecim tantum insignes labores ascribuntur, cum tamen prope infinitos confecerit, quod nullam aliam ob causam fieri puto, nisi ut significaretur maximos summaeque difficultatis labores ad viros fortes pertinere, alios communium quorumvis hominum imbelliumque habendos esse: et si quibus in iis ipsis mortem oppetere contigerit, nihil illis magis gloriosum, nulla res ad immortalem nominis sui gloriam opportunior accidere potest. Itaque qui herculeos illo labores actionesque imitandos sibi proposuerint, exitum quoque illi similem recusare non debebunt. *Dulce ante omnia et decorum est*, ut ait poeta, *mori pro patria*,⁴⁷⁴ quod Fabii illi Deciique, Regulus deinde, multique alii apud Romanos suo exemplo comprobaverunt. Cum rescindi pontem videret Horatius optime intelligebat, quanto se vitae discrimini obiiceret, sed tamen *caritas patriae*, ut ait Cicero, *ac nobilitas mortis et gloria, eripiebant omnem omnium vulnerum atque aquarum metum*.⁴⁷⁵ Nihil equidem forti atque magnanimo viro castrensi illa militarique morte debet esse optabilius. Talem optabat Hercules quando exclamabat, *nunc mors mea legatur clara, memoranda, incluta et me digna prorsus*;⁴⁷⁶ talem Achilles dum dicebat se malle apud Troiam cum honore perire, quam salvum ac inglorium domum redire; talem denique Aeneas laudat apud Maronem, dum ait, *O ter quaterque beati/Queis ante ora patrum Troiaeque sub moenibus altis contigit oppetere*.⁴⁷⁷

Quare cum sit in te magnus ac excelsus animus insigni virtutum decore nobilitatus, cumque tibi ipsa patria unice carissima sit, quid est quod ad immortalitatem tendenti tibi iter praecludere possit? Quid ne te pro salute eius morti etiam evidentissimae exponas, timorem tibi incutere poterit? Pericula ipsa, labores, difficultatesque acuunt viros fortes, incitantque ad negotia; neque minuunt illa, sed augent potius animos illorum. Iam te tempus ipsum cohortari videtur, quo virtutes tuas exerere exercereque, et ex iis laudem quaerere possis. Ut alii in otio quieteque vivant, tibi nunquam quiescendum est. Tui similibus ducibus perpetuae quaedam continuaeque agenda sunt excubiae, nunquam eos non negotiosos esse oportet, nunquam sopitos, nunquam sui muneris vigiliarumque oblitos. Optimi siquidem principes solem ipsum, utpote cuius vivam quandam imaginem in terris prae se ferunt, imitari debent, qui quidem patienti semper igneoque oculo et perpetuo atque indefatigabili obtutu haec mortalia respicit. Tradunt magnum Alexandrum, praeter alia naturae munera, quae in eo eminentissima erant,

⁴⁷³ Serm. II, 7, 86.

⁴⁷⁴ Hor. Carm. III, 2, 12.

⁴⁷⁵ Tusc. II, 59.

⁴⁷⁶ Sen. Herc. Oet. 1481-82.

⁴⁷⁷ Aen. I, 94.

vigilantissimum quoque fuisse, idque etiam nunc ex quibusdam antiquis numismatibus colligitur, in quibus leonino spolio caput eius indutum spectatur: leonem enim somni parcissimi esse, oculosque inter dormiendum habere splendescentes ac quodammodo patefactos scribunt abditarum naturae rerum indagatores, unde capitis leonini figura custodia atque vigilantia significatur. Quam sit autem principi necessaria ipsa vigilantia, id praeter alias plurimas rationes quae adduci possent, omnia veterum clarissimorum regum ducumque exempla abunde declarant. Breviter principes Argo sint similes, nec unquam tam alto profundoque somno sepulti iaceant, quin vigilent etiam curentque suorum salutem. Eisdem Plato ambidextros vult esse, ne videlicet unam tantum manum utilem alteram inutilem habeant, sed ut ad omnes actiones apti atque idonei sint. Caeterum otium desidiamque non modo principe, sed ne ingenuo quidem viro dignas fugiant, cum satis notum sit illud Catulli, *Otium reges prius et beatas perdidit urbes*,⁴⁷⁸ neque ulla alia res est perniciosior ista capitaliorque pestis vel principi alicui vel civitati. Voluptatem autem quam escam malorum veteres recte nominarunt ita aspernentur, ut hac nihil sit eis odiosius. Quid enim Heliogabalo Sardanapaloque illo natura producere potuit prodigiosius? Quod monstrum Indiae his taetrius? Sardanapalus quidem quanto luxu voluptateque diffuebat satis id quod post mortem sepulchro incidi iussit, manifestum reddit, nempe: *Hoc habui quod edi quodque ex satura libido hausit*; de quo Aristoteles quid aliud, inquit, *in bovis non in regis sepulchro incideres?*⁴⁷⁹ Sed hi, qui talem vitam transigunt, nihilque in vita praeclari agere nituntur, non cogitant quid de eis ab hinc sexcentos annos historiae sint testaturae. Iam de vitiis ipsis quae tantis virtutibus atque adeo naturae ipsi tuae sunt inimicae, non est quid dicam; cum iam pridem nemini infestiorum adversarium te esse professus sis, quam avaritiae, crudelitati, libidini, intemperantiae, aliisque id genus sceleribus, quae morbos animi, vitaeque humanae acerrimos hostes vocamus. Iracundiam vero, quae in te aut levis, aut nulla est, facillime tuis optimis placidissimisque moribus mitigas, cum non ignores, facilius a familiari inimico quam ab externo homines superari solere, cumque nihil sit tam deforme, quam ad summum imperium etiam acerbitatem naturae adiungere. Denique cum videas plurimos fuisse, quos magistratus ipsi ad supremam crudelitatem, avaritiam, libidinemque perduxerunt: ut apud Appium decemvirum, utrosque Gracchos, Sp. Melium, Clodium, Marium, Syllam, Neronem et Caligulam faces humani generis orbisque vituperia merito dictos, hos tu veluti scopulos cautesque evitabis, atque contra horum vitia diligenter vallo ac fossa, uti dici solet, te munies. Habebis insuper multos alios, quorum eximias virtutes imitari atque effingere possis, quorum

⁴⁷⁸ Cat. c. 51.

⁴⁷⁹ Cic. Tusc. V, 35, 101.

vita talis fuit, qualia sunt ipsa luminaria obeliscis imposita, ut quae et tunc multis maximam utilitatem praebuerint et nunc post tot saecula, quamplurimos ad honestam vitam suo exemplo excitent. Hi idem optimi imperatores, nimirum Scipiones illi, Fabii, Aemilii, Caesares, Antonini, hisque similes, quanta bella cum summa nominis sui gloria gesserint, nemo ignorat, quam etiam pacis fuerint amatores, satis unicum Augusti Caesaris egregium sapiensque dictum ostendit: eos enim ille, qui bella ex industria quaerere sererentque, nec ullam magnam in eis utilitatem perpenderent, similes vocabat hamo aureo piscantibus, cuius abrupti amissique detrimentum nullo capturae lucro pensari posset.⁴⁸⁰ Quod dictum utinam omnes principes intelligere ac sequi vellent, meliori fortassis in statu res christianorum essent, atque facilius tantorum bellorum civilium semina causaeque tollerentur. Quietis etiam felicitatisque suorum regnorum patriaeque quam fuerint studiosi, tota illorum vita et praesertim huius quem paulo ante nominavi Augusti Caesaris locupletissima testis est. Siquidem huius tempore totus orbis terrarum pacatus nullisque bellorum procellis agitatus fuit. Nihil autem aequè convenit optimo principi, quam it iis quibus praest, felicitatem illam quae finis humanae vitae pariat. Neque enim eorundem est felicitas, ut ait Aristoteles,⁴⁸¹ quorum et par, cum hoc toti tantum insit, partium vero suarum nulli: sed felicitatis longe alia est ratio; nam nisi omnes felices reddas, quibus cum vitam degas, ne ipse quidem felix esse poteris. Quod venustis exemplis admonet etiam Cicero, dum ait ut *gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria; sic huic gubernatori reipublicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit.*⁴⁸² *Duo enim sunt, in quibus omnis exquisita ratio bene agendi consistit, unum ut propositum et finis agendi recte constituatur; aliud ut illas quem ad eum scopum ducunt actiones tanquam vehicula quaedam inveniamus. Saepius enim accidit, ut nunc in uno horum, nunc in altero, nunc in utrisque longe aberramus*⁴⁸³.

Quod praeceptum tanti est momenti, ut nemo sive publicae, sive privatae fortunae, sive cuiuscunque conditionis sortisque homo sit, sine hoc honeste quippiam laudabiliterque instituere possit. Quare optimo principi gubernatorique salus suorum felicitasque, tanquam scopus signumque aliquod praefixa atque ante oculos posita semper esse debet; media autem, quibus ad eum pervenire possit sunt ipsae virtutes actionesque studiosae atque honestae, quibus omnis vita hominum gubernatur, ipsaque humanae vitae felicitas paratur. Postremo cum omnibus a Diis immortalibus et animi et corporis fortunaeque bonis auctus sis, prae luceasque omnibus tuis, ut sol ipse reliquis sideribus, cumque amplissimum hoc theatrum

⁴⁸⁰ Suet. Aug. 25.

⁴⁸¹ Pol. 1252b

⁴⁸² Cic. De rep. V, 8; Ad Att. VIII, 11, 1.

⁴⁸³ Arist. Pol. VII, 13, 1331b

virtutibus datum sit, totis animi corporisque viribus ad id contendere debebis, ut ex hac felici administratione tua veram atque solidam gloriam, quae est, ut inquit Cicero, *consentiens laus bonorum et incorrupta vox bene iudicantium excellenti virtute*,⁴⁸⁴ capias: sicque rebus omnibus actionibusque tuis excellas, ut ad felicitatem illam, quae summa in vita hominibus contingere potest, et *quae est secundum virtutem perfectissimam, atque in vita ipsa perfecta*,⁴⁸⁵ cum cognitione fruitioneque omnium divinarum atque humanarum rerum, recto tramite pervenias.

F I N I S

⁴⁸⁴ Tusc. III, 2, 3.

⁴⁸⁵ Arist. Eth. Nic. I, 1098a

1. 2.

**Oratio in discessum Martini Berzevicei Pannonii
ex studio Patauino in patriam
A Volfgango Kovaciocio Pannonio conscripta
Patavii 1572**

HODEOPORICON

In discessum eiusdem: Ladislai Cubini Pannonii

Euganeas igitur linquis Martine, sorores:

Quas Antenorea coluisti iugiter urbe

Quattuor autumnos? Tempus iam forsitan ultro

Te monet ad dulces doctum remeare Penates,

Optatamque domi placide traducere vitam.

Nam varias peragrasse reor tibi sufficit oras,

Et mores hominum multo agnovisse labore.

Quae tamen hos passim licuit didicisse per annos,

Conferre haec gratos patriae conaris in usus.

Dii faveant coeptis: illuc salvumque reducant

Quo cupis, et fausto succedant omine cuncta.

I felix ergo, nostri non immemor, ipsae

Sint etiam mites gelidis in faucibus Alpes,

Ac Boreas lento constringat frigore nervos.

Praeclare scriptum est a M. Tullio, *nihil unum uni tam esse simile tamque par, quam omnes inter nosmetipsos sumus*;⁴⁸⁶ quod ego cum in hac communi societate hominum, tum vero in ea potissimum, quae amici est cum amico, quam verissimum esse existimo. Nam ut alia omittamus, quanta sit nobis cum amico familiaritas coniunctioque; hoc vel id solum, quod iam in consuetudinem proverbii venit, nempe amicitiam esse eiusdem animi vinculum, et amicum alterum ipsum, satis superque declarat. Siquidem ii sunt censendi veri syncerique amici, qui ita sunt affecti in suos amicos, uti viri optimis moribus praestantissimisque virtutibus praediti sunt erga seipsos.⁴⁸⁷ Hi vero cum maiorem nulli rei curam, meditationem, diligentiamque adhibere soleant, quam ut in arcem illarum rerum, quibus humanus intellectus perficitur, ipsaque humanae vitae foelicitas paratur, pervenire possint, elegantissimum nobis exemplum documentumque praebent, quo fidem, amorem, benevolentiamque amicorum tanquam lydio quodam lapide⁴⁸⁸ experiri cognoscereque possimus. Inter alia autem plurima, illud etiam peculiare est proborum sapientiumque virorum, ut semper cum seipsis vivere degereque cupiant,⁴⁸⁹ quod tum fieri dicimus, cum recte factorum suorum conscientia, praeteritorumque rerum suavi ac iucunda recordatione atque spe bona futurarumque denique ipsa altissima excellentissimaque mentis contemplatione fruuntur. Quod cum ita sit et iam omnia officia quae in amicos conferimus, e nobis ipsis manare ac profluere dixerimus, negare certe non possumus, vitam etiam illam quam communem cum amico degimus, omnium suavissimam gratissimamque esse.⁴⁹⁰ Unde etiam illi mihi amici summis laudibus efferendi mihi videntur, qui et praesentes inter se tanta animorum unione, tamque consentientibus sensibus vivunt, ut unius tantum et non duorum hominum vitam ambo agere videantur, et cum a seipsis recesserint, praesenti semper sese amore benevolentiaque complectuntur.

Haec mihi Martine ornatissime de tuo a nobis discessu, quem iam propediem futurum video, cogitanti in mentem venerunt, effeceruntque ut cum veteris nostrae familiaritatis mutuaeque consuetudinis memoriam animo repeterem, non mediocrem ex tuo discessu dolorem molestiamque caperem. Cum enim fructu illo dulcissimae consuetudinis nostrae, quo omnes curas, dolores, solitudinesque meas mitigare leviusque ferre solebam, me privatum iri considerarem, nec alium ullum, in cuius sinum omnes cogitationes meas deponere deinceps possem mihi superesse cernerem, non potui certe non vehementer commoveri. Verum cum

⁴⁸⁶ Cic. De leg. 1, 29.

⁴⁸⁷ Cic. Lael. de amicitia, 23: *Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui.*

⁴⁸⁸ Ad. 487. *Lydius lapis sive Heraclius lapis.* Plin. Nat. Hist. 33, 126; Theocr. 12, 36.

⁴⁸⁹ Cic. Lael. de amicitia, 30: *Ut enim quisque sibi plurimum confidit et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitia expetendis colendisque maxime excellit.*

⁴⁹⁰ Lael. 49: *Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius.*

alia item ex parte non essem nescius, quo hinc te reciperes, non scilicet in longinquam aliquam et alienam terram, sed in dulcem charissimamque patriam, non ad ignotas barbarasque gentes, sed ad deos penates, ad fratres sanguine iunctos, notissimosque tibi atque amicissimos homines, morum elegantia omnique humanitate politissimos, deinde ad honores, dignitates, et ad alia virtutum tuarum praemia, equidem exporrecta iam atque hilari fronte quamprimum dimittere te hinc gestiebam. Nam videndi fruendique tui desiderium, his tantis tuis commodis lubenter postponebam, cum praesertim certus essem, nullam aut loci aut temporis longinquitatem, amorem illum tuum quo me amplecteris, ex animo tibi eximere posse. Ut autem aliquid quod tecum auferre posses, a me ceu signum quoddam symbolumque mei erga te amoris haberes, scribere aliquid de te volui, ut ex eo tanquam ex quodam speculo, quandocumque illud inspexisses, vivam quandam amoris mei effigiem videres.

Quoniam itaque omnis vita nostra qua fruimur, uti doctissimi homines litterarum monumentis testatum relinquerunt, punctum quoddam temporis est,⁴⁹¹ omni animi studio in id incumbere debemus, ut memoriam nostri quam maxime longam efficiamus. Si enim in tota hac rerum universitate nihil a summo illo architecto Deo, maiori arte atque industria effectum fabricatumque reperitur praeclara ista atque admiranda hominis constitutione, equidem nulla in re ita elaborare debemus, quam ut immortalitati nostrae dies noctesque studeamus, neque committamus, ut corrupto hoc mortali domicilio, tota natura, nomen, memoriaque nostri, in nihilum redigatur. Multi autem semper fuerunt et hodie quoque sunt, qui ad hanc famae nominisque aeternitatem, variis ingenii naturaeque institutis contenderunt, eorum tamen mihi longe melior laudabiliorque ratio visa semper fuit, qui ingenii potius opibus quam corporis viribus laudis huius atque gloriae compotes fieri studuerunt. Nam ut *divinum quiddam ac coeleste animus est*, ita quaecumque ab eo fluunt proficiscunturque, tanquam virgula quadam divina, fieri videntur. Quam autem divina praeclaraque res sit ipsa virtus atque sapientia, id praeter multa alia, unicum divini Platonis testimonium, cumulatissime declarat, cum ait virtutis formam atque pulchritudinem, tantam in se habere praestantiam, ut si his corporis oculis videri posset, omnes ad sui amorem mirum in modum excitaret atque inflammaret. Quod si ex sententia Ciceronis, virtus nihil aliud est, quam in se perfecta et ad summum perducta natura,⁴⁹² quis quaeso erit tam mentis impos suique negligens, ut non toto corpore, omnique animi contentione perfectioni suae studeat? Scimus quoque bonorum fortunae et corporis summos excessus, maxima plerumque hominibus incommoda invehere solere, ut

⁴⁹¹ Plut. Mor. 13A (De pueris instituendis): Στιγμὴ χρόνου πάς ἐστιν ὁ βίος ; vö. Ad. 1170: *Punctum temporis*.

⁴⁹² Cic. De leg. 1, 25.

nimiam opum affluentiam, fastum, maximum corporis robur, crudelitatem, eximiam spem, peccandi cupiditatem; sola tantum virtus est, quae quo altius in nobis progressa fuerit (nam omnis virtus mediocritas quaedam est) eo nos in sublimiori gradu constituit, maioresque et admirabiliores reddit. Cui si tantorum in nobis bonorum auctor est, quis erit qui sese totum non devoveat? Aut quis sacra illius venerandaque vestigia lubens non sequatur? Haec sola est quae et vivos nos e vulgo eximit et post fata aeternum nobis nomen et nunquam interituram memoriam muneratur. Plurimi incerto genere, obscuris sordidisque parentibus, et tanquam quidam terrae filii orti sunt, quos ipsa virtus tanquam a se progenitos studiose amplexata, multorum splendidis natalibus, multis summo atque illustri loco natis, anteposuit; Socrates ipse non solum omnium consensu, sed etiam Apollinis oraculo sapientissimus iudicatus, nonne matrem obstetricis munia obeuntem et Sophroniscum marmorium patrem habuit? Demosthenes et Euripides, quos parentes habuerint, incertum obscurumque apud homines fuit, at quid horum nomine famaue illustrius? Aut quis est orbis angulus, qui non audiverit Demosthenem? Apud Romanos quoque, plurimi quorum summa gloria fuit, ex infimae sortis hominibus, humilique plebecula prodierunt, quod de Tullo Hostilio Rege, M. Varrone, Por. Catone et aliis pluribus scriptum accepimus. Quin et ipsa eloquentia a quo nam ad summum illud fastigium deducta est, nisi ab ipso M. Tullio novo homine, et inquilino urbis Romanae nuncupato? Possem plurima alia exempla afferre, si ea in re manifesta et ab omnibus concessa, necessaria esse putarem. Hinc illud concludere possumus, quod a multis claris nomine sapientiae viris animadversum fuit; maximos quosque, atque memorabiles heroes, aut obscuro valde humilique e loco, aut aliquo admirabili divinoque principio editos fuisse, quod de Romulo praesertim et Remo, Cyroque litteris praeditum esse novimus. Non est autem mihi mirum, quod plerumque illos, qui divitiis gloriuntur, aut maiorum suorum magnificos titulos imaginesque iactant, rudes virtutisque expertes videamus, nam cum virtus maximo labore sudoreque acquiratur, hi autem voluptates tantum Alexandrinisque illas delicias consecutentur, fieri nulla ratione potest, ut tantorum bonorum haereditatem cernere adireque possint. Quod si aliqui fuerunt, qui illustri atque summo eorum generi, maximisque facultatibus ipsa etiam praeclara litterarum sapientiaeque studia coniunxerunt, eorum certe laudes nullum unquam tempus, nulla dies conticescet.

Quantopere igitur tu quoque mihi laudandus es, qui statim a primis pueritiae annis tanto amore et tam propenso animo in haec optima litterarum studia fuisti, ut omnes tuas vires cogitationesque in id contuleris, quo quam maximos in iis progressus facere posses, eaque tantum vera ingenii ornamenta, stabilesque facultates esse putares, quas studio doctrinaque tibi peperisses. Qua in re multum te iuvat patris quoque tui, viri integerrimi cura atque

vigilantia, qui statim ab incunabulis ita te educavit atque instruxit, uti dignum optimo patre fuit, neque commisit, ut vel in illa tua prima balbutiae expertus puerilium studiorum esses. Non ignorabat enim vir solertissimus, multum in eo esse positum, quae studia pueris una cum lacte traderentur, ideo ut corpus allecatione, ita animum tuum lenibus studiis fovere assuefacereque voluit. Quid autem est turpius, quam primam illam puerorum aetatem negligere, et ante palatum eorum quam os instituere, atque obscoenas illas atque effeminatas illorum vuculas, risu et osculo accipere? Equidem quod sapienter scriptum est ab Aristotele, principium maximum esse virtute, id cum in aliis omnibus humanis rebus, tum in hoc primo puerilis aetatis vestibulo, multum momenti habere existimo. Nam vel minimi in hoc principio patrum errores, processu deinde temporis maximi in filiis evadunt, nec ullam eorum aetatem vitamque deserunt. Propterea divinus quoque Plato dixit rectam educationem esse caput omnis eruditionis et statim ab ipsis infantia incipiendum censet, ut per lusus puerorum voluptates atque cupiditates eo convertamus, quo ubi devenerint, finem habeant. Quid igitur magis conandum est parentibus, quam ut eos quos senectutis suae pastores, totius domus custodes, nominis haeredes, rerum suarum successores et humani generis conservatores relicturi sunt, optimis moribus disciplinisque imbuant? Ideo apud Athenienses olim legibus sancitum fuit, ut filii grati suis parentibus essent, si optimam ab eis educationem disciplinamque accepissent, sin minus, nihil eis iure deberent.

Cum itaque tam optimam institutionem a patre habuisses, egressus tandem pueritiae annos, statim ad maiora robustioraque studia animum intendisti, atque ad mercaturam bonarum artium, in celebrem aliquam Academiam proficisci voluisti. Quo quidem consilio tuo a cunctis quibus tua studia commodaque cordi erant, atque ab ipso etiam Thoma Nadasdino Palatino, inclyto ea tempestate heroe, cuius puer patrocinium merueras, probato collaudatoque in Germaniam te contulisti, ibique aliquot annis liberalibus studiis animum tuum excoluisti. Unde simulatque rediisses, vix visis patriis penatibus salutisque amicis atque domesticis tuis, abstractus in aulam Caesaris Ferdinandi fuisti, quam statim in Boemiam ad conventus regni agendos proficiscentem, indeque alia regna provinciasque petentem atque peragrantem toto triennio secutus es. Quo tempore in tribus maximis diversarum gentium conventibus, Maximilianum, qui nunc imperii habenas foeliciter moderatur, procurante patre Ferdinando, triplici diademate redimitum, regemque trium potentissimorum regnorum, Boemici primo, deinde Romani, atque Hungarici, solemnibus pompis inunctum summaque populorum gratulatione salutatum spectasti. Digna haec erant visu: tantoque magis digna, quanto neminem fere fuisse legimus, qui vix exacto unius anni curriculo, trium maximorum regnorum scepra gubernaculaque caperet. Praetermitto multas alias et non vulgares utilitates,

quae ad te ex hac triennii peregratione redierunt, idque tantum persequar, quod hic quoque diutius consistere non potuisti, quod te tuum excellens ingenium, amorque litterarum, ad intermissa tua studia redire, dies noctesque extimulabant. Quare posthabitis omnibus aliis rebus, quae tibi moram pretendebant in Gallias, quarum non solum ob nobilitatem antiquitatemque provinciae, sed etiam propter rei litterariae principatum, maximum nomen est, concessisti, ubi statim ad ea studia te applicuisti, ad quae partim tuum ipsius in primis ingenium propendebat, partim etiam maximus earum usus dignitasque te incitabant.

Videras enim quantum lucis adiumentique in omni vita afferret hominibus ipsa iurisprudencia, quos illis honores largiretur, quam amplas dignitates, quas denique tanquam ex quodam Amalthea cornu opes eis effunderet. Haec nimirum est legum magistra, iustitiae columna, custos veritatis, falsi atque iniqui inimica, antiquitatis indagatrix et commune omnium hominum profugium.⁴⁹³ Cui autem rei magis operam impendere poteras, quam ei, a qua tanta hominibus commoda provenirent, et quam veneranda illa antiquitas propter maximus illius usus a Diis ipsis originem traxisse plane existimaverit? Nam et Solon legum suarum principium ad Minervam retulit, et Lycurgus ad Iovem, et Aegyptii ad Mercurium, et tandem ipse quoque Numa Pompilius ad deam Aegeriam, ut s. hoc perspicuum omnibus redderent, maiores eas et augustiores esse, quam quae ab humani ingenii viribus ferre potuissent. Neque vero hoc contentus es, ut ad perfectam huius scientiae cognitionem pervenires, sed prope giganteo quodam herculeoque animo eius septa transiliens, eloquentiae quoque operam dedisti, ut scilicet non leges tantum nudaque decreta teneres, verum etiam ipsa sententiarum ubertate verborumque lepore, ceu quodam flumine orationis, ea convestires atque decorares. Quid enim sine hac praeclara facultate aliud est ipsa legum doctrina, quam inanis quidem strepitus, ieiunaque concertatio verborum? Haec est illa pulcherrima dicendi facultas, cui omnia quae in communitate hac atque societate humanae vitae reperiuntur, acceptum referimus. Haec homines a principio dispersos, vagos, palantesque et nulla certa domicilia colentes, sed eas tantum, quas nox coegerat sedes habentes in unum confluere, tecta extruere, coetus agere, urbes condere, vim a se propulsare, alimonia quaerere, ex ratione denique atque ingenio, res omnes suas administrare docuit, atque instruxit. Huius ope factum est, ut homo domesticum civileque animal appellatur. Unde antiqui quoque illi primique philosophi, huius praesertim instinctu homines ipsos ὁμοσιτίους et ὁμοκάπνους vocaverunt.⁴⁹⁴ Sed huius innumeras laudes quid iuvat recensere, si nautis quoque ipsis, ut dicitur, atque tonsoribus⁴⁹⁵

⁴⁹³ Cic. Tusc. V, 2, 5.

⁴⁹⁴ Arist. Pol. I. 1252b

⁴⁹⁵ Ad. 570 notum lippis ac tonsoribus; Hor. Serm. I, 7, 2-3.

sunt notissimae? Neque vero putandum est Platonem ipsum omnium mortalium eloquentissimum habitum, hanc eximiam facultatem vituperasse, dum eam adulatoriam appellat, et ut sese habet comptoria ad gymnasticam et obsonietum structrix ad medicinam, sic hanc quoque Rhetoricam seu oratoriam facultatem se habere asserat ad Iustitiam; sed illam potius, quae nullis optimarum disciplinarum fulcris sustentata, sola vocum sermonisque lenocinia aucupatur.⁴⁹⁶ Quae certe iure ab eo assentatrix, perniciosaque facultas nuncupatur. Sed qui hic illam probro afficere poterat, si adhuc parvulo et in cunis iacenti ei, apes mel in osculum instillantes, praenuntiae quaedam fuerunt tantae mox illius facundiae? Iam quantos haec, quamque celebres viros produxerit, quis non videt? Omnes quippe qui vel exercitibus cum imperio praefuerunt, vel iura populis dederunt, vel aliqua famae celebritate floruerunt, ex scholis rhetorum prodierunt. Quot imperatores, quot summos bellorum Duces legimus huius adminiculo victores ex acie rediisse? Periclem in hoc dicendi genere adeo exceluisse fama est, ut in eius labra Πειθω sessitasse dicta sit, qui etiam cum diceret fulgurare, tonare, totamque permiscere Graeciam existimatus est, quod qua alia re efficere potuisset? Quid etiam Catelinae nefarios conatus, nonne unius Ciceronis repressit eloquentia, divinaque illa vis dicendi?

In hoc igitur eloquentiae studio brevi ingenium tuum summopere enituit. Nam tanquam ad eam natus esses, omnia quam facillime percipiebas, statim memoriae mandabas, nec maiori facilitate cum usus postulasset, ea depromebas. Ita factum est, ut ex graecarum latinarumque litterarum fontibus, multarum et excellentissimarum rerum cognitionem haurires et mirifica rerum varietate atque ubertate te cumulares. Quod ubi fecisses, atque cum Gallicam quoque linguam ita calleres, ut omnes te pro Gallo haberent, proximum fuit, ut visa Gallia te nobis reducem tandem faceres. Qua in re tanta cum industria solertiaque functus es, ut cum peregrinationem illam qua universam Galiam videres, instituisses, non potueris Galliae latissimis finibus contineri, sed per Narbonensem Galliam, viarum secutus compendia, relictis a dextra Pyraeniis iugis, in Hispaniam quoque penetraveris. In quo toto itinere tuo, nihil quod visu dignum esset omisisti, omnes Galliae urbes quae propemodum sunt innumerae, adiisti, et sicubi aliquid antiquitatis vestigium, cuius modo aliqua esset memoria appareret, summo studio investigasti, adeo ut plurimis eius regni incolis, magis notam exploratamque Galliam haberes. Sed quod pene oblitus eram. Alia quoque te libido incesserat videndae Britanniae insulae; in quam ne illico traiceres, non furentis oceani fluctus, non dubia incertaque navigatio abstertere te unquam potuerunt. Solvens itaque ut constitueras ab Iuceo portu, qua

⁴⁹⁶ Gorg. 463B-465E

brevissimus est traiectus, prospero ventorum flatu, altero quam solveras die Britanniam tenuisti. Quam cum ubique explorasses, atque etiam cum ipsa Regina, cuius propter utriusque litteraturae, pluriumque aliarum linguarum insignem peritiam, maior quam pro sexu admiratio est, sermonem habuisses, repetito eodem quo veneras itinere, secunda aura in Galliam appulisti. Nec ibi diutius moratus per Belgium, totamque Germaniam, qua in superiorem Pannoniam exporrigitur, longis viarum anfractibus, emenso itinere, patrios fines attigisti. Maxima erat ibi tui expectatio apud omnes, quibus tuus reditus gratissimus iucundissimusque erat futurus. Nam transactum erat iam triennium, postquam videndi tui copiam non habebamus, et quod nos magis excruciat, quibus in locis esses, et quae te fortuna maneret, incerti omnino ignarique eramus. Itaque ut primum te salvum rediisse conspeximus, omnem subito expuimus molestiam, maximasque Diis pro felici tuo reditu gratias egimus. Sed quod alii homines, qui praeclarae alicuius rei potiundae, cupiditate tenentur, in more positum habent, ut non prius eius urgendae continuandaeque finem faciant, quam ad optatos in ea exitus perducantur; idem tibi quoque penitus in animum insederat, statutumque omnino apud te habebas, ut non nisi percursis animo atque prope decantatis iis omnibus, quae ad completam doctrinae rationem attinent, ex hac studiorum palaestra decederes. Sciebas enim quod non quam bene incepisse, sed quam bene perfecisse laus est. Proinde in Italiam, provinciarum omnium reginam, studiorumque et morum optimam parentem, quam primum proficisci in animum induxisti. Quo cum venisses, ut operi inchoato fastigium imponeres, confestim ad intermissa studia rediisti, nec tantum iurisperitis oratoribusque te tanquam recoquendum dedisti, sed philosophiam quoque ipsam, qua nulla aut dignior, aut praestantior scientiae est, tam avidè arripuisti, ut maximos in ea in dies progressus faceres, omnemque illius difficultatem, assidua cura, labore, vigiliis, diligentiaque superares. Neque vero video, quae unquam alia res, te a pulcherrimarum et necessariarum, quibus ea undique referta est, rerum cognitione, deterrere potuisset. Nam cum haec sit omnium aliarum scientiarum fons et origo quaedam cumque non rivuli sint consecrandi, sed fontes rerum videndi, praeclare mehercule et prudenter factum abs te est, quod huius nobilissimae scientiae sacris initiatus sis, totumque te ei obligaveris. De qua ne hic plura dicam, vetat me summa illius maiestas atque amplitudo, quibus enim laudibus tantam eius excellentiam aequare possem, si in ea laudanda praestantissimorum atque exercitatissimorum virorum ingenia toties defessa fuere? Aut quae res est, quae nunc quoque tot laudum suarum praecones praedicatoresque habeat? Nemo est, qui hac non indigeat, nulla aetas est, quae sine huius praesidio recte regi gubernarique possit, omnes artes disciplinaeque ab hac proficiscuntur, rursumque in eam tanquam in circulum revertuntur.

Ideoque maximus ille Plato, philosophum quinquertioni, seu pancratiasti alicui similem esse voluit, ut s. denotaret nihil eo perfectius praestantiusque esse debere, qui praeclari huius nominis titulum sibi esset vendicaturus. Turpe enim esse putat, eum cui haec appellatio conveniat, in omnibus arduis et gravissimis rebus, quaecunque in hac communi vita hominum emergere solent, rite cognoscendis, administrandisque, secundum aut tertium conspici, et non penitus omnium primum. Huius scientiae sine qua omnes aliae tenui nimis et angusto fluunt alveo, et sine qua solivaga et ieiuna est omnis cognitio, iure captus amore fuisti; ecquid enim in aliis artibus disciplinisque faceres, si hac duce aut comite careres? Quid in ipsa iurisprudencia ageres, nonne in eadem semper incurreres vestigia et ad singulos fere passus titubares, si ex hac modum in omnibus rebus tenere non didicisses? Similiter, si ab eloquentia hanc scientiam dempseris, nonne totam statim illius dignitas, decus existimatioque peribit? Quicunque sine hac dicere aggrediuntur, tanquam nihil nervorum, nihil animi, veritatisque habentes, despiciuntur ab omnibus, exsibilantur et scuruli quadam ventilitate praediti esse putantur. Quid autem magis necessarium est eloquenti, quam plurium artium scientiarumque cognitio? Si enim Zeussis ille non ex unius, sed ex plurium forma praestantissimarum virginum corporibus, excellentissimum illud atque rarissimum Helenae simulachrum effingere potuit,⁴⁹⁷ et si muta animalia, ut ait Fabius, illum inimitabilem humanae rationi saporem, vario florum ac succorum genere perficiunt,⁴⁹⁸ quid is faciet, qui vix ultra unius alicuius artis progressus principia, ad dicendum accesserit? Quare si omnia ratione animoque lustraveris, nihil invenies philosophia melius, nihil pulchrius, nihil ad humanam vitam accomodatius, nihil demum iis, qui in maxima celebritate oculisque omnium vivere volunt, utilius atque salubrius.

His tu multisque aliis rationibus inductus, hac optima laudatissimaque scientiarum regina philosophia, studiis tuis ultimam manum addere voluisti, ut ad hanc tanquam ad ultimum finem reliqua omnia conferres, in eaque demum ceu in portu tranquillissimo perpetuo conquiesceres. Ita absolutis iam studiis, nihil amplius erat, quod te in Italia detinere posset, ideoque reditum iam in patriam ornabas, cum videndae Italiae desiderium, eam quoque tibi mentem cogitationemque abstulit. Ne autem haec quoque res deinceps tibi impedimento esset, primo quoque tempore amoliri eam statuisti, nactisque optimis comitibus, nempe Volfango Kendio, Ladislao Kubinio, Ungaris et Nicodemo a Vacetina Boemo, ac Martino Detrichio Austriaco, ingenuis et nobilissimis adolescentibus, paulo ante Calend. Martias, eius anni qui proxime effluxit, peregrinationem hanc suscepisti. Profecti autem Venetiis ad fossas Claudias

⁴⁹⁷ Cic. De inv. II, 1-3; Plin. Hist. Nat. XXXV; Val. Max. III, 7, 3.

⁴⁹⁸ Quint. Inst. I, 10, 7.

navi devecti estis, inde dispositis usi iumentis, Ravennam, quae caput Flaminiae est, pervenistis. Deinde viso agro Piceno, ut Perusium lacumque Trasymenum, victoria Hannibalis et clade Romanorum celebrem videretis, in Hetruriam divertistis, postea mediterranea Italiae secuti, per Umbros, Marucinos, aliosque interiacentes populos, Latium ipsamque urbem Romam tenuistis. Qua visa, profecti via Appia, Taracinam, Puteolos, Baias et per Campaniam Neapolim urbem, cum situs amoenitate, tum etiam agri fertilitate omnium principem appulistis. Quae urbs cum ceu terminus quidam esse soleat omnibus iis, qui in Italia peregrinantur, vos eo contineri non potuistis, sed ulterius progressi, per Picentinos, Luvanos, Brutiosque terrestri itinere ad fretum usque Siculum accessistis. Ubi cum freti illius angustias spectaretis, videretisque quam brevi interstitio a Sicilia abessetis, tum etiam Scyllae Carybdisque fabulosos illos scopulos syrtesque oculis subiectos haberetis, tantos hos stimulos ferre non potuistis, quin statim oram solventes in Siciliam urbemque Messanam transmitteretis. Quo quidem in traiectu vix reciprocantes illos freti aestus, mutuasque undarum collisiones effugere potuistis, parumque abfuit, quin saevis absorpti gurgitibus antiquarum fabularum fidem restitueretis, atque quod dici solet incideretis in Scyllam volentes vitare Charibdim. Messana deinde Syracusas navigastis, eiusque urbis antiquissimae et fontis quoque Arethusae in quo se Alphaeus (ut fama est) extollit conspectu, summopere recreati delectatique estis. Tandem ne quid ultra desiderio vestro super esset, Melitam quoque, in asperrimis saxulis sitam, et a militibus illis religionis et acerrimis christianae fidei propugnatoribus hodie possessam, a qua superioribus annis vis impetusque Turcarum magno animo incredibili que militum illorum fortitudine repulsa est, adivistis. Ubi urbis Vaetae nova maenia mira industria, arte atque opera contra omnem hostilem impetum extracta, veterisque demolitae vestigia, tum etiam non obscura obsidionis illius signa, indiciaque valde admirati estis, revectique postea in Siciliam atque Messanam, et conducto ibidem celeri navigio, a Peloro, Aeoliisque insulis in levam relictis, longa difficilisque navigatione Neapolim regressi estis. Ac tandem ut huic peregrinationi colaphonem imponeretis, Romam iterum, hincque Senas ac tandem Florentiam in qua Veneres omnes blanditiesque habitant venistis. Qua etiam perlustrata, iter Bononiam versus suscepisti, demum Ferrariam quoque terrae motu recens vastatam deformatamque inspexistis, ac quod postremum fuit, Patavium ad nos quarto quam discesseratis mense, salvos vos atque incolumes reduxistis.

Nunc itaque animo iam tuo abunde satisfactum est, nam et studia ipsa rude te donaverunt, et Italia sponte te ut quam primum in dulcissimam patriam redeas adhortatur. Quod ea eo quoque nunc libentius facit, quod operam tuam sibi gratam utilemque fore existimat. Nam cum videas eam armis virisque instructam, ac praeclare in id animatam esse, ut bellum hoc,

quod Turcarum tyrannus infestissimus totius Christianitatis hostis, per summam contumeliam atque iniquitatem ei intulit, conspirantibus et concordibus omnium procerum populorumque suorum animis prosequatur, cruentumque ac exitiosum hosti reddere studeat, denique cum omnes quoque alias Christianas gentes in necessariam hanc atque piam belli societatem excitare foedereque sibi ungerere cupiat, nullam tu aliam ei referre poteris pro eius meritis gratiam, quam si totus in eo fueris, ut quicquid verbis monitisque et omni alia persuasione praestare poteris, hoc totum in id conferas, ut homines nostri memores pristinae suae avitaeque virtutis, nunc nunc alacri animo arma capiant, Italorumque salubria moniata precesque non aspernentur. Cognitam iam habes Italiam intus (ut aiunt) et in cute, vides opes illius amplissimas, vides fortissimorum virorum corpora, vides animos, adeo ut nunc illud tempus advenisse existimare possis, quo ut cecinit Italus vates:

Virtù contra furore

Prenderà l'arme; et sia l'combatte corto:

Che l'antico valore

Ne gl'italici cor non è anchor morto.

quos his tantisque praesidiis munitos tantaeque spei et virtutis viros, quis est qui non tam libentissime sequatur? Redi igitur bonis avibus in patriam, sicque existima, omnem tibi laudem et gloriam in eius salute atque incolumitate reposita esse. Postremo, quo animo amoreque in me semper fuisti, eodem in posterum quoque, ubicunque gentium locorumque futurus sis, te fore non diffido: cum et ipse studii amorisque mei erga te eundem quem vitae terminum, iampridem praefixum atque praemeditatum apud me habeam; nam ut ait ille:

Τὰς δε τῶν σπουδαίων φιλίας οὐδ' ἂν ὁ πᾶς αἰὼν ἐξαλείψειεν.⁴⁹⁹

FINIS

⁴⁹⁹ Isocrates, Προς Δημονικόν, I

1.3.

Volfangi Kovaciocii Pannonii ad Illustrissimum Dominum D. Stephanum Batorem de Somlio, Vaivodam Transsilvaniae

Oratio

Venetiis, Kal. Septembris 1573

Aristippum non ignobilem quondam philosophum, Princeps praestantissime, fama est facto aliquando naufragio in Syracusia littora delatum fuisse, unde postmodum proficientibus quibusdam in Cirenen suam patriam, hoc solum familiae suae referre iussisse, eas ut sibi res pararent, quae cum possessore etiam in naufragio enatarent.⁵⁰⁰ Quod praeceptum, si tanti hodie homines aestimarent, quanti hic gravissimus philosophus aestimandum censuit, plures profecto quotidie essent, qui in praeclara isthaec litterarum studia nomina darent, eaque toto pectore omnique animi contentione sequerentur. Sed uti paucos in omni hominum memoria reperire possumus, qui haec eximia mente praediti fuerunt, sic te inter paucissimos huius saeculi heroes dignum spectatu arbitramur, qui et ipse semper hoc amore litterarum flagrasti, et aliis, ut ad has opes aspirarent, dux auctorque fuisti. Cuius rei nobis luculentissimum testimonium nobis praebet nepos hic tuus, quem adhuc aetate tenera puerum ad hanc mercaturam bonarum artium misisti. Qua re nihil te dignius facere, nulla re longiorem tibi annorum seriem exporrigere potuisti. Persuasum autem hoc penitus apud te habebas, ut eum post navatam aliquot annos in his studiis operam, non puerum iam et rudem, sed aetate integra et omnibus ingenii ornamentis cultissimum, cum summa animi tui alacritate videres. Quod etsi iam non omnino ex voto et animi tui sententia ei cessisse vides, tamen pro praestanti eruditione tua graviter moderateque tibi ferendum esse putas, ut qui non ignoras, non tuam ei optimam voluntatem, non tempus, non aetatem, non celeberrimorum toto orbe terrarum, atque doctissimorum virorum copiam, sed benignitatem, atque habitudinem naturae, animumque defuisse. Quae res ut adhuc altius in animo tuo radices agere, magisque confirmari queat, non diffido ostensurum me tibi, si modo huic orationi aditum ad te non praecluseris et te praeclare in eam, quam dixi, cogitationem incubuisse, nec ut quidam autumant suscepti consilii pertaesum esse et iuvenem ipsum non penitus fefellisse opinionem tuam. Quod ut commodius

⁵⁰⁰ Vitruvius, VI 1-2.

et maiore animo perficere possim, oro te atque obsecro, Princeps benignissime, ut ingenii mei exiguas et tenues vires, aura humanitatis clementiaeque tuae sublevare atque reficere velis.

Quemadmodum itaque Platonem illum philosophorum coryphaeum dicere de virtute solitum fuisse legimus, nimirum si ea corporeis hisce et caligantibus oculis conspici posset, omnes ad sui amorem alliceret, ita quodammodo mihi nunc dicendum esse videtur, quodsi homines ea essent mentis acie praediti, ut fines actionum suarum statim ab ipso principio cognoscere possent, haud ita saepe in maximos errorum scopulos impingerent, sed Deorum potius quondam vitam adepti esse viderentur. Proinde si vel Momi illas fabulosas fenestras,⁵⁰¹ vel aedes eiusmodi, quales Romanus ille sibi extrui postulabat, ex quibus secreta omnia domus rimari et perspicere possemus, in promptu haberemus, maxima parte molestiarum, quas in vita experimur, sine dubio levaremur. Ita et parentes filiorum suorum vitam, statim ab ipso lacte et cunis quam rectissime instituerent, et alii omnes homines, hoc praesidio tanquam Gygis quodam anulo freti,⁵⁰² omnia animorum penetralia, omnes recessus exquirerent, et tutissimam atque omnibus perturbationibus vacuam vitam traducerent. Iam vero quantum hominibus periculi, incommodi et anxietatis in dies afferant, sive aliorum in communi hoc coetu hominum reconditi et incompti mores, sive suorum etiam varia et ceu densissimis quibusdam tenebris obfuscata natura, nemo est qui quotidie non experiatur. Hinc fit, ut in tanta rerum obscuritate, veluti in tenebris palpitando, remedium ignorationi quaeramus, atque vel in id solum incubamus, ut si scopum ferire non possumus, saltem non inepte iaculati esse videamur. Unde etiam in confesso esse potest, quid sit causae, quod raro optatos consiliorum nostrorum exitus videamus, atque cum in aliis rebus, tum praecipue in deligendo vitae genere, talpis, ut aiunt, caeciores simus.⁵⁰³ Quod cum ita sit videndum nobis hoc loco est, quid hac de re sapientissimi illi viri pares coelestibus animis, quique et tenebris lucem afferre et mentis nebulas procul a sese propellere conati sunt, tradiderunt, ut eorum divinissimis scriptis calculum et pondus sententiae nostrae addamus.

Quare illud ante omnia tenere debemus, naturam in omnibus rebus maximam vim habere, eique proxime succedere fortunam, ut non immerito in deligendo hoc vitae statu utriusque, sed praecipuam naturae rationem habeamus. Si enim alicui summus ille omnium rerum opifex Deus, non vitiosam naturam in ipso nativitatis primordio largitus fuerit, equidem is non parvam statim felicitatis partem videbitur esse consecutus. Verum cum haec vis naturae diutius in nobis lateat et non nisi longo processu aetatis atque temporis in propatulo esse

⁵⁰¹ Ad. 474; Luc. De haeres.; Plat. Rep. VI, 487A

⁵⁰² Ad. 96; Plat. Rep. II, 359 D ó 360B

⁵⁰³ *Talpa caecior*, Ad. 255; Plin. Nat. XI, 139.

possit, multi ut ei statim ab ipso aetatis limine oppurtuna praesidia struere potuissent, varia eius cognitionis adiumenta quaesivere. Alii siquidem astra ipsa consulebant, et ad ipsos astrologos, sortilegos, ariolos, peritosque physiognomones liberos suos, tanquam ad Apollinis tripodem deferebant: alii simplici quadam coniectura, ut nunc vulgus hominum facit, naturam suorum explorabant. Multi superiora haec exosi, aliam quandam consuetudinem suam quique secuti iudicium amplexi esse videntur; sed mihi cum sapientissimis hominibus ita statuendum esse censeo, ut in hac puerorum vita statim a teneris ipsis, ut aiunt, unguiculis,⁵⁰⁴ recte formanda, summam curam atque diligentiam ponamus, eamque ut optime dictum est, naturae ipsius regula metiamur. Ut enim in corpore non omnium ad unum modum formatae manus et in vultu mille species visuntur, sic se habet de iis, quae in animo cuiusque insita ab ipsa natura atque insculpta sunt. Ut etiam figuras variis coloribus distinctas, atque variegatas videmus, ita et animos diversis a natura notis, ceu cauteriis quibusdam insignitos esse iudicamus. Itaque et medici prudenter faciunt diversas affectiones diversis remediis sanando, et nos non aberrabimus, si congrua naturae nostrae studia fuerimus sectati. Hoc et luculentissimus atque clarissimus iste totius universitatis ordo nobis innuit, in quo omnia in suos fines destinata naturae suae impetu atque inclinatione feruntur, mirabilemque ex hac diversitate symphoniam concentumque sortiuntur. Communem igitur hanc parentem naturam, optimum certissimumque ducem, tanquam Deum aliquem sequamur, eiusque impetus et igniculos parvipendere ac naso suspendere⁵⁰⁵ non debemus. Huius quippe omnis ars et humana industria, ministra atque aemula est, et ab ea tanquam a mutuo quodam artifice dirigitur, informatur atque instruitur. Et mehercule, si divina illa providentia mortalium animis hos impetus et hanc optimam ab ipsis quasi incunabulis indolem non indidisset, ecquid praeclari aut usque adeo magni nobis vel exacta domi educatio, vel summi atque inexhausti labores parere possent, non video.

Nam si totam vitam nostram ratione animoque lustraverimus, vix in ulla eius parte, in qua viribus corporis maxime pollemus, nobismetipsis constamus, et magna ex parte rationis imperium detrectamus, nec nisi annos nati quadraginta, ut est philosophorum principis Aristotelis sententia, defervescente quasi iam virili fervore, vigorem ipsum animorum perfecte in nobis persentiscimus. Si igitur omne his annis interiectum spatium, infinitis propemodum erroribus plenum refertumque est, quotus quisque nostrum ad aliquam frugem posset pervenire, his praesidiis, fulcrisque a natura destitutus? Audeo affirmare ne ipsos quidem heroas, praestantissimos in omni genere laudis viros, vel si quae unquam ingenia aliqua famae

⁵⁰⁴ Ad. 652, *a teneris unguiculis*; Cic. Fam. I, 6,2; Hor. Carm. III, 6, 23-24; Plut. Mor. 3 c

⁵⁰⁵ Ad. 722, *naso suspendere*; Plin. Nat. XI, 158; Hor. Serm. I, 6, 5; II, 8, 64; Pers. I, 118.

celebritate fulserunt, tanta et tam memorabilia facinora edere potuisse sine hoc impetu, impulsu et inclinatione naturae. Enimvero ut in felici atque pingui agro, facile sementem cultura excitabit, ita sterilia, horrida et naturali hac bonitati privata, nullo unquam labore, nulla industria vincuntur. Praeterea, quemadmodum legem ipsam nihil aliud dixit esse Aristoteles, quam mentem quandam omni appetitu vacantem, ideoque qui ea praeside et moderatrice utuntur, ei ipsius omni labe carentis legisque simul aequissimo consilio gubernantur; sic nos dicimus qui naturae suae non vitiosae instinctum sequuntur, Dei Opt. Max. a quo haec semina profluunt, et per quae ei ista mortalia nexu quodam indissolubili coniunguntur, providentia atque sapientia reguntur; qui vero rescissa et reiecta hac natura lege, hominum monita potiora esse ducunt, in eandem quam illi incidunt, τῆς βλέπωντος ut aiunt ἀβλεψίαν. Propterea et noscere nosmetipsos Pythius ille vates praecepit, hoc est corporis animique nostri vim cognoscere et repugnare naturae, quid aliud doctissimi utri esse censuerunt, quam more gigantum cum Diis bellare? Videmus denique Deos immortales unicuique facultati convenientia instrumenta tribuisse, ut vel hinc palam esse possit nullis nos a natura praesidiis destitui, sed tantum exercitatione et doctrina egere, ut agros cultura, ferrum lima, aurum igne et colatura.

Quod si aliquis dicat, ergo pueros ipsos, recentes in lucem hanc productos, suae tantum naturae relinquendos, et veluti degeneres foetus censes esse exponendos? Minime gentium. Id enim impium imprimis, nefarium et plusquam belluinum esset: nam ursae informes rudesque partus suos, continuo lingendo lambendoque, mirabili naturae providentia, figurant atque perficiunt, et nos his inferiores immanioresque essemus? Rursum quomodo eum aliquis excipiet quem non novit? Quid illi apponet? Quas ei delitias, quae oblectamenta parabit? Docuit inquires, nos natura, adest lactis copia, adsunt fomenta, tenues et molles panniculi. Certe. Sed haec sunt corporis. Quid de divina illius aerae particula, de animo ipso, decerpto ex mente divina, qui et ipse perpetua siti famaеque tenetur, cogitabis? Qualem te ei et quam lautum hospitem praebebis? An Deliacus aliquis gallinarius quaerendus est nobis, qui ut ova sic naturas puerorum cognoscat, ut ad eius praescriptum industriam accommodemus nostram? Sed et hic non datur, et puerorum animos non ita curare ut decet, pervertere est. Ergo faciendum aliquid esse scimus: quid autem faciendum sit, nescimus. Sed nos ita a sapientibus traditum esse accepimus, ut nulla sit tutior et commodior via, quam si pueri ab ipsa statim infantia, quasi per iocum et lusum ipsa prima litterarum elementa imbibere, et simul cum lacte ab ipsis nutricibus, quas ideo Crysippus sapientes esse volebat, haurire incipiant. Nam cum nihil prius discamus, quam sermonem aliorum imitando effingere, cumque multos annos in gremio nutricum conteramus, et propriam etiam in nobis solertiam atque mentis agitationem

habeamus, non parum intererit nos in hoc statim aetatis aditu studia ista auspicari et ea discere, quae non dediscenda postea, sed augenda doctrina sint, ex quibus virtutis illud tandem veluti carmen efficiatur. Quantum autem decoris, ornamenti, auxiliique nobis ad omnem vitam afferant haec in prima pueritia delibata litterarum studia, luce ipsa meridiana clarius apud omnes est. Sive enim in eodem literarum curriculo, dictante id nobis et persuadente natura, persistere voluerimus, sive decurso hoc spatiolo, ad militarem et castrensem vitam nos contulerimus, uberrimos hinc fructus, immensamque voluptatem percipiemus. Si quidem non ita multo post, dum iam tempus ematuruerit, natura ipsa tanquam e latebris quibusdam prosiliens, impetu atque violentia sua nos in diversa studia concitabit, quo tempore ei clara voce vocanti respondere, trahentique manum porrigere debebimus, cum praesertim necesse sit, nos perinde eius inclinationi cedere, ac lancem iniectis ponderibus deprimi et descendere. Quod si hanc insistemus viam, non tempus in scholis, ut vulgi opinio est, falleamus, sed ad omnes vitae actiones armati ex eis instructique prodibimus. Da enim, quod iam ex pueris excesserimus, abiiciamus, licet pugillares, stylum, codices, adsint equi, arma, hostes, dummodo classicum canat, duxque sit nobis natura, ecquid nobis deesse putabitis? Ecquidem et arma illico tractare, equos insilire, cominus pugnare, hostes ferire, victores ex acie decedere, et omnia militaria munia obire, facillime poterimus, suffragante atque adminiculante natura. Praeclarum enim et memori dignum est, illud summi oratoris, *homines ad quancunque disciplinam, a natura ceu tempestate quadam fuerint delati, ad eam tanquam ad saxum adhaerescere.*⁵⁰⁶ Hac ratione, multos ad summam subito gloriam evolasse, et prius victores cum exercitu domum rediisse, triumphos aliquot duxisse, quam alios toto vitae suo spatio, quod coacti et contra naturam ad eas se res dedissent, aliquid memoria dignum agere potuisse legimus.

Relinquendus igitur erit iam optimae spei adolescens suis istis spiritibus, suo daemone, suo isti genio, atque veluti in sinum ipsius naturae reponendus. Namque ut dicebat ille, non est ex saxo sculptus, aut robore dolatus, habet corpus, habet animum, movetur mente, movetur sensibus, ut etiamsi insignem illam cognoscendi percipiendique notam non habeat, non penitus contemnendus videatur. Quem si natura ad militiam rapuerit, non leve ac nugatorium illi erit studium, nam etsi sunt tradita communia quaedam de re militari praecepta, tamen magis proderit scire, inquit ille, qua ducum quisque ratione, in quali loco, tempore sit usus sapienter, aut contra, quia in omnibus rebus fere minus valent praecepta, quam experimenta. Atque ut in nostris istis quietioribus studiis, datur orbis quidam doctrinae, quem

⁵⁰⁶ Cic. Academicorum Priorum, II, 3, 8.

ἐνκυκλοπαίδειαν appellamus, sic illud belli militiaeque studium quidam simile huic habet et paucis contigit, simul et militiae initiari et summum belli ducem esse, nisi prius per inferiores gradus ductus fuerit et optima in iis studiis rudimenta poluerit. His autem studiis deditos, magnificere, amare, omnibusque viribus promovere, atque ita demum existimare debemus, qui vel ad pulchriorem, vel humanae generi viliorem, vel ad laudem gloriamque quaerendam ampliorem, quam ad hanc praestantissimam militarem scientiam, animum studiumque suum contulerit, esse prorsus neminem.

Sed iam tempus est, ut vela colligam, eoque summam orationis meae deducam, ut ostendam tibi, Princeps sapientissime, te nihil eorum, quae in hoc loci (!) a me enumerata sunt, in educandi instituendoque nepote isto tuo reliqui fecisse. Namque cum pater illius, idemque frater tuus Andreas Batoreus, omni virtutum genere ornatissimus heros, immatura morte praeventus supremum diem clausisset, eum tu pro tua in tuos incomparabili caritate atque benevolentia in tuam curam atque clientelam receptum, statim uti par erat, educandum et erudiendum idoneis doctisque viris tradidisti. Postea non contentus domesticis illis studiis, quibus puer tinctus esse videbatur, perspecta indole et ingenii illius docilitate, ad fontes eum atque sacraria ista litterarum misisti. Ubi cum iam tres annos cum dimidio versatus esset, et in iis artibus quae et generi et aetati illius conveniebant, non profectus spernendos fecisset, quibus etiam morum et linguae cognitionem adiunxisset, reliquum id tantum esse videbatur, ut explorata eius natura, quo iam illa propensa proclivisque esset, eo tu quoque voluntate tua propenderes, eique non invitus assensum praeberes. Qua re nihil excelso animo tuo, prudentiaque illa, quae in te summa est, dignius facere potuisti. Statuere enim quid in vita honestum utileque sit, quidve ab omnibus, vel publice vel privatim fieri aut omitti debeat, videtur esse divinae cuiusdam sapientiae, hoc est tuae, ingeniique tui dexteritatis. Verum de his summis verisque virtutum tuarum praeconiis, alii plura dicent, teque non marmoratis illis laudibus, sed viva et constanti voce, qua nullum pulchrius acroama Themistocles esse dicebat, celebrabunt.

Perspecta igitur adolescentis natura, ei vim inferre, eius impetus frangere et comminuere, eumque invita minerva in his studiis diutius continere noluisti, sed ut ad id vitae genus, ad quod eum naturae suae impetus fluctusque raperent, fataque ipsa vocarent, applicaret (!), prudenter statuisti. Et Achylles iste, quod credo audiisti, ut habitum formamque virginis simularet, adduci potuit, sed ut naturam quoque simularet, cogi nunquam potuit; et hic iam stimulante eum in dies ipsa natura, intra septa et cancellos ipsos litterarum consistere amplius non potest. Videntur enim iam clamore militum, armorum strepitu, equorum sonitu, tubarum clangore, aures eius dies et noctes personare; videtur se tot domesticis exemplis, tot tuis

clarissimis trophaeis, etiam noctu a somno excitari. Quod autem eum cum hac mutatione studiorum, coelum quoque ipsum et regionem mutare, atque adeo in patriam revocare voluisti, facile apparet qua prudentia, quoque consilio factum abs te sit. Non enim clam te est, quicquid in aliqua sede gignitur, omnibus muneris absolutam illam perfectionem, in eadem acquirere consuevisse, contraque peregrinas voluptates plurimum ad extinguendum vigorem animorum posse, contagiaque late ubique serpere, atque difficile denique esse, in pistrino versari sine farinae contactu. Perpauci enim in omni antiquitatis memoria ii fuisse leguntur, qui dum floridam hanc insulam, nempe iuventutem ipsam praetergrederentur, a molli et delicato Sirenum⁵⁰⁷ cantu, hoc est a voluptatum illecebris, quae homines ad exitium perducere solent, se tueri potuissent.

Quare cum haec omnia, clara apud te atque perspicua sint, quae tua est animi magnitudo, amorque in tuos non dubito te ei deinceps Orphaei loco fore, id est eam rationem initurum, qua eum ad vellus aureum, nimirum ad virtutum omnium gloriaeque fastigium, quod iam ipse occupasti, perducere queas. Unde dignam etiam amplissimarum harum virtutum tuarum chororem praestiteris, si eum redeuntem nunc ad te, benigno et plane paterno vultu aspexeris et omni amore et benevolentia complexus fueris. Habebis equidem iuvenem, si ad naturam eius spectes, militari prorsus, id est alto et sublimi ingenio praeditum; si ad nationem terramque in qua ortus sit, Hungarum plane, et in ipsius Pannoniae meditullio natum, iis scilicet artibus deditum, quarum possessionem nos veluti iure quodam haereditario nobis vendicamus; si ad genus, patris certe tuique simillimum, cupidum nempe splendoris gloriaeque vestrae, quique nihil iucundius nihil sibi commodius ducit, quam sub te, ut ait ille tollerare magistro, militiam et grave Martis opus, tua facta cernere, teque in omnibus actionibus suis possit ad vivum, ut aiunt exprimere. Cuius optimae voluntati, inclinationi, ardentissimoque desiderio, novi animum tuum, nunquam mehercule deeris. Ego vero non eo solum quod fortes creentur fortibus et bonis, quod haec tanta virtutum domestica lumina, tanta incitamenta hac beat, sed quia video animum eius, video micantes in eo generosi spiritus ignes optimam spem de eo concipio, atque si hi in eo igniculi, ista praestantis animi vis, iste eximius rerum pulcherrimarum ardor, aliqua vel sua vel aliorum culpa, in eo non refrixerit, plane ita mihi polliceor, eum non solum nominis, sed etiam amplissimarum laudum gloriaeque tuae, olim haeredem atque successorem fore.

D I X I

⁵⁰⁷ Krakkói Demeter Forgách Simonnak, 1591. június 24. (Veress, *Matriculae et acta*, 227): Emenso hoc labore ad veteres nostras Musas (libros intelligo, non scenicas has, cum venia aurium Magnificentiae Vestrae sit fictum, meretriculas, *Sirenesque Patavinas* usque in exitium dulces) revertemur atque imitabimur agricolas..

Gratulatio ad maximum et victorem Poloniae regem

Quod Demarathum olim Corynthium simul atque Alexandrum Macedonem Babylone in regio solio sedentem vidisset, obortis prae gaudio lacrimis dixisse ferunt, magna voluptate privatos esse Graecos, qui mortem obierunt, antequam Alexandrum in Darii solio sedentem conspexissent;⁵⁰⁸ idem fere nos quoque serenissime ac invictissime Rex, dum in hanc altissimam dignitatem tuam oculos coniecimus, dicere merito possumus maiorum scilicet nostrorum, qui ante haec tua felicia tempora satis concesserunt, quod hoc tam eximio et singulari laetitiae fructu, quem nos ex conspectu tuo capimus frui non potuerint, dolendam quodammodo nobis sortem conditionemque videri. Et si enim ii ceteris in rebus, nempe quod in beata florentique patria vitam ducerent, fortunati fuerunt, contra nos miseri sumus, quod eandem inclinatam laceramque nacti sumus; dici tamen vix potest, quantum nobis accedat animi et fiduciae ex hac contemplatione divini vultus atque amplissimae inter omnes homines fortunae felicitatisque tuae: ut hac ratione pares iam nos maioribus nostris, ne dicam superiores existimemus. Et quis est Hungarici nominis suiue tam oblitus, qui in te tantae claritatis amplitudinisque rege, qui tot clarissimas pace belloque nationes imperio tuo contines, qui tot res geris sempiterna dignas memoria, non agnoscat redivivam Hungarorum gloriam? Quis est, quem non commoveat divinorum erga homines beneficiorum recordatio, cum te videat, peculiari Dei optimi maximi munere summoque Christiani orbis emulomento, in maximorum potentissimorumque regum numero collocatum esse? Quae res sicuti omnium propemodum iam gentium et nationum testimoniis satis superque declarata est; ita modum gratulationi huic nostrae statuit, qua nunc apud te, ea qua poterimus brevitate et modestia pro singulari nostra in te observantia et pietate (si modo benignas nobis aures, rex clementissime praebueris) sumus perfuncturi.

Maximi omnes et excellentissimi principes quos recte antiquitas heroes semideosque appellavit, in his potissimum rebus omnem operam studiumque suum consumpserunt. Vel enim nova imperia ex parvis humilibusque initiis constituerunt, aut fundata ab aliis auxerunt, nobilitarunt, ad summum perduxerunt, aut denique nutantia erexerunt, colapsa restituerunt, ac a morte veluti ad vitam revocarunt. Qui omnes praeclari quidem et laudabiles sunt virtutum maximarum effectus, sed is tamen prae caeteris, cui salutis immortalitatisque cura tribuitur, est in raris prorsus divinisque numerandus. Quid enim pulchrius et admirabilius est in vita

⁵⁰⁸ Plut. Alex. 37.

specie ipsa aeternitatis, imagine quadam longissimi temporis adumbrata et expressa? Atqui hanc saepe ob oculos nobis proponit eximia magnorum virorum virtus, summa cura et sapientia. Hinc sunt natae leges, urbes aedificatae, imperia et respublicae constitutae; nempe omnia melioris longiorisque vitae gratia. Quantum ergo vita ipsa honesta qua nihil est melius, praestat reliquis bonis, tantum excellentibus illorum meritis, qui vitae huius custodiam propagationemque in se recipiunt, iure est defendendum. Unde praeclare Spartanus ille uxori expostulanti secum, quod regiam potestatem cum ephoris communicasset respondit, se id propterea fecisse, quod hac ratione stabilius et diuturnius liberis regnum esset relicturus. Intelligebat quippe magnus et sapiens rex, sui regni praestantiam, non in finium latitudine et opum copia, sed in eiusdem regni tranquilla diuturnaque possessione positam esse. Quod si etiam aliqui vel id tantum laudi sibi esse duxerunt, quod ex fictili urbe lapideam fecissent, quid illorum meritis tribuemus, qui pro salute, libertate, longaque patriae felicitate omnia pericula adire ac sanguinem quoque et vitam profundere non dubitarunt? Ex quo patet, digniorem semper reliquis hanc fuisse excellentium virorum, ex rebus pro diuturna suorum civium incolumitate bene et fortiter gestis perpetuandae laudis rationem. Et ne longius dicendo provehar, multi quidem apud nos Polonosque clarissimi reges ab initio imperium tenuerunt, sed Mathiae tamen et Sigismundi senioris clarior quodammodo est utrobique memoria. Quod hi non tam in dilatandis provinciarum terminis, quam in propulsandis suorum popolorum iniuriis, in recuperandis praeterea iis quae amissa, aut inuste occupata erant, regnisque ipsis in pace atque ocio continendis summi istius muneris dignitatem sitam esse existimarunt.

Hos ergo tu pares coelestibus animis reges longo intervallo, rex incyae secutus, ab ipsis statim regni tui incunabulis, ad reliquas curas, quibus ocium provinciis populisque tuis, quod superioribus regni iactationibus pene totum amissum erat, restituere parabas, belli quoque studium adiunxisti. Pace si quidem primum et concordia civium stabilita, provinciis rite in ordinem redactis iudiciis constitutis, confectis domi ex sententia rebus omnibus, bellum statim ingens et seculis nostris inauditum, contra Moscorum Principem suscepisti, iamque opinione omnium celerius feliciter confecisti. Quo in bello quid aliud cogitatum quaesitumque a te est, quam ut deturbatis ex imperii tui finibus hostium praesidiis nobilissimas provincias e squalore illo et situ miserrimae servitutis in pristinam tandem libertatem afferes, ac vita ipsa donares? Qua certe una re, quod unquam maius beneficiorum in tuas conferre, vel qua unquam alia meliori ratione, viam tibi sternere ad gloriam potuisti sempiternam? Magna sunt haec, fatemur, et te digna; verum vel hos etiam tantos praeclarae laudis limites longe praetergressa invicta tua virtus videtur, cum a Polociensi victoria, qua nulla ad nominis tui

commendationem uberior esse potuit, opus plane Herculeum aggressus, vastas illas et immensas septentrionis regiones, perpetuis aquis stagnantes, rigentes gelu maximisque terrarum spaciis a nobis divisas, in quibus Moscorum tyrannus ceu in adamantina quaedam arce, nullis obnoxius iniuriis vitam Deorum agere putabatur, primus post hominum memoriam, cum maximis copiis omnique bellico apparatu, non penetraveris tantum, sed omnem late regionem, fuis fugatisque hostibus, captis disiectisque eorum munitionibus occupaveris, virtutisque tuae, eosdem prorsus quos orbis habet fines iam terminosque statueris. Nolo singulis immorari, cum plenae iam sint omnium hominum aures his tuis omni praedicatione et laude maioribus gestis; cumque harum rerum eosdem testes auditoresque habeamus. Etenim, si de tua incredibili alacritate, qua totum hoc triennale bellum, superatis omnibus difficultatibus, quae tibi innumerae proponebantur, itinerum, tempestatum, frigoris, nivis, pluviarum, coelestium omnium terrestriumque minarum confecisti, dicere vellemus, dies nos prius quam oratio deficeret. Quid autem valuit apud te hostis illius adeo dilaudata vis bellica et ferocitas? Quid opes eius, et congesti tot saeculis auri acervi? Quid militum eius robor et multitudo? Quid reliqua omnia summa, quibus consternatae antea hominum mentes (quae fuit temporis illius infelicitas) facilem illi et expeditam victoriam relinquebant? Tantum abest, ut haec et similia te a cursu actionum tuarum revocarent, ut potius quo maiora de illo audires, eo maiores contra eum spiritus sumeres; ac nunquam tibi ab armis quiescendum esse putares, nisi collatis prius cum eo signis, vim armorum eius, non fortibus et ad gloriam natis viris, sed barbaris illis sui similibus et vinci semper assuetis, quibus ille numinis instar est, terrori esse debere, ostenderes. Verum cum ille iamdudum fama nominis tui percussus et scelerum suorum conscientia territus, nusquam sui copiam faceret, abderet potius se et fugam quam longissime pararet, tu contra obvia quaeque armis peteres, qui se tibi opponerent eos graviter plecteres, supplicibus veniam dares ac pene omnem illam ditionem eius partim vi, partim ditione in tuam potestatem redigeres, factum tandem est, ut ferus ille et impudens barbarus, tot incommodis fractus, desperata suorum salute ad misericordiam tuam confugeret, pacem rebus suis abs te peteret, eamque intercessione etiam Gregorii XIII pontificis maximi, aegre impetraret, e cuius praescripto Livonia tota quae praecipua belli causa erat, statim tibi cederet, nullamque conditionem et legem, qua modo ocium suis terris pareret, gravem sibi et intolerabilem videri fateretur. Qua sane re, quid tibi in vita gloriosius, quid iucundius accidere potuerit non videmus. Ecce enim Ioannes Moscorum dux potentissimus, qui tot populis et nationibus, quot ultima septentrionis tellus glaciali mare [!] et Riphaeis montibus terminata, moribus linguisque diversas complexu suo continet, iura dat; qui maiorum suorum imagines, nulla interrupta serie, a primis usque Romanorum imperatoribus orbis olim terrarum dominis

repetit; qui neminem sibi generis claritate parem esse putat, qui non ita pridem regale tuum nomen, quod apud omnes magnum et sanctum est fastidians, vix oratores tuos in conspectum suum admisit, atque demum indigne et superbe respondit, qui minutis quibusdam successibus, dum nemo ei resisteret elatus, omnes iam Christianorum provincias spe devorarat, omnes sub iugum mittere cogitabat, omnibus insultabat, hic inquam Deorum et hominum contemptor, vastator provinciam tuarum, ruptor foederum, domestici iuxta et alieni sanguinis largus profusor, hic tantis titulis atque opibus tumens, tam importunus et molestus dominus, iam factus supplex tibi se summisit, pacem a te petiit, te exoravit. Hic est nimirum laborum tuorum atque periculorum fructus longe gratissimus. Haec est vera illa et solida gloria, quae non aliena virtute, sed propriis ingenii corporisque viribus, vulnerum mortisque contemptu comparatur. Quid enim? Tuos e faucibus immanissimi hostis liberasti, in tuto collocasti, priori fortunae vitaeque reddidisti; denique constituta pace, quiete, ocio, omnium animos mirifice confirmasti. An non vera haec et genuina est meritorum tuorum commemoratio? Nam de aliis quae omnes homines pleno ore laudare in te solent, de incredibili patientia, singulari vigilantia, in agendo dexteritate, in providendo consilio, in conficiendo celeritate, felicitateque tua, nihil nunc dicemus; ne vel dare aliquid auribus tuis, vel rerum a te gestarum magnitudinem orationis nostrae tenuitate obscurare videamur.

Sed ut iam eo redeamus unde digressi sumus, nonne palam est te hisce tuis praeclaris facinoribus omnium opinionem non adaequasse tantum, sed longe etiam superasse? Polociam iuris Lituanici arcem et provinciam, Liuoniam item regionem cultissimam et amoenissimam, quae nomini Polonico Lituanicoque sponte adhaeserat, a communione imperii tui avulsas, servili iugo premi aegre ferebamus, eorumque liberationem optabamus quidem, at sperare tam brevi temporis spacio vix poteramus. Verum, Dei munere tuaque singulari virtute utrasque incolumes iam videmus. Hostis propinquitatem ante suspectam habebamus, nunc fines illi describimus. Hostis denique iste antea pacem turbabat, quietis impatiens erat, bella ex bellis ferebat, caedibus et rapinis omnia miscebat; nunc autem ipse primus, nullo pudore prohibetur, proiecta omni ambitione et stolidi illa mentis elatione, ardere pacis cupiditate cepit, eiusque sancte et religiose tecum colendae solenne iusiurandum praestitit. Quo fit, ut cum iam ferocem hunc et exultantem victoriis hostem cervicibusque tuorum imminentem compresseris, vim et potentiam eius retuderis, in penetralia regni cum compuleris, omnem tuam ditionem ei extorseris, ac in eius quoque sedibus et domiciliis, quod iis nunquam futurum sperarat, victricia tua arma circumtuleris; breviter, cum data iam pace eaque foederibus sanctissimis ultro citroque sancita, ocium tuis populis pepereris, pro his tuis maximis clarissimisque beneficiis omnes subditi populi que tui te tanquam patrem patriae ament, suspiciant, omnique

cultu ac veneratione dignum esse existiment. Et quis est alienis in te sensibus, qui haec vel invitus non fateatur, te laboranti huic reipublicae opportuno tempore auxilium tulisse? Intestina primum eius vitia, quae multa magnaue erant sanasse? Postea partibus quoque male affectis et continua hostium impressione quassatis praesto fuisse? Postremo (quod caput est) te vindicem dignitatis existimationisque celeberrimae Polonicae Lituanaeque gentis extitisse, quando abstersa ab eius nomine ignaviae et timiditatis macula, pristinum illi avitumque decus et armorum gloriam non reddidisti tantum, sed auxisti etiam, ac in omnium oculis et admiratione posuisti? Itaque gratulamur tibi, rex maxime, de his rebus omnibus, quas tanta tua cum laude, tantas tam varias et multiplices, novitate iucundas, fama inauditas, opinione insperatas, raro prorsus atque inusitato exemplo gesseris. Et quod tandem defunctus gravissimis militiae laboribus, optatissimo hoc tuo conspectu, ex quo optimam tuam valetudinem esse cognoscimus, nos cupidissimos et studiosissimos tui homines, quos patria tua cum suo principe, nepote tuo planeque filii loco, tui certe sanguinis et stirpis divino plane adolescente ad te misit, exhilaraveris, recreaveris atque beaveris.

Gratulamur iis etiam, quorum sunt fructus victoriae omnes triumphique tui, hoc est subditis omnibus populisque tuis, quorum et fides iam tibi arduis in rebus perspecta et utilis semper visa opera est; quibus nimirum tu, depulsis superiorum annorum tenebris, diem iam clarissimum retulisti, turbas omnes et tempestates eorum sedasti, ac in ipso iam portu felicitatis eos collocasti. Deinde principi quoque nostro, ad quem uti nominis, ita gloriae huius tuae haereditas, factorumque imitatio pertinet, ex animo gratulamur, quod hanc eius teneram imbecillemque aetatem tam felicis regis praesidio niti sustentarique videamus. Postremo, quid patria ipsa, quae te genuit, aluit, educavit, ac ad summos quos potuit honores extulit, quid homines ipsi, quorum eadem tua natalis terra parens est, quique eiusdem tecum sanguinis originisque communionem gloriantur, quid inquam hi omnes tacitis secum animis meditentur, quomodo exultent, quas ore voces gaudii et laetitiae plenas concipiant, quod te tanta fortunae accessione, tanto nominis famaeque splendore cumulatum audiant, difficile est verbis exprimere. Nos vero, qui te nunc praesentes intuemur et veneramur, ad gaudii nostri magnitudinem, quo cum ex hoc divino conspectu tuo, tum ex felicibus hisce tuis successibus, quibus iam undique personant aures nostrae et pleni sensus nostri omnes sunt, perfusi sumus, nihil addi posse videmus. Precamur tantum Deum Optimum Maximum, cuius munere et regnant reges et victoria potiuntur, ut quae ad constituendam hanc amplissimam rempublicam praestantissimum virtutum praesidia attulisti, eadem nobis quoque, qui partem tui iure nobis vendicamus, tam necessario nostro tempore, dum salutem in nobis opemque non invenimus ullam, impertiri queas.

1.5.

Volfangi Kovacciocii Transilvaniae cancellarii

Illustrissimi Principis Transilvaniae

oratoris

Ad ordines equitum in electione novi regis in conventu Varsaviensi

habita oratio

Anno 1587. mense Augusto die 14.

Cum ab illustrissimo Principe nostro, munus hoc legationis ad vos illustrissimi et amplissimi senatores, equites nobilissimi et clarissimi susciperemus, nihil minus cogitabamus, quam ut iis de rebus, quae ne in mentem quidem hominibus nostris unquam venissent, verba apud vos nobis essent facienda; propterea, quod et praeclarae nostrae in vos voluntatis meritorumque conscientia et vestra summa humanitas ac virtus, optima quaeque nos sperare semper de vobis iuberent. Verum nescio quo nostro fato, simulatque oram domo soluimus, statim tanquam in ventos quosdam contrarios, ita sinistras quasque et longe a nostro sensu remotas hominum quorundam de nobis opiniones incidimus, de quibus, si quid in hoc orationis nostrae aditu, cum molestia fortasse aliqua vestra ad vos referemus; id quaeso, non tam studio et voluntati, quam iusto cuidam ac necessario nostro dolori tribuatis.

Vix fines regni huius attigeramus, cum ecce inauditi quidam insperatique ad nos rumores et scriptis et sermonibus multorum afferuntur; in armis esse Transilvaniam, quibus Princeps noster, adiunctis sibi aliis quoque vicinarum gentium copiis, regnum invadere atque perturbare molitur. Quid plura? Commentatoris quoque cuiusdam scriptum offertur, totum in odium et invidiam nominis dignitatisque principis nostri confictum et concinnatum. Quae omnia circumferri postea, manibus teri et volitare vidimus per ora omnium ubique hominum, eorum praesertim, quibus odiosa est omnis et principis et gentis nostrae memoria. Mirari sane satis non potuimus, unde haec tanta tamque repentina in nos animorum commutatio; ut qui paululo ante in pace fidissimi semper amici, in bello socii contubernales vobis fuimus, iam hostium loco apud vos simus; pro laude vituperationem, pro honore infamiam, pro benevolentia contemptum odiumque mereamur. Nosne vero ii sumus, qui et legatos specie amicitiae ad vos mittimus et arma simul expeditimus? Sed Divi ipsius Regis, et vestri et nostri, maxime causa angebamur, qui gloriosis ac pulcherrimis suis facinoribus id fuisset consecutus, ut posterius eius non beneficio et honore, sed omni probro et execratione digni hic esse viderentur. Miseram

enimvero et infelicem regum conditionem, quibus vita functis talis gratia refertur. Quid eis iam erit unquam in vita propositum, si nulla virtutem praemia sequentur? Si nulla generis amplius posteritatisque ipsorum habebitur ratio? Quod si ita semper fiet, quid habebunt futuri principes, aut recens in summa dignitate collocati, quo se deinceps ad virtutes et ad praeclaras pro Republica res gerendas excitent, eorum utpote exemplo, quibus aliorum trophaea, saepe nocturnos etiam somnos ademerunt? Qua de re, plura nos dicere, vester hic plenus humanitatis, Patres amplissimi et equites clarissimi aspectus, vestra verecundia prohibet; cum probe sciamus, non magis nos quam vos et novitate et atrocitate tanti criminis commoveri. In quo quidem refellendo, ne immorari quidem amplius volumus, quandoquidem altera eius pars, cum ipsa vanitate iampridem evanuerit; altera autem iisdem omnino auctoribus, ex quorum officina prodiit, debeat. Quid enim Turcae aut Persae, aut remotissimi quique mortalium, cum quibus nihil fere commune nobis est, agant, si scire vellemus; multum nobis negotii sumeremus. Hoc unum tamen non possumus longo usu edocti ignorare, Christianorum arbitrio nunquam litteras meditari et scribere eos consuevisse; et hanc artem, qua se aliorum rebus etiam non rogati ingerunt, nimis veterem et usitatam eis esse. His itaque et aliis similibus calumniis, indignis clamoribus et vocibus, si videtis P. A. et equites nobilissimi nomen D. regis vestri perstringi, memoriam lacerari, familiam notari, nationem explodi, tot innoxiiis hominibus crimen odiosissimum intentari, imo vos ipsos, vestrum nomen et existimationem, per horum iniuriam peti et fugillari; agite pro vestra fide et humanitate, occurrere huic labi, comprimite tantam hanc maledicorum licentiam ac a tanta obtreptione et insectatione eorum, vestra summa autoritate et aequitate nos vindicate.

Iam vero, ut ad rem accedamus, videmus cupidis animis expectari ab omnibus, quid afferamus. Sed nostrum principem, illustrissimi et clarissimi patres, equites praestantissimi movit commiseratio tantum communium istorum temporum; ut apud vos amicissimos et coniunctissimos homines, in frequentissimo hoc et amplissimo ordinum conventu, et nostram et vestram simul vicem doleremus, atque ostenderemus tandem vobis, quomodo erga eius memoriam, quem amisimus, affecti esse debeamus. Qua de re, cum pro instituti nostri ratione, quam brevissime simus vobiscum acturi, oramus vos atque obtestamur, ne exigui huius temporis attentionem nobis denegetis.

Primordia imperii D. regis Stephani ac veluti incunabula quaedam Transilvaniae nostrae deberi, omnes optime nostis; quam ille provinciam simulatque incredibili omnium nostrorum hominum consensu, sortitus fuisset, adeo et recreavit illico, et legibus saluberrimis auxit, et armis virisque complevit, denique pace undique otioque constituto stabilivit; ut beatorum omnes vitam sub eius nomine agere videremur. Sed, quae eius in principio bona tantae nobis

utilitati salutique fuerunt; eadem paulo post, ut eo ipso tantarum rerum auctore privaremur, ansam aliis occasionemque praeberunt. Cum enim nominis eius fama brevi ad tantum esset fastigium perducta, ut iam ab exteris quoque consoici posset; mirificos, uti fit, statim in animis hominum amores sui excitavit. Quo factum est, ut is propter excellentem hanc virtutis suae opinionem nobilitatemque animi post Henrici regis discessum, summis ordinum studiis, rex fuerit a vobis renunciatus. Ad cuius regni possessionem cernentem, cum a vobis honorificentissima legatione accerseretur, resque haec plena honoris ac dignitatis esse videretur, cumque multi passim ei hoc nomine applauderunt, dici non potest; quam aversos in eo senserit nostrorum animos usque adeo, ut multi ex iis, quorum magna adhuc pars vivit, si precibus non possent, etiam vi adhibita, retinendum eum in patria censerent. Quibus tamen cum aequissimis ille rationibus satisfaceret et reluctari legatorum vestrorum, qui eum identidem ad iter accelerandum sollicitabant, postulatis amplius non posset; delatum honorem suscepit, regnum adire statuit. Iam duo audivistis, unum, quo amore Rex Stephanus in vos fuerit, dum vestras rationes praetulerit voluntati optime de se meritae patriae, alterum, quomodo Transilvani vestra causa decedere de sententia, quam vobis deesse maluerint. Cum enim tantam esse in eo magnitudinem animi viderent, quae contineri iam angustis Transilvaniae terminis non posset, vocanti illum per vos Deo, ad huius tam late patentis imperii gubernationem, obsecundandum sibi esse duxerunt. Qui postea, quantis eum ad iter hoc et publicis et privatis opibus instruxerunt, quas copias, quae subsidia, quam honestum regiumque primariae nobilitatis comitatum ei adiunxerunt, ipsi vos oculati nobis testes estis. Tacemus fratris ipsius, patris vero huius principis nostri incredibile in eo promoventem studium; quo haud scio, an ullum aliud maiori illi usui tunc commodoque fuerit. Ipsum vero cum multae magnaeque rerum difficultates et pericula a proposito deterrerent, ut ingens armorum imperialium apparatus, ut domesticae ordinum dissensiones, dubiaque hominum in se studia, incerti vicinorum animi, Tartarorum minae, infesta Moscorum arma et militum finitimorum emerita stipendia, quae exolvenda erant, denique honestissimae quaedam conditiones, oblatae a Maximiliano Caesare, per quas plurimum publicae nostrae rei securitatis cavebatur; haec omnia commodi vestri causa nihili fecit, prorsus non curavit. Regnum igitur opinione omnium celerius, cum lectissimis militum copiis omnibusque suis opibus, quas non contemnendas habebat, ingressus, nihil antiquius habuit, quam ut suscepta primo quoque tempore eius administratione, ordines ad concordiam reduceret, sublatisque intestinis illis malis, omnes in fide et obsequio suo contineret. Persolutis deinde militum stipendiis et finibus regni eorum praesidiis, quantum fieri potuit firmatis, ad curanda alia reipublicae commoda animum adiecit; brevique effecit adnitentibus summa ope etiam vobis,

ut perpetuum hunc iudiciorum ordinem modumque tantopere et tamdiu a vobis expetitur, videretis tandem constitutum. Rem sane pulcherrimam et cunctae vestrae posteritati longe saluberrimam, cui acceptam iam refertis et refraenatae hanc multorum licentiae et intra suos fines continentis sese cupiditatis rationem. Sed ad Moscum tandem totum se convertit, quem tam potentem, tam opulentum et ferocem hostem, occupatorem vastatoremque provinciarum vestrarum, armis omnino persequendum sibi esse putavit. Quod quidem Moscoviticum bellum, quanto animo susceptum ab eo, qua providentia administratum, quanto consilio, arte, vigilantia, quanto difficultatum omnium atque periculorum contemptu, quam iniquissimis anni temporibus gestum sit, quanta demum et celeritate et felicitate confectum, vos ipsi clarissimi et generosissimi equites scitis, qui regis huius atque imperatoris vestri auspicia secuti, plures sub hoc uno, quam sub multis aliis maiores vestri, de hoc hoste victorias triumphosque reportastis. Non sumus autem nescii, maximis vestris copiis subsidiisque regem adiutum in eo bello fuisse: scimus labores vestros, pericula, multorum fortissimorumque virorum adversos casus, vulnera, caedes. Sed nostis tamen pulchra eiusmodi morte, ac fatali multorum exitu et victorias et immortalitatem nominis comparari, et iucundos tandem esse anteactos labores, ubi fructus hi gloriae, pacis, securitatis commodorumque omnium eos consequuntur?

Ac si de Hungarorum in vos officiis, quae in aliis omnibus occasionibus et in triennali hoc potissimum bello experti estis, cogitabitis, ubi quaeso, similia exempla invenietis? Maiores nostri belli illius sacri temporibus, in Asia cum Saracenis pro religione semel bellum gessisse memorantur, ab eo tempore nunquam in tam longinquam militiam, uti Moscovia a nobis est, gentem nostram ductam esse meminimus. Quanta autem regi auxilia, quam selectas peditum cohortes, qualem equitatum ex flore totius iuventutis, quantam veteranorum exercitatissimorumque militum manum, quot supplementa, equos, arma, quot reliqua belli adiumenta miserimus; notiora sunt omnia, quam ut pluribus a nobis referri debeant. Iam tot clarorum virorum funera, quos belli fortuna absumpsit, quorum tumulis resertae regiones vestrae sunt; quis non cunctis aliis incommodis longe anteponat? Quod si quis regis ipsius studio haec nos tribuisse dicat, non pugnabimus; dum id constet, regem una cum gente sua, omnia vestra causa et voluisse et perfecisse. Vobis est recuperata, ut videtis, Polocia; vobis Livonia; vobis parta ea omnis victoria et domitae Moscoviae trophaea sunt excitata. De nobis autem hoc vobis uno verbo dicam, et verissime dicam: sicuti nihil emolumenti inde ad nos rediisse certum est, ita optima quaeque provinciae nostra commoda, arces, oppida, possessiones, vicos, pensiones, et id genus alia, propugnatoribus alioqui patriae destinata, in eorum praemia, qui hic Reipublicae vestrae operam navaverunt, regis munere cessisse. Ex quo

facile iam intelligi potest, quo fundamento nitantur illi, qui de inversis regni huius vectigalibus et in suos Hungaros erogatis, res admirandas et contumeliosas in regium nomen excogitare veriti non sunt.

Quibus omni ex parte, ea etiam respondent, quae de regni peculio, ut vocant, distracto ab eo et suis dilargito, pari verborum acerbitate a quibusdam in vulgus sparguntur, et pronis ab omnibus auribus audiuntur; cum tamen res mira sane sit, qui fiat, cum facillime cognoscere queant, in haec ita se habeant: adsint et ministri, et libri et adversaria omnia: nolint tamen, vel saltem rem dissimulent, ut eo liberius atque confidentius invehi in eum possint. Sed hoc ipsi viderint. De vobis autem amplissimi et sapientissimi senatores atque equites clarissimi nulla cadere in animum nostrum dubitatio potest, dum vos non ex multitudinis opinione pendere, sed cunctas res aequitate, honestate, iudicio et prudentia metiri cogitamus. Quid autem obsecro omnibus Regis operibus meritisque in vos clarius esse potest? Quid universo iam propemodum orbi terrarum notius? Qua enim famae integritate, qua animi moderatione, quanta innocentia, sobrietate et patientia apud vos vixerit; quanto non augendae modo, sed ornandae etiam huius Reipublicae studio flagraverit, omnes ubique homines pleno ore loquuntur. Et quid est, quod cum fecere debuisset, non praestitit? Hostis potentissimus ferro ignique provincias vestras devastando, victisque miserrimum servitutis iugum imponendo, gravior Indies vobis apparebat; hunc ita ultus est statim, atque ita fregit, ut qui antea pro foribus vestris victricia arma circumferret, ad defendenda sua propria refugere, eorumque subire periculum coactus fuerit. Quos deinde aut hostes vestros non repressit, aut amicos irritavit? Tanti certe in animi princeps fuit, ut sicuti bello, ita pacis artibus nulli inferior videri voluerit. Recognoscite paululum cum animis vestris superiora illa tempora, quibus regnum illi detuleratis et conferte cum hoc rerum vestrarum statu, in quo ab eo relictis estis, quantum illico discriminis invenietis? Tunc turbata omnia, nunc pacatissima; tunc vicinum hostem metuebatis, nunc ipse vos vel domi suae metuit; de pace et induciis tunc vos apud illum, nunc ille apud vos agit. Sic videtis cuncta propemodum huius regis virtute ad vestram salutem et nominis amplitudinem conversa et commutata esse. Sed res fortassis ad curas domesticas neglexit? Nihilminus: tunc iurisdicundi(!) summa difficultas erat, nunc facilis iam et expedita ratio; tunc ius petebatur tantum, perraro aut nunquam reddebatur, nunc iam petenti statim redditur; vectigalia regni accisa et diminuta erant; hic magna sollicitudine ea auxit, et commodiora reddidit. Aerarii vero rationes, quis hoc aut diligentius inspexit, aut inanes omnes sumptus aequae circumcidit? In agendo apparatu omni bellico, quantum studii operaeque posuerit, nota res omnibus est. Rei autem familiaris curam, tanto studio amplexus est et tractavit, ut non regem sed navum aliquem solertemque patremfamilias agere videretur.

Amoris illius in vos, an non hoc quoque inter plurima alia indicium evidentissimum est, quod in provecta ipsa aetate, patrium vestrum sermonem tam exacte didicerit, ut omnes sine interprete loquentes intellexerit? Quid aedificia etiam ipsa sumptuosissima, aliquot in locis ab eo excitata aliud referunt, quam eiusdem amoris in vos praeclarique animi notas? De studiis etiam litterarum, a quibus omnes bene beateque vivendi rationes ducuntur, ad decus et ornamentum huius vestrae patriae, quanta animi cotentione benemereri sit conatus? Indicat illa ipsius legatio, qua ex florentissimis totius Europae Academiis doctissimi quique bonarum artium professores, maximis propositis praemiis ab eo evocabantur; argumento sunt collegia quoque ipsa, Cracoviense, Vilmense, Lublinense, Polocense: magnis sumptibus ad usum studiosae iuventutis extracta atque dedicata. Vidistis quidem vos P. A. et equites nobilissimi multos principes viros, audivistis etiam ac legistis, qui maximis animi corporisque ornamentis insignes admodum et memorabiles fuerunt; sed cui tamen ex iis omnibus, sive ad cognoscendas ac diiudicandas, sive ad agendas cum incredibili laborum omnium atque molestiarum tollerantia, res propemodum omnes, plura quam huic natura indulisset, vix parem ei invenietis, superiorem certe neminem. Quis vero illo unquam moderatius in tanta fortuna vixit? Quis voluptates omnes blandissimas dominas tanto animo devitavit? In victu certe cultuque corporis omnibus communis parque fuit; neque ulla alia in re muneris sui dignitatem, quam in recte factis, constantia mentis, regiisque curis ac negotiis collocavit. Haec perpetua illius studia occupationesque fuerunt.

Quae, si virtutes sunt eximiae omnes et divinae, si merita in vos collocataque beneficia, quid aliud a vobis requirunt, quam praemia? Quam honora? Quam memoriam nominis sui sempiternam? Ipse quidem nullius rei indignus, vivit iam inter beatas illorum regum animas, qui rempublicam hanc auxerunt, defenderunt, liberarunt, illustrarunt, cum quibus fruitur laborum, curarum, periculorumque suorum fructu longe optatissimo; sed vestra interest, ut erga illum pietatem ac gratitudinem animi declaretis, quam nec praesens conticescat, et veniens omnis laudibus efferat, ac imitetur aetas. Quomodo maiores vestri in referenda priscis illis regibus gratia, famae et nomini suo consuluerint; eximia ipsorum exempla in oculis omnium versentur. Quod Piasti posteritas per nongentos et amplius annos apud vos rerum sit posita, quod Iagellonum familia tamdiu vigerit; factum gratitudine vestra est, vestro in reges vestros amore, vestro beneficio. Restat iam, ut quid D. Regis Stephani manibus debeatis, quid ingentium illius atque immortalium in vos beneficiorum meritorumque memoria apud vos valeat; in eius posteris, quos ille sicuti nominis, ita famae ac gloriae suae haeredes reliquit, declaratum a vobis videamus. Quorum ut in his comitiis vestris, rationem aliquam habeatis,

vos A. P. et equites nobilissimi pro summa vestra pietate, virtute, aequitate, humanitate, etiam atque etiam rogamus.

Hactenus de D. Rege Stephano, cuius memoriam ita demum recte sancteque coletis, si et in republica gerenda eius excelsitatem alacritatemque animi et in designando vobis novo rege, qui ad sustinendum muneris huius gravitatem, quam commodissimus vobis sit futurus, praeclaram illam et plerisque vestrum notissimam consilii eius, pietatis in vos, amorisque rationem in animum induxeritis imitari. Iam, si prius pauca quaedam a vobis petierimus, quae quidem uti initio proposueramus, differre nos in aliud tempus, praesens rerum status atque festinatio vestra non patitur, finem dicendi faciemus.

Cum palam sit omnibus et principem nostrum et ipsam Transilvaniam nutum atque auctoritatem D. Regis hactenus secutam fuisse, permagni nostra interest, ut supremos illius sensus, rerumque omnium dispositionem primo quoque tempore intelligamus. Quae omnia, cum in tabulis testamenti consignata esse audiamus, petit Princeps noster eas sibi dari mittique, quo cognita regis mente, ad eius praescriptum, suas suorumque res componere possit. De rerum etiam regiarum omnium mobilium restitutione, quid vobis statudendum sit, manifestum est; quandoquidem eae citra omnem dubitationem et controversiam iure omni divino ac humano posteris eius debeantur. Petit igitur idem princeps noster eas quoque ex aequo bonoque sibi suisque restitui. Quod ad inferias iustaque D. regi persolvendas attinet, qui intelligit more maiorum ea fieri solere, petit tantum, ut quid sibi facto opus sit, in tempore cognoscere possit, atque ut omnia ea in re, pro D. regis meritis atque dignitate a vobis constituentur. Non potest princeps noster pro sua in D. regem pietate atque amore eorum quoque oblivisci, qui vivo optimo regi, ad ultimum usque vitae ipsius spiritum fidem operamque suam praestiterunt, cum caeterorum omnium, tum potissimum nationis suae hominum et ex iis maxime eorum, qui iussu eius ac voluntate, imo aliqua etiam ab eo munificentia invitati, sedes vitae fortunarumque suarum in hoc iam regno sibi posuerunt. Quibus omnibus ut salva sint ea, quae tantis tot annorum laboribus, curis ac vigiliis sanguine quoque et interitu suorum sunt consecuti, vestri P. A. et equites nobilissimi, muneris atque auctoritatis est serio providere. Quid enim iustius, quam ut sua cuique, non approbantibus modo, sed iubentibus etiam vobis, tuta liberaque sint? Quid naturae humanitatisque vestrae magis consentaneum, quam pressos adversis rebus et a fortuna destitutos aura benignitatis vestrae sublevare? Quod si commoda ipsa, quibus utcunque affecti hi sunt, mentem quorundam perstringunt, velim ii cogitent secum, quam angusti animi sit ea aegre ferre, quae non nisi virtute ac multis magnisque vitae laboribus atque officiis parantur. Neminem vero D. rex ex istis in tam lauta re hic esse voluit; ut is eam ob causam invidia apud quospiam

laborare merito debeat, propterea quod sciret, opinor, providus ac sapiens princeps, eum sibi modum in remunerandis suorum meritis esse adhibendum, quo stare beneficia sua possent; loco moveri et irrita reddi non possent. Quae omnia apud vos aequissimos et humanissimos homines tantum valere debent, quantum omnes, quid et virtuti, quam omnis terra alit; et meritis, quae digna praemio sunt; et gratitudini, qua omnes ad benemerendum excitamur; denique regibus quoque ipis rerum dominis, quibus omnia debemus, tribuendum sit, optime intelligitis. Ut igitur hos omnes ab omni iniuria et damno, tutos securosque praestetis, auctoritate vestra defendatis, studio protegatis atque eo, quo par est, favore atque benevolentia prosequamini, non tam ipsorum, quam vestra causa postulamus, cum certi simus ad caeteras vestras praestantissimas virtutes, hanc quoque in externos et de tanti nominis rege vestro, optime meritos homines, lenitatis animi, facilitatis benevolentiaeque vestrae laudem haud minimum pertinere.

Extremum illud est, quod illustrissimus princeps noster notum de se testatumque omnibus esse cupit, se nimirum Polonici Lituanicique nominis adeo amantem et studiosum esse, ut si qua se offerat occasio, nunquam de amplissima hac republica benemereri eiusque commoda omnia suo studio, labore atque opera iuvare sit praetermissurus; quo hanc sibi voluntatem non a patruo tantum clarissimo rege iure veluti quodam haereditario relictam, sed innatam etiam et propriam esse, omnes possint existimare.

2. LEVELEK

2.1.

Tiedeman Gesius Kovacsóczynak, Gdańsk, 1578. május 4.

eredeti: Győr, Egyházmegyei Levéltár, Lad. 18. fasc. 53. no. 2950;

kiadatlan; idézi: Veress Endre, Berzeviczy Márton, Bp. 1911

Quam vellem me ipsum ad te potius, quam literas meas pervenire, absum enim permissio diutius et vereor, ut asperius accipiat ille, cuius in benignitate omnia mihi apud vos esse collocanda puto. Verum me aliud ex alio adhuc impediit negotium, cum meum quod mihi belli nostri non belli calamitas spississimum fecit, tum Berzevicei nostri, cuius causa et debeo et discupio omnia, et elaboro, quod spero illi Deum fortunaturum esse. Voles tu hic, sat scio, ariolari; et ut es divinus, fortasse conijcies recte: sed tamen a me hoc tempore iudicium adhuc nullum feres. Quid enim est? Quis me (liber erim tecum plautizein, cum me ista in via D. Berzeviceius Plautum helluari de integro coegerit) coget, ut verum factas tibi liber sum, et habet hoc libertas alma nostra Polonica, ut verum cum non libeat, non dicere liceat. Tu itaque de eo aut proximas a mee literas, aut me ipsum accipies multo magis. Ego dies iam totos decem absum a domino Berzeviceio, haesi in meis direptissimis agellis in quibus fracta, dissipata, nuda inaniarum plena reperi omnia. O rem gravem mihi in hac potissimum mea aulica fortuna, quae in ipsam fortunarum mearum calamitatem incurrit. Nudius quartus Gedanum redii, mea prope omnia explicavi, ubi in causa domini Berzevicei, quod volumus, atque optamus et valde confidimus, effecero, Listenanium recurram: meque cum domino Berzeviceio ad vos referam. De tela Hollandica, quod scribis, fuit mihi permagna curae: sed ita cara adhuc ea hic merx fuit, cuius annonam ista belgica bella hoc tempore incredibiliter flagellarunt, ut etiam atque etiam deliberem, emam nec ne tibi potissimum, cum floreni aut thaleri precium ulnae praescripseris: at vero narro tibi: nullum non modo tam principe foemina digna telam. sed ne levidensam aliquam parvo parari: omnia vestigavi, et quidem vidi pertenuem et pulcherrimam, sed quam venditor grossis octuaginta liceret. Quos ea de emptione consului, hortantur plusculos dies expectem, dum ille navium numerus, qui bene magnus, diutius appropinquare adveniat: tum telam et meliorem me et viliozem habiturum esse. Est mihi profecto religio tam immani emere et ea de re ad dominum Berzeviceium scripsi, emi oportere nec ne putaret, atque ab eo responsum expecto; quod simulac cognovero, faciam quod tibi non adversum fore potero suspicari. Patinas orbes, libros, quos petis, id omnes tibi curabo, atque ad te adferam. Quam vellem adesses, delectaret te sat scio,

negotiationum magnitudo et varietas advenarum et navium numerus, quae hoc tempore quingentos amplius ad urbem sunt.

In Belgico bellum maximum comparatur: Ianus Anfirastus a copiis fortissimis firmus est, alii adhuc foede imparati: itaque se civitatibus tenent et tuentur. Interea ille cum exercitu usquequaque grassatur et diripit, ab oppugnationibus tamen se abstinet, et astu furtisque bellorum rem gerit. Groenelingam in Flandria portum Galliae finitimum et paucis millibus Caleis situm defectione Delamottae clari in Flandris viri occupavit et praesidiis Hispanicis tenet. Copias Aurasius et archidux Germanicas equestres, pedestres Scalicas atque Anglicas expectant. Magna futura belli moles putatur: qua *quid non posset terrae pelagusque parari?* Ut ille in Bello civili inquit. Sed haec urgentur satis, quibus debemur et debemus omnia. Vale mi observandissime domine Covaccioci, te utinam salvum videam salvusque primum. Clarissimo viro domino doctori Bucellae a me quaeso s. p.
Gedano, anno 1578 die IIII Maii.

Tuus

Tid. Gesius

2.2.

Zamoyski Kovacsóczy Farkas kancellárnak válaszevél, Wilno, 1579. június 29.

másolat: MTA kéziratár, Tört. ívrét, 110. kötet, 47. l; kiadatlan: MTA Veress Ms 433, 210.

Non mihi committendum putavi, ut meae ad illustrissimum principem nullis ad te additis perveniant litterae, et si quod scribere non habebam, praeter illud, quod tibi dubium esse haud quoque iudico, ut nullus admoneam mihi litteras tuas omnes iucundissimas amicitiam tuam charissimam te in amore desiderio oculis esse et perpetuo fore.

Quae de illustrissimo principis erga me benevolentia, tum m. domini Gálffy animo praeditas magna cum voluptate legi, facies pro tua humanitate, quaeso, ut praeclaras omnium apud vos voluntates non modo conserves, verum etiam quantum potes amplifices. Ego meis officii omnibus satisfacere ubicunque usus fuerit non praetermittam.

De bello nostro Moscovitico ex meis ad illustrissimum principem litteris aliquid cognosces etc.

Datum Vilnae, die XXIX mensis Iunii Anno Domini MDLXXIX

2.3.

Dudith Kovacsóczynak, Wrocław, 1581. július 26.

másolat: Wrocław, BUWr, Akc. 1949/549 (=Kl. 169), n. 22, f. 13r-13v (18e s.); Bruxelles, BR, ms. 19306, cah. 43, n0 70, ff. 91r-92r (18e s.); Berlin, SB, R 253, n0 13, f. 7v

kiad. Dudith, Epistulae VI (megjelenés alatt).

Covaciocio Transylvaniae cancellario salutem plurimam.

Ne vivam, nisi tibi aequae ac mihi omnia ex animi sententia evenire opto atque eo etiam magis, quo tu me longe bonis omnibus dignior es, quippe qui cum eximio rerum usu ac prudentia suavem eloquentiam, singularem eruditionem, raram bonitatem, virtutes omnes, magna denique in rem publicam merita coniunxeris. Equidem, ut ingenue fatear et vere nihil auribus tuis dans, in quo haec omnia convenient, alterum in patria nostra vidi neminem. Fuerit aliquis, sit etiamnum, qui reliquis in rebus, quas nunc leviter attigi, tecum se contendere posse existimet, in eloquentia certe atque omni dicendi facultate nemo ita insaniret et se tibi parem haberi velit. Nullum patria nostra tulit nec feret fortasse in reliquum tempus umquam, quem tu hac laude non superes. Itaque si te amo, si te colo, suspicio, omnia summa votis omnibus{que} tibi evenire ex animo expeto, id equidem magno tuo merito facio. Darem etiam operam, ut pro tuis in me officiis ac meritis gratiam referrem. Verum ea est utriusque nostrum vita ac conditio, ut id fieri nec possit nec necesse sit. Habeo tamen tibi maximas gratias de litteris in causa mea, etsi aiunt illum ita mihi irasci non magna profecto de re, ut Mart(inus) noster tibi fortasse iam exposuit, ut incredibile videatur tantaene animis caelestibus irae? Sed feremus haec quoque, ut alia, humaniter. Doleo vobis ereptum esse principem optimum, utinam ea tempora consequantur, ut tranquillitas ac pax alma vobis numquam eripiatur. De successore, de rei publicae forma, de te tuoque isto novo vitae genere, si quid ad me scripseris, pergratum facies. Cave putes me haec talia expetere, ut aliis ea recitem, non fuit hic umquam mos meus et nunc in his privatae vitae meae tenebris lucem illam splendoremque hominum vestri similibus fugio cupidissime. Cupio scire ecquid adhuc Copacius vivat, doctorem Squarcialupum tibi unice commendo. Doctori Bland(o), nisi molestum est, salutem meis verbis dicas. Fama est apud nos Iesuitas isthic te adlaborante plurimum ita rerum potiri, ut nulli haeretico locus apud vos amplius esse possit.

Me magnificae dominationi vestrae totum trado ac commendo.

Breslae, 26 Iulii 81.

Nescio an has litteras accepturus sis, alioquin scripsissem copiosius, sed si reddentur, cupio scire quis hic tabellarius sit albus an ater.

2.4.

Kovacsóczy Zamoyskinak, Gyulafehérvár, 1582. január 10.

eredeti: AGAD, AZ 147, 6-9; kiad. AJZ II, 284-285.

Ill. et Mag. D-ne, D-ne mihi observandissime,

Ex litteris Ill. et Mag. D-nis Vestrae, quas proxime accepi, intellexi hostem illum, pertaesum tam longi et tam cruenti belli, iam serio de pace agere spemque omnibus magnam dedisse facturum eum esse omnia, quae ad pacificationem hanc rite stabiliendam pertinebunt, quod certe sicuti optatissimum, ita iucundissimum nobis fuit. Quid enim vel M-ti Reg. optabilius fuerit, quam honesta et tuta pace tantos labores variasque fortunae vices terminare, vel ipsi etiam imperio Polonico ac Littuanico utilius, quam ex bello, quo salus est illis ac dignitas quaesita, pristinam pacem quietemque recuperare? Taceo vota eorum omnium, quos Christianorum districti in seipsos gladii molestia afficiebant, quae hac tantum ratione sarciri iam revocarique poterunt. Nos vero quae unquam res aut demergere letho magis posset, quam adversa aliqua (dii procul omen avertite), quae quidem in bellis ipsis saepe dominatur, vestra fortuna, vel rursus ab inferis revocare ad vitam secundis omnibus atque integris rebus vestris. Quare quotidie iam in expectatione sumus, ut pacis huius nuncium accipiamus ac diis atque hominibus invisae illi Moscoviae, quam malus semper Iupiter urget, Reg. M-tem cum Ill. et Mag. D-ne Vestra totoque suo incolumi exercitu valedixisse intelligamus.

Oratores nostri ex aula turcica nuper ad nos redierunt, omnia ibi ex animi sententia confecerunt; Mag. D-num Capitaneum Praemisliensem ibi reliquerunt, qui tum adhuc auditus a Caesare non fuit. Aiunt pacem, cuius cupidissimi Turcae sunt, Persas respuere, quamvis Szinanbasza spem Caesari fecerit ad circumcisionem filii, cuius solennitati proximus mensis Martius dictus est, oratores Persarum affuturos cum officii declarandi gratia, tum praecipue petendae sanciendaque pacis. Quod quidem tempus a Caesare vix expectatur, ac si tum forte promissa Bassae expectationi eius non responderint, putant omnes fore, ut omnis indignatio Caesaris in eius perniciem vertatur, cum alioqui ob rem contra Persas mlae gestam, nisi vitam a matre Imperatoris ingenti pecunia redemisset, iam dudum actum de illo fuisset. Atque utinam ocius haec bellua spiritum exhalet, quandoquidem nihil praeter christiani sanguinis exitium aliud loquitur, nihil spirat, nihil molitur, denique in congressu et colloquio tam durum

et inhumanum se praebet, ut hinc non advenis tantum, sed ipsis etiam Turcis maximo odio esse coeperit.

Princeps noster Dei benignitate optime valet ac in dies et moribus et ingenio seipso maior evadit. Ceterum, quod statim a principio praecari debebam, id in fine iam epistolae faciam: opto siquidem ex animo, ut hic novus annus, quem Dei munere attigimus, D-ni Vestrae Ill. et Mag. sit felix, faustus atque fortunatus, ac ea, qua semel coeperit, felicitate optimisque et secundissimis successibus totus eidem evolvatur revolvaturque idem saepius ac ad seram usque Ill. et Mag. D-nis Vestrae senectam cursum eundem teneat, vel potius, sicuti novus ipse est, ita novarum magnarumque rerum, honorum, dignitatum, commodorum Ill. et Mag. D-ni Vestrae auctor parensque sit. In reliquo D-ni Vestrae Ill. et Mag. me obsequiaque et studia mea unice defero et commendo. Datae Albae Iuliae die X mensis Ianuarii MDLXXXII.

D-nis Vestrae Ill. et Mag. addictissimus servitor V. Kovacciocius

kívül: Ill. et Mag. D-no D-no Ioan. Samoiski Regni Poloniae Cancellario et generali exercituum, Cracoviensi, Miedzirecensi, Knissinensi, Belsensi, Kreszoviensi, Zamechensi Garvolensique Capitaneo etc. D-no et patrono observandissimo.

2.5.

Kovacsóczy Krzysztof Warszawickinek, Gyulafehérvár, 1583. április 21.

eredeti: AGAD, AZ 2897, 19; kiadatlan, hiányos

Literas M. D. Vestrae accepi, quibus scribit magna expectatione meas apud se fuisse literas, quas abiturus commendationis causa ad Serenissimus Regem ex itinere missurum me eram pollicitus. Ego vero cui haec res nunquam animo excidit, toto isto itinere nihil magis in optatis habui, quam ut promisso meo, simulque expectationi M. D. Vestrae [aequ]o modo responderem. Sed novit M. D. Vestra quae

[í ..]tium conditio. Nos certe praeter saevissima bruma

[í ..]s totis diebus adurebatur, alia incommoda excipie[ntes]

[í ..] quae mihi invito calamum saepius excutiebant. A re-

[í ..] nostro hoc labore supersedi dedita opera, quod rem

[í ..] [se]ntentia confectam, et ad optatum finem deductam

[í ..]rem. Et quis Varsovicium regi? Ea est me

[í ..] vestra virtute animi, et ingenii dexteritate prae-

[í ..]m hominum animos facile sibi conciliare possit;

[í ..]gis, apud quem omnes omnium honorum et digni[tatum]
[í ..] virtute vaneunt. Si tamen commendationem
[í ..] iudicat esse momenti, ut ea ad promovendas for
[í ..] Vestra deinceps necessaria videatur, hac quoque in par[te]
[í ..]timo non deerimus, si modo ii sumus, qui semper esse volu[imus, ut] qui omnibus
accessionibus fortunarum et dignitatum M. D. vestram cumulari optavimus. Novi nihil
habemus quo M. D. Vestrae aures oblectemus. Ipsa autem cum iis in locis vivat, quae semper
novitates sapiunt, haud alienum ab officio fecerit, si M. D. Vestrae opera earum copia
interdum nobis fiet. Nos hic ut corpore absentes, ita animo praesentes cum M. D. Vestra
vivimus, et Varseviensem recenti semper memoria recolimus.

M. D. vestram quam beatissime valere exoptamus.

Datum Albae Juliae, 21 die Aprilis anno Domini 1583.

D.V.M.

fidelis et amicus deditissimus

V. Kovacciocius

Cancellarius mp

(csak az aláírás sajátkez , a szöveg egy szépen író titkár keze. Sérült, 7-19. sorok eleje
hiányzik)

2.6.

Kovacsóczy Forgách Imrének, Szászrégen, 1586. január 11.

eredeti: nem maradt fenn

kiad. *Nemes Nógrád Vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése III*, Pest,
Petrócai Trattner Mátyás, 1826, 181-186.

Idézi az *Exempla litterarum magnorum virorum nuptias Emerici Forgacii tractantium c.*
korabeli, fent nem maradt vagy lappangó kiadványból.

Spectabilis et magnifice domine mihi observande salutem et servitorum meorum
deditissimam paratissimamque commendationem.

Litteras dominationis vestrae spect. ac magn. reddidit mihi familiaris suus, ex quibus quantum
voluptatis hausierim, difficile est verbis exprimere. Nam ut testificationem ipsam singularis

sui erga me amoris, cuius equidem vel memoria ipsa mirifice semper recreor, taceam, illud plane novum mihi laetitiae sensum indidit, quod cum ad evitandas vitae molestias coniuge sibi opus esse putaverit, singulari Dei providentia, principem foeminam, claris natalibus ortam, castissimisque moribus ornatam novo matrimonio foedere sibi iunxerit, ac diem quoque certum nuptiis dixerit. Equidem nihil hoc nuntio gratius hoc tempore accidere nobis potuit; siquidem cum id animo antea meditarer, ut dolorem tuum, quem ex morte optimae coniugis cepisse te intellexeram, non mediocrem, si qua ratione possem, levarem, commodum advolavit nuntius iste tuus, qui nos ex sollicitudine ista iam prorsus liberavit, ac illud insuper longe iucundius scribendi ad te argumentum praebuit.

Ne tu sapienter, uti soles omnia, sic hoc quoque praevidisti, non posse unquam commodius tolli malum, quam boni iterum alicuius, quod priori respondeat, compensatione et usu. Si malum fuit orbitas, ecquod aliud remedium affferri et potuit magis opportunum celeri et auspicato matrimonio? Nam, quod temporis longinquitas minuere quod mora sanare potest, id vir magnus et excelsus proprium sibi facit, moerorem statim comprimit, affectibus moderatur, ac vim omnem consilii ad componendum vitae statum depromit. His opinor rationibus, ante annos iam complures vir summus in omni virtute Andreas Dudicius, quem honoris causa nomino, isque tam mei amans (qui eius amor in omnes et humanitas est) quam tui amantissimus invitatus post mortem coniugis, optimae alioquin, et lectissimae familiae, ducta alia, cum qua nunc quoque ut opinor vivit, et diu ut vivat opto, mature moerori suo modum imposuit. Sapientes vos certe, et merito omnibus imitandi, quicumque malunt ad Dei voluntatem vitam eorum componere sibi que ipsis ut possunt consulere, quam in luctu et squalore consenescere; verum non hoc tantum est in rebus tuis commendandum, quam id potius inter rara felicitatis exempla ponendum, quod quamvis duas priores uxores et generis claritate et omnibus aliis animi corporisque dotibus tales nactus fueris, quales qui habent merito se beatos esse praedicant, in hac tamen postrema, non id solum quod in superioribus es consecutus, sed hoc etiam, insuper prorsus inusitatum, quod fortunam ipsam quodammodo superare, ac ad pristina familiae tuae ornamenta, novum iam decus adiungere contendis; quamquam enim multa in te sint illustria divini favoris documenta, multaue tu simul possides, quorum singula alios claros reddunt, tamen in hoc, vel de ipso beatior iam es, quod famam nominis tui ad externos etiam extuleris, ac eorum vicissim luminibus stirpis tuae nobilitatem auxeris decoraverisque. Intellexisti nimirum id laude demum, id posteritatis memoria dignum censi, quod a nobis sit partum, a nobis aliis traditum, non a fortunae beneficiis acceptum. Habes tu quidem a tuis maioribus praeclaras magines, quas illis tantum debes, habes etiam a natura multa eximia, quae agnoscis eius esse munera, at si ea cum his conferas, quae virtute,

tantum tibi, tua comparasti, ut bona ingenii, ut opes, ut clientelas, ut necessitudines, ut affinitates aliaque multa non parva nec vulgaria vitae adminicula, equidem arbitror te ita animatum fore, ut non tantum praesenti harum rerum voluptate gaudeas, quam cupias certe, ut amplissima ista fortunae dignitatisque accessione, te auctore parta sera etiam posteritas tua perfruatur.

Quod igitur uxorem adeo amabilem, tanta virtute praeditam, tam tui cupidam, aetati, vitae moribusque tuis convenientem Dii tibi dederint, magna est haec felicitas tua, sed ea quoque maxima, quod genus uxoris ad tot principes, imperii electores, opibus et authoritate potentes referas, eorumque affinitate et praesidio te tuosque omnes, qui tibi nascentur, et qui rursus nascentur ab aliis, omnes deinceps, atque munias dii faciant, ut quod omnes speramus optamusque, tibi coniugium hoc sicuti tertium, ita perfectum etiam et omnibus uti aiunt, numeris absolutum sit, quod te beet, ornet, omnibusque bonis locuplet, laetissimos dies omnes vestros faciat, pectora vestra mutuis amoris facibus subinde inflammet, animos denique omnes sensusque vestros ita coniungat, ut nullum vos unquam taedium, nulla vesri satietas capiat.

Quod autem petis, ut princeps noster aliquem ex suis ad nuptias tuas mittat, cuius praesentia in ea magnorum virorum frequentia et iucunda tibi et honorifica sit futura; dedi hercle, ut voluisti operam, instituique quantum potui, ut desiderio tuo mos gereretur, sed multa sunt quantum video, quae obstant, atque imprimis temporis brevitatis. Atqui inquires, iter est paucorum dierum? Verum. Sed antequam deligatur aliquis, isque ornet paretque se, mensis erit. Quodsi dies nuptiarum paulo longior esset, video sane principem eo in te esse animo, ut nequaquam te spe frustrari pateretur, quin testaretur potius omnibus amoris et benevolentiae signis, quantum necessitudini, quantum optimae tui erga se voluntati tribuat.

Quod vero de me tibi dicam, gratias imprimis tibi ago immortales, quod mei non fueris immemor, quamquam, qui posses unquam hominis tui amantissimi, studiosissimique memoriam deponere? Caeterum, quod me quoque tam amanter invites, agnosco amorem in me tuum. Ego vero, ne te multis morer, si mei iuris essem, qui possem tuae honestissimae voluntati refragari? Darem hercle me statim in viam et ad te primo quoque tempore accederem, ut iam tandem quod a multis annis in votis habui hac tamen optata occasione, qua vix unquam melior gratior certe nulla se mihi offeret, iucundissimo illo conspecto tuo, me totum explerem, sed multis? Non possum, nec licet. Vita haec mea, quam omnibus molestiis et occupationibus plenam duco me nusquam pedes efferre sinit, hic haereo semper et nolens volensque hoc continue saxum volvo, ita ut qua ratione Spartam hanc, vel ad tantillum temporis inconsulto praesertim illo, a cuius nutu pendemus, derelinquere possem, ne videam

quidem quod te pro tua prudentia satis superque perspicere, ob idque mihi facilem veniam daturum esse certo scio. Libellos istos paraveram, ut tibi mitterem, et si alieno iam fortassis tempore, cum sciam tamen tuum inexplicabile legendi desiderium, non invitus tibi mitto, eo tantum nomine, ut cum multa identidem ex diversis oris ad te missa doctorum virorum, his longe migliore scripta legas, Dacica quoque nostra ista Levidensia tanquam animi causa, et aliud agendo interdum manibus teras.

Vale et vive felicissime.

Datum in oppido Regen XI die Januarii anno Domini MDLXXXVI

addictissimus et studiosiss. servorum idemque veteranus

Wolfgangus Kowachiocius

cancellarius Transylvaniae

2.7.

Kovacsóczy 3. végrendelete, Gyulafehérvár, 1591. október 22.

eredeti: Bálintit-levéltár (DJAN Cluj; lappang); kiad. RADVÁNSZKY, Magyar családélet, 138-142.

Testamentum Volffgangi Kowachocy Joannis filij, Martini Zerlaczy filii

En Kovachoczÿ Farkas Zegen bewnes ember latuan azt hogi el yar az kora es el kozelget a halal, kÿ chak v yew el egkor mint az lopo ava a toluai ho kezöletlenewl ne talaltassam es akkor err l ne gondolkogyiam mikor mas nagjob dolgom lezem eleottem, mostan Istennek kegielmessegeböl egessegben lewen utolso dolgaimrol akarok emlekezmem es valamÿ rendelest is tennem az christus intese zerent: dispone domui tuae quia cras morieris.

Legeleozzör na halakot adok az en ke élmes Istenemnek ho engemet e wilagra teremtet, sok youaiual meg latogatot es leg fellieb ho az ew esmeretire jwttatot. Zent lelkewel meg aiandekozoth, birt, igazgatot és az ewrök eletre el pecheteltetett, kinek altala az Zent Pallal eggÿewt azt tartom es wallom, aval megiek is kÿ ez vilagbol, [139] hogi: Certa res est omni probatione digna Christum Jesum in mundum venisse Servatum í í . vel primus ego sum.

Azert mikor az utolso ora el ÿew, az te kezedbe aianlom uram az en lelkeket, kÿt az te dragalatos wereddel meg waltottal, Wÿd be wram az te Attiadnak aldottai kozze, az meg zerzet boldogsagban. Amen.

Testemet mikor annak ideje lezen aggia meg az ew annianak a földnek. Az mellj rakot sjrt fejeruarot á templomban chinaltattam, kyben ymmar a zegen Aniammal Egnehianian feköznek, oda tegiek, kyböl chinaltassanak kywöl valami memoriát, csak illien Inscriptioval:

Volfgangus Kovachoczy jaceo hic cum meis quis fuerim, si bene quid egi, scient posterii.

Ez utan kewnierg k az En kegielmes Wramnak fejedelmeknek Batori Sigmondnak, ho zegenj Aruaimot. Attiamffiait fogaggia kegielmes oltalmaba, Mutassa meg eö nga holtom utan is, ho el nem feletkezik az En hÿw es yambor zolgalatomrol, kÿt meg ez utan vezen jöbban ezebe eo nga minemew volt, holot batran mondhatom azt, hogy semmit eleitöl fogva wgÿ nem wiseltem elewttem, mint az o nga yawat, nem is tettem semmiben tudomasom zerent kart es fogiatkozast eo naganak.

Eo nga vtan az En bizot wraimot feienkent az nga tanachit a kikkel egyiöt eltem es a mÿg lehetett E ygat wontam legienek minden jo akarattal segetseggel oltalommal zegen Aruaimnak, Attiafiyainak, megemlekezuen arrol ho ewk is halandok es erre a sorsra ywtandok.

Az mi keves iozagom es marhachkam wacion, mind En magam sok Zolgalatommal, faratsagommal, munkammal talaltam. Mert a ky Ews yozagom wolna az posgaban, Zeremben, Wolkossagban, Baraniaban az Thewrök alat wacion, ky chak Isten tugyia ha walaha megh zabadwl. Itth is wacion walamÿ í í . Walamim wacion mindeneketh hagiok in genere giermekinek, Harom kÿs fiannak Krsitoffnak, Siganak, Istoknak es kÿs leankamnak frusinnanak ez alat megh jrt mod zerenth.

Mindeneket walahol mi wacion Ewchem Janos Wram es Justina [140] azzon nenem wegienek kezekhez. Ewk biriak tarchak es vÿselliek gongiat minth jöbban tuggÿak.

Az yozagrol Donaciok vadnak, Atok abban maraggÿanak es mikor ideje lezen, ha Isten elteti a giermekeket azt meg talalyak, de ydew elewt semmykeppen ne oztozzanak.

Minden marhamnak, penzemnek zama wacion azt jo helen tarchak, El ne wezzen az giermekektwl, semmit pedigh benne á giermekek kezebe ne aggianak mygh Huzon nieg eztendewsök nem leznek, Ha ezt walamÿkeppen neneem es Ewchem nem ernek Ewk is halalok elwt byzzak walakire ollyra az penz es marha tartasat ky ez zerent megh tarcha es mikor ideje lezen hiuen megh is aggia nekÿk.

Az leankat nenem tarcha es nevellÿe Isteni felelembe es jo erkölchbe, walamigh eel, senkire maasra ne byzza. Ha Isten ewtet ky hÿnna e wylagbol meniem wÿsellÿe gongiat.

Ha Isten elteti es Zerenchet paranchol nekÿ, aggia meg jo moggiaival az ew rendi zerint. Jegÿ ruhawl hagÿok nekÿ ket Ezer aranyat es keth Ezer forint apro penzth. De w ha magtalan meghalna wÿzza terjen az Attiaffÿaira.

Ezeost mýwt azt aggiak neký ký most nenemnel vagion, Nyolcz vdwarlo serlegh, týzen ket modelok Korso medenczest l és giergiatarto.

Az pauas figgewt is neki hagyom.

Azonkepen az kowes nýakba wteoth.

Az Ewwegh fyggewt is kýt welenczeben chynaltattam es Don Pallal hozattam, ugian neký hagyom.

Ha valaho evneký Zegennek nem kellettnek maraggion minden az Battyaíra.

Az fiakra minemew gondwiseles kellenek lattia Ewchem es neneem es az zerent tarchak es newellýek ewket. Azon legienek ho mingiarast kichinsegekt l fogua az igaz istený týzteletre wezereltessenek es minden ýo es týztesseges erkölchekbe neveltessenek. Az mýgh ideie lezen wýseltessek othon gongiokat. Mykor týz Eztendewsök leznek eggienkent ký aggiak ewket valamellý zaz varasban hol valami ýo scola lezen ot egizersmind deaki tudomant es nýelvet tamollýanak. Az otan týzenhat Eztendews korokban killieb is valamellý idegen [141] orzagban va Nimetorzagban va Olazorzagban va pedig Franciaban ha ot az orzag meg chendesednek bochatassanak es mind addig oda tartassanak, a mýgh az tabulsagnak, lataasnak, hallasnak ideye lezen. erre walo kewlchegek az ýozagh haznabol legien: de mertekletesseggel, semmý heaba walo dologra es walamý imillien amollian newre kewlcheget ne tetessenek welewk. Ha mýt tanolhatnak azt tarchak ewróksegeknek ne býzzanak se yozagokhoz se marhayókhoz ha vgian sok volna is, mert az mind vezendeö chak az egý Emberseg és tudomány marad meg mind wegig minden Zerencheiekben nalok.

Az en ewchem iol wegezze el hol lakýek es oth telepeggiek neký az giermekekkel, walamint akaria pedigh Zýnten ugý legien minden, senký semmiben regulat neki ne zabion.

Mýnden ýöwedelem kezebe ýarýon, ew tarcha es kölche walamint zereti, sewt ha á giermekek fel newekedeset erhesse is, eggýk fýam se merýe semmiben meghaboritaný - Akkor is zýnten ugý birion mindennel walamint akaria. Ewk is mindenben thöle halgassanak, felliek, týztelliek mint En magamat. Ha ký ez ellen chelekednek semmý reeze az en marhamban ne legien.

Az giermekek annýanak aggianak az en attiamffiaý két zaz forintot es Zalichak kewlön maganak á Zentmartoný hazhoz es deputallianak oda mindent eletire annýt, a mývel hatod magawal be erý. Ellien oth á mýgh valaký el nem vézj. Az vtan az is legien az En Attiamffiai kezebe a giermekek zamara A mý eggýet massa vagjon magának aggiak megh neký. Eggýk giermeket se tarcha, ide ne aggýak neký kýwaltkeppen á leankat ha lehet soha se lassa a feýebe ho valamý kewzý legien hozza. Az giermekek ha felnönek hazokba ne fogaggýak es soha egyewt ne lakýanak vele. Az ký különben chelekednek, az En attýamffiaý azt semmý marhamban rezesse ne tegiek.

Minden egien portekachkamat, marhamot valahol mÿ lezen nenem es ewchem zerezzek ewzze. Az kÿ allando lezen azt tarchak meg. A kÿ pedig nem arra valo azt tegiek penze, mindennel vgÿ chelekegienek a mint ÿobnak emerÿk.

Az feierwarÿ hazat el aggiak, es arrat tegiek az thöb kewlcheghez á giermekek zamara.

[142] Noha pedig minden bÿzot Wramhoz olly bÿzodalmom vagion, hogy semmiben, ha zökseges lezen, zegenÿ arvaimnak attiamfiainak, meg nem fogiatkoznak Mÿnd az altal miert ho tudom mindennek foglalatosagat, senkÿt felette semmÿvel terhelnÿ nem akarok, kerem chak ew kegÿelmet Kendi Ferencz uramot ho kivaltkuppen valo segetseggel legien Ew Keme mindenekben az en Attiamffiainak minden dolgoknak elrendelesen es veghez viteleben, Sewt ez vtan is valamikor á Zökgsegh kÿwannÿa mindenben ÿo tanachauat eltesse es igazgassa ew Keme eöket.

Azon keppen Sigir Janos vramot es Farkas Miklos uramot is kerem ho ew Kegÿelmek mindenekben legien mellettek mindeg, Miklos uram vgian köteles is arra, ho Arva Attiaffÿainak mindenben ÿawakat kÿwannÿa es gongiokat vysellÿe.

Ezt chak hazamrol, giermekimer l, Attiamffÿairol kÿ few dolgom wolth akarom most elrendelnem, az utan egieb aprolek dolgokrol, mas helen Istennek segétsegeb l es mas ÿdewben tewbet emlekezem.

Actum albae Iuliae 22 die Octobris Anno 1591.

Idem Kowachoczy m. pr.

3. FORDÍTÁSOK

3.1.

Kovacsóczy Farkas beszéde Berzeviczy Mártonhoz a padovai akadémiáról való hazatérése alkalmából

Padova, 1572

Igen találóan írja M. Tullius, hogy nincs még a világon annyira egyező dolog, mint amennyire mi valamennyien hasonlítunk egymásra; ez úgy vélem, igaz az emberek közösségére is, de legigazabb arra a kötelékre, amely a barátot barátjával összeköti. Hiszen a baráti kötelék benső segítségét, hogy mást ne is említsek, csupán csak az a közszájon forgó vélekedés is éppen eléggé megvilágítja, mely szerint a barátság olyan, mintha két lélek egy, a barát pedig a másik én lenne. Ugyanakkor valódi és szinte barátnak csak azok tarthatóak, akik barátaink felé ugyanúgy viselkednek, mint ahogyan a kiváló erkölcs és tündöklő erény férfiak viselkednek önmaguk iránt. Ezek pedig, miközben a legnagyobb gondossággal, számítással és szorgalommal arra törekednek, hogy mindazon dolgok csúcsára érjenek, amelyek révén az emberi értelem kiteljesedik és maga az evilági boldogság is megszerezhetővé válik, aközben egyedülálló példát és tanulságot is nyújtanak nekünk, amelynek segítségével barátaink segítségét, szeretetét és jóindulatát napnál világosabban felmérhetjük és megítélhetjük. A derék és bölcs férfiakban, sok más egyéb mellett még az a közös, hogy arra vágyunk, hogy mindig önmagukkal éljenek, és önmagukkal múlassák az időt, ami abban az esetben teljesül, ha helyesen elvégzett tetteik tudatában a múltira való édes és kellemes visszaemlékezést, valamint az eljövendő felőli legjobb reménységet elméjük legmélyebb és legmagasabb szemlélésében élvezhetik. És ha ez így van, és azt mondjuk, hogy valamennyi szolgálat, amellyel barátainkat illetjük, önmagunkból árad és tör elő, akkor bizonyára azt sem tagadhatjuk, hogy az a fajta élet mind közül a leghálásabb és legkedvesebb, amelyet barátunkkal közösen élünk meg. Ezért tehát az én szememben azok a barátaim méltóak a legnagyobb dicsőre, akik egymás társaságát akkora lelki egyetértésben és gondolatazonosságban élik meg, hogy az közt helyett egyetlen ember életének tekintik, és ha elválnak is egymástól, egymás iránti szeretetük és jóindulatuk akkor is mindig velük van.

Ezek a dolgok jutottak eszembe kedves Mártonom, miközben a már küszöbön álló elutazásodon gondolkoztam, és ennek köszönhető, hogy minden régi barátságunk és az együtt eltöltött idő emlékeit lelkemben felidéztem, nem csekély fájdalom és gyötrődés fogott el.

Valóban mélyen megindított ugyanis, amikor úgy éreztem, hogy meg leszek fosztva barátságunk legédesebb gyümölcsét I, amely gondomra, búmra, fájdalmamra vigaszt és könnyebséget jelentett, és úgy láttam, hogy nem lesz más, akivel legbens bb gondolataimat ezután megoszthassam. Másrésztől azonban nagyon is jól tudtam, hogy hova távozol, nem egy messzi és idegen országba tudniilik, hanem az édes és legdrágább hazába, nem ismeretlen és barbár népek közé, de a szül földedre, véreid, testvéreid, barátaid és kedves ismer seid közé, akik a legkiválóbb erkölcsben és minden emberségben b velkednek, ráadásul a méltóságokhoz, a megbecsüléshez és erényeid egyéb jutalmaihoz: [miután tehát ezt végiggondoltam,] minden gondom elszállt, és bizony már csak arra vágytam, hogy mihamarabb vidám búcsút vehessek t led. Hiszen arról, hogy láthassalak és veled lehessek annál szívesebben is lemondok, miután teljesen biztos vagyok benne, hogy sem a hely távolsága sem az id múlása nem fogja lelkeidb I kiirtani azt a szeretetet, amelyben részesítettél. És hogy mégis legyen valami, amit irántad érzett szeretetem jeleként és jelképeként magaddal vihetsz, úgy döntöttem, hogy írok rólad valamit, hogy ebbe, mikor mint egy tükörbe belepillantasz, a szeretetem él képmását viszontláthasd.

És habár, ahogyan azt a legtudósabb emberek írásm veikkel tanúságként ránk hagyták, az egész életünk csupán egy pont az id ben, mégis lelünk minden erejével arra kell törekednünk, hogy emlékünket minél hosszantartóbbá tegyük. Ugyanis ha Isten, a legf bb építész, az egész világegyetemben egyszer sem hozott létre egyetlen dolgot nagyobb igyekezettel és m vi tökélyel annál, mint amikor az embert csodálatos és egyedülálló módon megalkotta, akkor bizony semmin sem munkálkodhatunk jobban, mint hogy éjjel-nappal a halhatatlanságra törekedjünk, és megakadályozzuk, hogy e halandó lakhely elromlásával együtt egész természetünk, nevünk és emlékünk is az enyészeté legyen. Mindig is sokan voltak és ma is sokan vannak, akik nevük és hírük örökkévalóságára különböz , természetükb I és jellemükb I fakadó utakon törekedtek, számomra mégis azok véleménye t nt sokkal inkább dicséretesnek mindig, akik nem annyira testi erejükre, mint inkább lelki adottságaikra támaszkodva törekedtek erre a dics ségre és hírnévre. Ugyanis, ahogyan a lélek isteni és mennyei valami, úgy mindaz, ami bel le ered és származik, úgy t nik, mintha valamilyen isteni varázsütésre keletkezne. Azt pedig, hogy az erény és a bölcsesség mennyire csodálatos és isteni valami, sok más mellett b ségesen elegend en bizonyítja az isteni Platón tanúsága, aki szerint az erény alakja és szépsége annyira egyedülálló, hogy ha testi szemekkel látható lenne, csodálatos módon mindenkit az iránta érzett heves vágyakozásra lobbantana. És

ha az erény Cicero szerint nem más, mint az önmagában zárt és tökélyre vitt természet,⁵⁰⁹ akkor kérdelem én, ki lehet annyira eszement vagy nemtörődöm, hogy ne törekedne minden testi és lelki erejével önmaga tökéletesítésére? Azt is tudjuk, hogy a gazdagság és a túlzásba vitt testi élvezetek az embereknek a legnagyobb bajt szokták okozni, és hogy az anyagi bőségre, a nagy testi erők egyetlenségére, a szép kilátások pedig a bűnre csábítanak; az erény az egyedüli csupán, ami minél jobban eluralkodik rajtunk (minthogy minden erény egyfajta mértéktartás), annál magasabb szintre emel, egyszersmind nagyobbá és bámulatosabbá tesz bennünket. Hát ki az, aki ne szentelné neki teljes egészében magát, ha ennyi javunknak az elidejítése? Vagy ki ne követné szent és tiszteletreméltó nyomait? az egyedüli, aki még életünkben kiemel minket a tömegből, halálunkat követően pedig örökké tartó és soha el nem múló hírnévvel ajándékozza meg. Számosan voltak olyanok, akiknek nem ismerjük származását, szüleik alacsonyrendűek vagy ismeretlenek voltak, egyeseket pedig mintha a föld szült volna: az erény azonban úgy vette körül őket, mintha egyenesen az arisztokraták lettek volna és számos olyan ember elé helyezte, akik pedig elkel és híres családból származtak. Maga Szókratész, akit nem csupán a közmegegyezés, de Apollón kinyilatkoztatása is a legbölcsebbnek ítélte, vajon nem egy bábaként tevékenykedő anyától és egy kifaragó apától született? Démoszthenész és Euripidész származása is homályos és ismeretlen volt, mégis van-e híresebb és nagyobb név az övékéénél? A föld mely sarkában nem hallottak volna vajon még soha Démoszthenészt? A rómaiaknál is számosan voltak, akik a legnagyobb dicsőségre emelkedtek, de igen alacsony sorból, a pórnép közül kerültek ki, ahogyan azt Tullus Hostiliusról, Marcus Varro-ról, Portius Cato-ról és még többekről olvassuk. Sőt, ki emelte magát az ékeszólást a csúcsra, nem M. Tullius, az új ember, akit Róma városában „jööttmentőnek” neveztek? Még sok hasonló példát említhetnék, de úgy vélem, felesleges, hiszen nyilvánvaló és bárki által belátható dolog ez. Azt a következtetést vonhatjuk le tehát mindebből, amit már sok, bölcsességéről elhíresült férfiú is megállapított: a legnagyobb és legemlékezetesebb hősök vagy ismeretlen, illetve felettebb alacsony sorból származtak, vagy valamilyen csodálatos, isteni eredettel büszkélkedhettek, ahogyan azt különösen Romulusról, Remusról, illetve Küroszról az írások is bizonyítják. Eltér tehát semmi különös nincs abban, hogy mindazok, akik gazdagságukkal büszkélkednek, vagy seik hangzatos címeivel kérkednek, többnyire meglehetősen véletlenek és nélkülözik az erényt, hiszen ez csak a legnagyobb erőfeszítéssel és munkával szerezhető meg, ők viszont csak az élvezeteknek és az alexandriai gyönyöröknek élnek; eleve lehetetlen tehát, hogy a javak ekkora örökségét

⁵⁰⁹ De leg. 1, 25.

akárcsak megpillantsák vagy megközelítsék. Ha pedig voltak olyanok, akik fényes és el kel származásukat, illetve nagyszer lehet ségeiket irodalmi és bölcseleti törekvéseikkel egyesítették, azok dicséretét soha nem sz nik meg zengeni egyetlen nap sem.

Annál inkább dicséretreméltó vagy tehát el ttem te, aki zsenge gyermekéveid t l kezdve oly nagy szerelemmel és fogékony lélekkel viseltetél a legjobb irodalmi tanulmányok irányában, hogy minden er d és gondolatod csak a körül forgott, hogyan tudnál minél nagyobb el rehaladást tenni benne, és úgy gondoltad, csak azok lesznek elméd valódi díszévé és állandó képességévé, amit szorgalommal és tanulással szerzel meg magadnak. Ebben a dologban pedig atyád, ez a leggondosabb és legjózanabb férfiú is felettébb támogatott, hiszen már pólyáskorodtól kezdve úgy nevelt és tanított téged, ahogy az egy legjobb apához méltó, és még akkor sem hagyta, hogy a gyermeki tanulmányokat nélkülözd, amikor még szinte csak gügyögtél. Jól tudta ugyanis ez az eszes férfiú, hogy mennyi múlik azon, milyen ismereteket szív magába a gyermek már az anyatejjel, éppen ezért úgy akarta, hogy amiképpen a test a szoptatás révén, úgy a lélek is könnyed tanulmányokon tápláltassék és er södjék. Mert mi lehet rútabb annál, mint nem tör dni a legkisebb gyermekkorral és hamarabb foglalkozni az ínyükkel, mint a nyelvükkel, csúnyácska és selypes szavaikat pedig nevetéssel és csókkal jutalmazni? Bizony bölcsen mondta Arisztotelész, hogy az erény leginkább a kezdetben van, ami mind az egyéb emberi dolgokban, mind a gyermeki kor eme el szobájában sokat vet a latba, véleményem szerint. Hiszen az atyák legkisebb kezdeti vétkei is, az id el rehaladtával hatalmassá n nek fiaikban és egész életükben velük maradnak. Azután, az isteni Platón is azt mondta, hogy minden m veltség kulcsa a helyes nevelés, amit szerinte már csecsem korban el kell kezdeni, hogy a gyermeki játékkal a vágyakat és az érzéseket arra fordítsuk, ahol célt és értelmet nyernek, mielőtt elérkezik az ideje. Mi lehet tehát a szül k számára fontosabb, minthogy azokat, akiket öregségük pásztoraként, házuk riz iként, nevük örököséként, javaik birtokosaként és az emberi nem fenntartóiként majdan maguk után hagynak, a legjobb erkölcsökre és tudományokra tanítsák? Ezért volt egykoron az athéniaknál törvény, hogy a fiak, amennyiben kiváló nevelést és tanítást kaptak szüleikt l, tartozzanak azoknak hálával; ha viszont nem, jog szerint semmivel se tartozzanak nekik.

Miután tehát ily nagyszer nevelést kaptál atyádtól, mielőtt magad mögött hagytad a gyermekkor éveit, lelkedben már a magasabb és komolyabb tanulmányok után vágyakoztál, és úgy döntöttél, hogy a jeles tudományok megszerzésére valamelyik híres akadémiára mész. Miután pedig szándékosan mindazok helyeselték és jóváhagyták, akik szívükön viselték

tanulmányaidat és a javadat akarták ó köztük Nádasdy Tamás nádor, ama kor kiváló, h s férfია, akinek támogatását gyermeklétedre kiérdemelted ó Németországba mentél, és ott néhány éven át a szabad tanulmányokban palléroztad elmédet. Alig tértél vissza innen, éppen csak meglátogattad szül hazádat, üdvözölted barátaidat és az otthoniakat, máris elragadott Ferdinánd császár udvara, amellyel együtt a csehországi országgy lésre mentél el ször, majd innen továbbállva és újabb országokon végigbarangolva három egész éven át követted azt. Ez id alatt három különböz nemzet legnagyobb gy lésén láthattad, ahogyan Maximiliánt, aki most a birodalom gyepi jét oly szerencsésen igazgatja, apja, Ferdinánd gondoskodása révén háromszor is megkoronázzák, és ünnepélyes pompával, valamint a nép köszöntése és ujjongása közepette három hatalmas ország királyának kenik fel: el ször Csehországnak, aztán a Birodaloménak, végül pedig Magyarországnak. Bizony bámulatra méltó dolog volt ez, annál is inkább, hiszen alig találni olyat a történelemben, aki alig egy év leforgása alatt három ilyen nagy ország kormánypálcáját megszerezte volna. Nem említem itt most azt a rengeteg és nem közönséges dolgot, ami ennek a hároméves utazásnak a révén a javadra vált, csak onnan folytatom tovább, hogy ezután sem tudtál huzamosabb ideig egy helyben maradni, hiszen nagyszer tehetséged és az irodalom iránti szereteted is szüntelenül arra ösztökéltek, hogy félbehagyott tanulmányaidhoz visszatérj. Ezért félretolva mindent, ami miatt a dolog halasztást szenvedhetett volna, Franciaországba utaztál, abba az országba, amely nem csupán siségér l és nemességér l, hanem a tudományokban való els ségér l is felettebb nevezetes, és ott tüstént azokba a tanulmányokba vetted bele magad, amelyek részben már kezdett l fogva érdekeltek, részben a legnagyobb haszonnal és méltósággal kecsegtettek.

Jól láttad ugyanis, mekkora segítségére és dics ségére van az embereknek a jogtudomány az élet minden területén, micsoda tisztségekkel ajándékoz meg, mekkora méltóságokra emel, és mintegy Amaltheia szarujából, micsoda vagyonnal áraszt el. Valóban a törvények tanító mestere, az igazság oszlopa és riz je, a hamisság és méltánytalanság ellensége, a régiség felkutatója és valamennyi ember közös menedéke. Ugyan mely dologra fordíthatál volna nagyobb fáradságot, mint erre, amib l annyi jó származik az emberekre, és felettebb nagy hasznossága miatt a tiszteletreméltó régiségben egyenesen úgy vélekedtek, hogy maguktól az istenekt l ered. Hiszen Szolón is törvényei ered jét Pallaszhoz vezette vissza, Lükurgosz Zeuszhoz, az egyiptomiak pedig Hermészhez, végül pedig Numa Pompilius is Egeria nimfához, hogy ezáltal is mindenki el tt világossá tegyék, nagyobbak és felségesebbek ezek annál, hogysem csupán az emberi szellem szülte volna ket. De azzal sem elégedtél meg, hogy ezt a tudományt maradéktalanul elsajátítottad, hanem már-már gigászi és herkulesi

lélekkel annak sorompóján átszökelve, az ékesszólást is tanulmányoztad, tudniillik, hogy ne csak a törvényeket és a csupasz rendeleteket bírd, hanem azokat b séges mondatokkal, tetszet s szavakkal és beszéded folyamával mintegy felöltöztess és felékesítsd. Hiszen mi más a törvények tudománya e nélkül a kiváló adottság nélkül, mint pusztá hangzavar és üres szócséplés? A beszéd eme gyönyör adottságának köszönhetünk mindent, amit csak az emberi együttélés és közösség magában foglal. Az sid kben szétszórta, céltalanul, biztos hajlék nélkül bolyongó és csak éjszakai fedezékekben meghúzódó embereket ez terelte össze, megtanította ket házat építeni, gy lésezni, útmutatást adott, hogyan alapítsanak városokat, hogyan termeljék meg élelmüket, hogyan védjék meg magukat az er szaktól és végül hogy eszükre és tehetségükre támaszkodva miképpen intézzék valamennyi ügyüket. Az segítségének köszönhet , hogy az embert társas és politikai lénynek nevezzük. És különösen ennek sugallatára nevezték ama régi, els filozófusok magukat az embereket šasztaltársaknak, ö és šjászoltársaknak.⁵¹⁰ De mivégre a sok dicséret, hiszen, ahogyan mondani szokták, még a kocsisok és a borbélyok el tt is ismert dolgok ezek? És nehogy azt gondoljuk, hogy Platón, akit a legékesebben szólónak tartanak a halandók között, megvetette ezt a kiváló mesterséget, amikor hízelgésnek nevezte, és azt mondta, hogy amiként a piperészs a tornához és a szakácmesterség az orvosláshoz, úgy viszonyul a szónoki mesterség az igazsághoz.⁵¹¹ Legfeljebb az a fajta, amelyet a legjobb tudományok semmiféle mankója sem támogat és csupán a szép szavak prostitúcióját zi, amit bizony joggal nevezhetett hízelgésnek és kártékony mesterségnek. De hogyan is becsmérelhette volna, hiszen már csecsem korában, miközben a bölcs ben feküdt, a méhek mézet csepegtettek ajkára és ily módon el hírnökei voltak majdani ékesszólásának? És ki nem látja, hogy ez [a képesség] mennyi és milyen híres férfiút adott a világnak? Hiszen valamennyien, akik a hatalomban els k voltak, vagy hadseregeket igazgattak, vagy népeknek adtak törvényt, vagy bármi más miatt híressé váltak, a szónokok iskoláiból kerültek ki. Hány parancsnokról és legf bb hadvezérr l olvassuk, hogy ennek segítségével tértek vissza gy ztesen a csatátérr l? Periklészr l úgy tartják, annyira kit nt az efféle beszédben, hogy a közvélekedés szerint maga Peithó ült ajkain, beszéd közben pedig mennydörgött és villámokat szórt, ami egész Hellászt megrengette; ugyan mi mással tudta volna ezt elérni? Catilina istentelen merényletét már nem is említem; vajon nem ez egy Cicero ékesszólása és beszédének fenséges ereje fojtotta el végül?

⁵¹⁰ Ariszt. Politika, 1252b: *a mindennapi élet szempontjából létrejött közösség természetszer en a háznép, amelyet Kharondász šasztaltársaknak, ö a krétai Epimenidész pedig šjászoltársaknak ö nevez.* (Szabó Miklós ford.)

⁵¹¹ Gorg. 463B-465E

Az ékesszólás eme tanulmányaiban tehát tehetséged rövid idő alatt a legnagyobbak közé emelt. Mintha erre születél volna ugyanis, hogy mindent a lehető legkönnyebben felfogj, tüstént megjegyezd, és mihelyest szükséges, hasonló könnyedséggel el add. És látod, hogy a görög és latin irodalom forrásaiból sok és kiváló ismeretre tettél szert, és a dolgok bámulatos bőségével és változatosságával gyarapítottad magadat. Miután pedig ezzel is végeztél és a francia nyelvet is annyira elsajátítottad, hogy mindenki franciának gondolt, már csak az volt hátra, hogy után Franciaországot is bejártad, végre hazatérj közénk. Ez utóbbi dolgot viszont akkora szorgalommal és buzgósággal valósítottad meg, hogy mikor elszántad magad, hogy körbeutazod az országot, nem tudtál Franciaország igen széles határai között megmaradni, hanem Provence-on keresztül egy rövidítést követve balról megkerülted a Pireneusokat, és Spanyolországba is eljutottál. Utad során pedig egyetlen látnivalót sem mulasztottál el, Franciaország valamennyi városát (számuk szinte végtelen) felkerested, és ahol csak a régiségnek valamilyen említésre érdemes nyoma maradt, azt nagy buzgalommal felkutattad, így aztán jobban megismerted és felfedezted Franciaországot, mint az ott lakók nagy többsége. De majd elfelejtettem. Egy másik alkalommal kedved támadt, hogy felkeresd Britannia szigetét, és sem az örvény óceán hullámai, sem a hajózás kétes és bizonytalan volta nem tudott eltántorítani attól, hogy ezt tüstént meg ne valósítsd. Hajóra szálltál tehát, ahogyan azt eltervezted, és Boulogne⁵¹² kikötésébe jöttél, ahonnan a legrövidebb az átkelés, kedvező széllel másnapra már Britanniában voltál. Miután itt is mindent megnéztél, és ráadásul még szót váltottál a királlyal is, akit a görög és latin irodalomban, valamint számos egyéb nyelvben meglévő igen nagy jártassága miatt is nagyobb csodálat övez, mint ahogy az nemét lát meg szokott, ugyanazon az úton, amelyen érkezted, jó széllel ismét Franciaországban kötöttél ki. Itt nem időztél már sokat, hanem Flandrián és a Birodalmon át (ami egészen Magyarország északi részéig elnyúlik), számos kacsaringón keresztül hatalmas utat megtéve végül is hazai földre értél. Itt már nagyon vártak mindazok, akiknek jöttöd kedves és háládatos volt. Hiszen már három éve, hogy nélkülözni kellett társaságot, és ami még inkább gyötrelmes volt számunkra, teljességgel bizonytalan és ismeretlen volt elttünk, merre járj, és hogyan megysorod. Így hát, mikor láttuk, hogy épségben visszatértél, tüstént számoltuk minden aggodalmunkat és szívvel jövő hálát adtunk az isteneknek sikeres hazatérésedért. De mint ahogy mások is, akiket hajt a vágy, hogy egy kiváló dolgot elérjenek, és rögeszméjükkéteszik, hogy addig folytatják és törik magukat, amíg csak a vágyott célt el nem érik, ugyanígy

⁵¹² Ma: *Boulogne-sur-Mer*. A latin szövegben: *Iceus*.

neked is mélyen a lelkedbe ivódott és szent elhatározásod volt, hogy csak azután távozol a tanulmányok porondjáról, miután minden olyan dolgot bejártál és szinte teljesen elsajátítottál, ami csak a tudomány teljességéhez tartozik. Jól tudtad ugyanis, hogy dicséret csak a jó befejezésnek, és nem a jó kezdetnek jár. Ezért tehát elhatároztad, hogy mihamarabb Itáliába mész, amely az országok királynéja, valamint a tudományok és erkölcsök legjobb szülője. Azért jöttél ide, hogy feltedd a koronát elkezdett m. vedre, így tehát tüstént visszatértél félbehagyott tanulmányaidhoz, ám nem csupán a jogtudósok és a szónokok keze alá adtad magad mintegy újra megmunkálásra, de oly mohón vetted rá magad a filozófiára is, ó a minél nincs nemesebb vagy kiválóbb tudomány, ó hogy nap mint nap hatalmas elrehaladást mutattál benne és szakadatlan figyelemmel, munkával, virrasztással illetve szorgalommal valamennyi nehézségét leküzdötted. És nem is értem, hogy miféle másik dolog riaszthatott vissza valaha is attól, hogy megismerd azokat a gyönyörűséges és hasznos dolgokat, amelyekkel telítve van. Miután ugyanis ez minden más tudomány forrása és afféle eredője, és miután nem a patak folyását kell követnünk, hanem a forrását megpillantanunk, Herkulesre, igen jól és bölcsen tetted, hogy beavattad magad ennek a legnemesebb tudománynak a szentségeibe és teljességgel neki kötelezted el magadat. De nem tudok erről többet mondani, tiltja az ő fenségese és hatalmas volta; ugyan miféle dicsérettel érhetnék én az ő akkora magasságába, ha a legkitünőbb és leggyakorlottabb férfiak szelleme is annyiszor kudarcot vallott a dicséretében? De mi értelme is lenne, hiszen dicséretének manapság is akad éppen elég kikiáltója és hirdetője. Nincs senki, akinek ne lenne rá szüksége, egyetlen életkort sem lehet az ő vezérlete nélkül helyesen levezényelni, minden tudomány és művészet beléle ered és körforgásszerűen beléle tér vissza.

A nagy Platón éppen ezért hasonlította a filozófust egy öttusázóhoz vagy egy pankrátorhoz, amivel arra utalt, hogy a legtökéletesebbnek és legkiválóbbnak kell lennie annak, aki erre a címre pályázik. Csúfságnak gondolta ugyanis, hogy az, akire ez az elnevezés illik, mindazon súlyos és nehéz dolgokban, ami az emberek mindennapi életében csak adódni szokott, másodiknak vagy harmadiknak bizonyuljon, és hogy ne legyen első mindenben. Joggal lettél szerelmes ebbe a tudományba, ami nélkül a többi csak igen szűk és keskeny mederben csordogálhat, illetve minden tudás elszigetelt és értelmetlen marad: mire is jutnál a többi tudománnyal és művészettel, ha nem kísérne vagy vezérelne közöttük? Mihez kezdenél magával a jogtudománnyal, vajon nem rónád-e folyton ugyanazokat a köröket, és nem inognád-e meg minden egyes lépésednél, ha nem tanított volna meg minden dolgok módjára és mértékére? Ugyanígy, ha az ékesszólásról leválasztanád ezt a tudományt, vajon nem tartanád-e el abból tüstént minden méltóság, dísz és megfontoltság? Mindenki lenézi és

kifütyüli azokat, akik e nélkül kezdenek szónokolni, hiszen beszédükben nincs sem erő, sem tisztelet, sem eredetiség. Ugyan mire van szüksége leginkább a szónoknak, nem minél több tudomány és művészet ismeretére? Hiszen ha Zeuxisz nem egy, hanem több szépséges szövevény teste alapján tudta megfesteni Helené párját rikító képmását, és *ha a néma állatok is*, ahogyan Quintilianus mondja, *a virágok és nedvek különböző fajtáiból hozzák létre [a méz] emberi értelem számára utánozhatatlan ízét*, akkor mit tehet az, aki valamelyik művészet alapismereteit éppen csak elsajátítva kezd hozzá a szónoklatnak? Ezért ha mindent végiggondolsz és megfontolsz, semmit sem találsz ami a filozófiánál jobb, szebb, vagy az emberi élethez alkalmasabb, végül pedig hasznosabb vagy üdvösebb lenne azok számára, akik a legnagyobb nyilvánosságban, mindenki szeme láttára akarnak élni.

Ezen és számos más egyéb megfontolásból vezérelve döntöttél úgy, hogy a tudományok eme legjobbját és legdicsebb királynőjével, a filozófiával fejezed be tanulmányaid, hogy mintegy ehhez a végső célhoz igazíthasd az összes többit, és benne, mint egy nyugalmas kikötésben, örök nyugalomra lelj. Így aztán befejezvé a tanulmányaidat, nem volt már más, ami Itáliában tartóztatott volna, és éppen ezért már készültél a hazatérésre, amikor is a vágy, hogy Itáliát bejárd, ezt a szándékat megváltoztatta. És nehogy ez a dolog is terhedre legyen később, úgy döntöttél, hogy az első alkalommal megvalósítod, így kiváló utitársakat szerezve, mint a magyar Kendy Farkas és Kubinyi László, a cseh Nikodémus Vacetin, illetve az ausztriai Diedrich Márton, melyek és nemes ifjakat; kevéssel tavaly március elsején elindult megkezdted körutazásodat. Velencéből indulva hajóval mentetek a Fossa Claudiához,⁵¹³ innen szekereken értetek Ravennába, a Via Flaminia kezdetéhez. Ezután lementetek Picenóig, majd ó hogy láthassátok Perugiát valamint a Hannibál győzelme és a rómaiak vereségéről elhíresült Trasimenusi tavat, Toszkána irányába kanyarodtatok; ezután dél Itália felé fordultatok, és az umbereken, marruzinókon és a többi ottani népen keresztül magába Rómába is eljutottatok. Ezt megtekintve a Via Appián indultatok tovább és Puzzuolin, Baia-n és Campanián keresztül elértetek Nápoly városába, amely szépséges fekvése, és termékeny földjei miatt is a tartomány fő városa. S habár ez a város rendszerint mintegy a legtávolabbi állomás mindazoknak, akik Itáliát bejárják, ti nem elégedtetek meg ennyivel, hanem tovább utaztatok, és a szárazföldön, Picentinón, Lucanián és Bruttiumon keresztül egészen a Messinai szorosig mentetek. Itt, mikor láttátok, milyen szűk a szoros és milyen kicsiny távolság választ el benneteket Szicíliától, ráadásul Szkülilla és Kharübdisz híres szirtjei és sziklái is a szemetek előtt voltak, nem bírtatok ellenállni ekkora csábításnak, tüstént hajóra szálltatok és átkeltetek Szicíliába,

⁵¹³ A Pó-delta egyes ágait észak-déli irányban összekötő hét csatorna egyike.

Messina városába. Az áthajózás során pedig alig tudtátok csak kikerülni a szoros ellentétes áramlásait, illetve váltakozva összecsapó hullámain, és kis híja volt csak, hogy a dühöng örvények elnyelvén benneteket, nem igazoltátok be a régi meséket, és a hogyan a mondás tartja, a Szkülla karjaiba nem estetek, miközben el akartátok kerülni a Kharübdiszt. Messinából ezután Szürakúzába hajóztatok, ahol az srégi város, valamint Arethusa forrása, amelyben a legenda szerint Alphaeus a föld alá t nt, felettébb nagy gyönyör ségetekre és felüdülésekre volt. Végül pedig, hogy kíváncsiságotoknak maradéktalanul eleget tegyetek, az éles sziklákra települt Máltára is elmentetek, amit ma a vallás vitézei és a keresztény hit legelszántabb védelmez i laknak, ahonnan ugyanezek a katonák az elmúlt években er s lélekkel és hihetetlen bátorsággal verték vissza a támadó török erejét. Miután itt Valetta csodálatos hozzáértéssel, iparkodással és szorgalommal épült, minden ellenséges támadást kivéd új er dítéseit, valamint a lerombolt régi nyomait és nemkülönben az ostrom szembet n maradványait és jeleit alaposan megcsodáltátok, visszatértetek Szcíliába és Messinába, ahol gyors hajót béreltetek és a Pelórosz-foktól indulva balról megkerültétek Aiólosz szigeteit, majd hosszú és nehézkes hajózással Nápolyban kötöttetek ki. És hogy az i-re a pontot feltegyétek, megint Rómába mentetek, majd innen Sienába, utána pedig Firenzébe, ahol az összes Venus és kellemetesség lakozik. Miután ezt is megszemléltétek, Bologna felé vettétek az irányt, majd még a nemrégiben földrengés-sújtotta és alaposan elcsúfított Ferrarát is megnéztétek. Végül, négy hónappal azután, hogy elindultatok, épen és egészségesen visszatértetek közénk, Padovába.

Mostmár tehát b ségesen van okod az öröme, hiszen a tanulmányaid maguk is felszabadítanak immár, Itália pedig egyenesen arra biztat, hogy mihamarabb az édes hazába visszatérj. Ezt pedig annál szívesebben is teszi, mert úgy gondolja, tevékenységed számára kedvez és hasznos lesz. Minekután pedig látod, mennyire fel van szerelve fegyverekkel és férfiakkal, és különösen elszánt arra, hogy ezt a háborút, amit a török zsarnok, az egész kereszténység legb szebb ellensége a leggyalázatosabb és méltánytalanabb módon ellene indított, azt népeinek és vezet iknek egyetért szívével és lelkével végig folytassa, az ellenség számára pedig pusztítóvá és végzetessé tegye; és miután arra vágyik, hogy az összes többi keresztény nemzetet is rábírja arra, hogy ehhez a szükséges és igazságos háborúhoz csatlakozzanak, és vele szövetségben egyesüljenek; az t megillet hálát a legjobban akkor tudnád kifejezni, ha minden er ddel azon lennél, hogy hazánkfiak is, felemlékeztvén korábbi, si erényükre most végre serény lélekkel fegyvert fognának és az itáliaiak üdvös tanácsait és kéréseit sem vetnék meg. Megismerted Itáliát, ahogy mindják, sz röstül-b röstül, látod

mérhetetlen gazdagságát, látod bátor férfiai testi erejét, és lelküket, annyira, hogy úgy vélheted, most érkezett el az az idő, amikor az olasz jók énekelt:

Erény a téboly ellen

fegyverre kap, vívásuk röpke létszen

mert még az öli szellem

*nem halt ki az olasz szívben egészen.*⁵¹⁴

Ki ne követné szívesen az ilyen férfiakat, akik ilyen várakkal vannak felszerelve és ekkora reménység és erényesség munkálkodik bennük? Térj tehát haza, a jó szerencse kísérjen, és gondold azt, hogy minden dicsőséged és hírneved az üdvében és sértetlenségében nyugszik. Végezetül pedig, meggyőződésem, hogy ugyanolyan lélekkel és szeretettel maradsz irányomban, bármilyen helyre és bármilyen népek közé is keveredsz, mint amilyennel mindig is voltál, hiszen annak a szeretetnek és törődésnek is, amelyet irántad érzek, életem már jó előre megállapított és eltervezett vége szab csak majd határt, hiszen, ahogyan a szónok mondja:

*A derék férfiak barátságát az egész élet sem mulasztja el.*⁵¹⁵

⁵¹⁴ Petrarca, Daloskönyv, VI, 13-16. Molnár Imre fordítása.

⁵¹⁵ Iszokratész, Démonikoszhoz, I.

3.2.

Kovacsóczy Farkas beszéde

méltóságos Báthory István úrhoz, Erdély vajdájához

Velence, 1573. szeptember 1.

Az egykor élt nem jelentéktelen filozófusról, Arisztipposzról úgy tartja a fáma, kiváló fejedelem, hogy miután egy hajótörés a szürakúzai partokra sodorta, néhány emberrel, akik nem sokkal ezt követően hazájába, Kürénébe indultak, azt üzenté meg családjának, hogy csak olyan dolgokat küldjenek neki, amelyek birtokában egy hajótörött ember a partra úszhat. Ha az emberek ezt az elírást ma is annyira fontolnák meg, amennyire e komoly férfiú megfontolandónak tartotta, bizonyára többen lennének manapság is, akik a nemes bölcsészeti stúdiumokra íratkoznának be és szívvel-lélelkel végigcsinálnák azt. Ám amiként a történelemben csak keveseket lelhetünk, akik ily kitűnő lelkülettel voltak megáldva, úgy tetszik ki te, véleményünk szerint, e század kevés hűse közül, mint aki maga is a bölcsészet iránti töltben égett mindig, illetve másokat is rávett vagy rávezetett, hogy ezekre a kincsekre pályázzanak. Erre legékesebb bizonyíték a te unokaöcséd, akit még zsenge gyermekkorában küldtél a nemes tudományok eme vásárába. Méltóbbat önmagadhoz nem is cselekedhetél volna, és más dologgal jobban éveid sorát sem terjeszthetted volna ki. Abban a mély meggyőződésben tetted, hogy néhány évnyi e tanulmányokba fektetett munka után immár nem egy tanulatlan gyermeket, hanem egy érett és tehetségének minden ízében kiművelt ifjút láthatsz majd viszont, lelked legnagyobb örömére. S ha úgy is látnád, hogy ez nem teljesen az óhajod és szándékaid szerint valósult meg, mégis, kiváló műveltséged miatt is úgy gondold majd, hogy méltósággal és higgadtan kell ezt elfogadnod, hiszen nagyon is tisztában leszel azzal, hogy nem a te jószándékodnak, az idődnek, az életkornak, a földkerekség-szerre meglátogatott számos városnak és tanítómesternek volt híján, hanem a természetes készségnek, alkalmasságnak és akaratnak. De hogy e dolog lelkedben még mélyebb gyökeret verhessen és megerősödhessen, abban bízom (már ha beszédem elöl nem zárkózik el), bebizonyíthatom neked, hogy nagyon helyesen hajlottál erre a gondolatra, és döntésedet nem bántad meg, ahogy azt egyesek gondolják, valamint ez az ifjú sem csalta meg teljes mértékben a róla kialakított véleményedet. Hogy pedig alkalmasabban és bátrabban véghezvihessem ezt, arra kérlek és könyörgök neked, ó nagylelkű fejedelem, hogy tehetségem csekély és gyengécske erőt kegyelmed és jóindulatod fuvallatával támogasd és erősítsd meg.

Hasonlóan ahhoz, amit a filozófusok karvezet je, Platón szokott mondani az erényről ó vagyis ha testi szemmel, világos nappal látható volna, mindenkit a szeretetére csábítana ó kell nekem is most valamiképpen beszélnem; azaz ha az emberek olyan bölcsek volnának, hogy tetteik következményeit rögtön már a kezdeteknél ismernék, nem esnének oly gyakran a legnagyobb tévedések csapdájába, és inkább az egykori istenekhez hasonló életet élnének. Vagyis ha birtokában lehetnék akár Mómus híres ablakainak, akár az olyasféle házaknak, amelyet a római akart magának építtetni, s amelyben az épület minden eldugott zugát beláthatnánk, kétségtelenül megszabadulhatnánk az életünket nyomasztó gondok legnagyobb részétől. A szülők gyermekeik életét már az anyatejtől és a bölcsőtől kezdve a leghelyesebben rendezhetnék el, és a többi ember is ilyen biztonságban, mintha valamiféle Gügész gyűrűje támaszkodna, a lelkek legrejtettebb zugait is megismerhetné, és mindenféle zavartól mentes, teljesen nyugodt életet élhetne. Ugyanis, hogy mekkora veszélyt, gondot és aggodalmat jelent nap mint nap, akár közemberként mások rejtett és kiismerhetetlen erkölcsé, akár magánemberként sajátjaink változó és mintegy sötét árnyékba burkolózó természete, azt bárki megtapasztalhatja minden nap. Ezért van az, hogy a dolgoknak ebben a kiismerhetetlenségében, mintegy a sötétben tapogatózva keresünk ellenszert tudatlanságunkra, és ha a célba nem is találhatunk, mégis arra törekszünk, legalább ne történjen úgy, hogy vaktában lövöldözzünk. Ebben pedig világosan látszik, mi az oka annak, hogy terveinket csak igen ritkán láthatjuk beteljesülni, és ahogyan más dolgokban is, úgy életpályánk kiválasztásában talán még inkább, ahogyan mondani szokták, még a vakondnál is világtalanabbak vagyunk. Miután pedig ezt tisztáztuk, azt kell megnéznünk, mit hagytak ránk azok a mennyei lelkekkel felér bölcsek férfiak, akik megkísérelték, hogy fényt hozzanak a sötétségbe és az elmére boruló felhőket messzire elűzzék maguktól; az isteni gondolataikkal adunk súlyt és nyomatékot véleményünknek.

Azt kell tehát mindenekelőtt felidézni, hogy minden dologban a természetnek van a legnagyobb ereje, ezután pedig a szerencse következik; nem véletlen, hogy életpályánk kiválasztásában mindkettő, de különösen a természet a számottevő. Ha ugyanis valakinek születése pillanatában minden dolgok teremtetten Istene hibátlan természetet ad, az bizony már önmagában nem kis szerencsét jelent. Ugyanakkor, mivel ez a természeti erő sokáig rejtve marad bennünk, és csak az életkor és az idő elrehabilitálásával tud elbújni, sokan különféle segítséghez folyamodnak, hogy az élet kezdetétől fogva már megfelelő védelemben részesülhessen. Egyesek a csillagoktól kérnek tanácsot és gyermekeiket úgy hordják asztrológushoz, jóshoz, látóhoz és tapasztalt fiziognómushoz, mintha a Püthiához vinnék; mások egyszer en, ahogyan azt közönségesen az ismeretlenekkel szokták, megpróbálják

kitalálni, milyen adottságokkal rendelkezik az új családtag. Sokan vannak, akiknek elegendő lett az efféle praktikákból és a szokás ellenében inkább a saját fejük után mennek; nekem a bölcsök tanácsával megegyezően az a véleményem, hogy a gyermek életét, ahogy mondani szokták, már pólyáskortól kezdve helyesen kell alakítani, és a legnagyobb gonddal és figyelemmel arra kell törekedni, hogy azt, ahogy a bölcs mondja, önmaga természetének mércéjével mérjük. Mert amiként, ha a testet nézzük, senkinek sincs egyforma keze, és ezernyi különböző arcot láthatunk, ugyanez áll mindarra, amit maga a természet helyezett és vésett be minden egyes ember lelkébe. És ahogy különböző formájú és színű alakzatokat láthatunk, ugyanígy teszünk különbséget a lelkek között, amelyeket a természet mint egy tüzesvassal, eltérő ismertetjegyekkel bélyegzett meg. Vagyis, ahogy az orvosok is a különböző tüneteket különböző orvosságokkal kezelik, ugyanígy mi sem tévedhetünk, ha a természetünkkel egybevágó törekvésekre adjuk a fejünket. A világegyetemben uralkodó világos és ragyogó rend is erre készítet minket, hiszen ebben minden dolog természetes ösztönét és hajlamától hajtva törekszik a neki rendelt célra, és e sokféleségből csodálatos, szimfonikus összhangzat alakul. Kövessük tehát mindannyiunk közös szülőt, legjobb és legbiztosabb vezetőnk, a természetet, mint valamiféle istent, akinek sugallatait és jelzéseit nem szabad lenézniük vagy semmibe vennünk. Minden emberi igyekezet és mesterség csupán a szolgálója, vagy versenytársa neki, akiket ugyanúgy irányít, lát el tanáccsal és útmutatással, mint egy mester. És Herkulesre, nem tudom, mire jutottak volna akár eddigi, vagy otthoni tanulmányaink, akár állandó, kimeríthetetlen fáradozásaink, ha az isteni gondviselés az ezekre való csecsemőkortól meglévő csodálatos hajlamot és ösztönt nem ültette volna el a halandók lelkében.

Ha pedig végigtekintünk életünk folyásán, alig találhatunk olyan szakaszt benne, amikor nekünk is teljében lennénk, de önmagunkkal is tisztában volnánk; az ész uralmát többnyire elutasítjuk, kivéve talán negyven éves korunkat, ahogyan azt a filozófusok fejedelme Arisztotelész is állítja, amikor a férfierő lankadásával a lélek erejének kiteljesedését tapasztaljuk. Ha tehát az egész addig terjedő életkor szinte csak sorozatos tévedésekből áll, közülünk hányan tudnának bármiféle eredményt is elérni, amennyiben a természet ezeket a védőeszközöket és mankókat megvonná tőlünk? Bátran állíthatom, hogy természetes ösztön, hajlam és készítés nélkül egyetlen nagy és emlékezetes tettet sem tudtak volna véghezvinni sem a hősök, a csak dicséretre méltó kiváló férfiak, sem azok a nők, akiket jellemük miatt valaha is hírnév ragyogott körbe. Hiszen ahogy egy kövér és zsíros földben kevés műveléssel is kivirágzik a vetés, addig egy olyanon, amely pusztá, és ettől a természetes áldástól megfosztott, semmilyen munka és iparkodás nem győzhetik. Azonkívül, ahogyan

Arisztotelész nem másnak nevezi a törvényt, mint űgy gerjedelem nélküli tiszta észnek,⁵¹⁶ úgy akik ennek oltalmával és irányításával élnek, azokat egyszersmind a tévedhetlen törvény vezeti méltányos tanácsaival; és szerintünk ugyanígy mindazokat, akik romlatlan természetük ösztönzését követik, annak a hatalmas és jóságos Istennek a bölcsessége és gondoskodása vezérli, akit l a halandókat egyfajta feloldhatatlan köteléssel egybef z nemzetségeink is erednek. Akik viszont ezt a természeti törvényt semmissé teszik, elvetik, és az emberek útmutatását el bbrevalónak vélik, azok úgy járnak, ahogy a mondás is tartja: néznek csupán, de nem látnak. Azután a delphoi-i jós is önmagunk ismeretére tanít, vagyis testi és lelki er nk megismerésére, a természettel való szembeszállást pedig a legbölcsebbek mi másnak nevezték, mint gigászok módjára az istenek elleni lázadásnak? S látható végül, hogy a halhatatlan istenek mindenkinek lehet ségeihez szabott eszközöket adtak a kezébe, amib l egyértelm en kiviláglik, hogy a természet mindennel ellátott bennünket, és csupán gyakorlásra és kitartásra van szükségünk, ahogyan a földnek m velésre, a vasnak köször re, az aranynak pedig t zre és sz r re.

Ha pedig erre most valaki azt kérdezné, úgy vélem-é, hogy az éppen világra jött gyermekeket csupán a saját természetükre kell bízunk és csak ki kell ket tennünk, mintha torzszülöttek lennének, arra azt felelném: a legkevésbé sem. Ez felettébb kegyetlen, istentelen és több mint állatias tett lenne; hiszen még a medvék is formátlan és nyers bocsait, a természet csodálatos gondoskodása folytán, folytonos nyalogatással alakítják és tökéletesítik: mi akkor vadabbak és istentelenebbek lennénk náluk? Aztán meg, egy gyereket hogyan nevelhetne bárki is, ha nem ismerné? Mivel látná el? Milyen csemegékkal kedveskedne neki? Hiszen megtanított minket a természet, mondhatnád, van b ségesen tej, vannak takaróink, van lágú és könny pólyánk. Persze. De ezek csak a testi szükségletek. Hogyan fogsz gondoskodni az isteni szellem kicsiny darabkájáról, a lelkér l, amely maga is, kiszakítva az isteni elméb l, folytonos éhségt l és szomjúságtól szenved? Vagy talán egy afféle déloszi kakasherél re lenne szükségünk, aki mint a tojásokat, a gyermekek természetét is megállapítja, és az el írásaihoz igazítsuk törekvéseinket? Egyrészt ilyen nem létezik, másrészt, ha a gyermekek lelkét nem úgy gondozzuk, ahogy azt ildomos, elferdítjük ket. Magyarán: tudjuk, hogy valamit tennünk kell; azt viszont nem, hogy mit. Ugyanakkor azt tanultuk a bölcsekt l, hogy nincs annál biztosabb és egyszer bb út, mint ha a gyermekekben már pólyáskoruktól kezdve, játékosan és könnyedén elültetjük az irodalom els csíráit, hogy azt szinte a dajka tejével együtt (akikr l Khrüszipposz ezért mondja azt, hogy okosnak kell lenniük) kezdhessék

⁵¹⁶ Politika, III, 1287a

magukba szívni. Hiszen ha legegyszerűbben csak azt tanuljuk meg, hogyan utánozzuk mások beszédét, és csak miután sok évet eltöltöttünk dajkáink ölében, teszünk szert önálló észjárásra és gondolkodásmódra, akkor nem kevés hasznunkra lesz, ha rögtön gyermekkorunk kezdetén elkezdjük ez efféle tanulmányokat, és szert teszünk azokra az ismeretekre, amelyeket később sem hagyhatunk veszni, hanem a tudománnyal gyarapítanunk kell, hogy azokból mintegy az erény éneke szólaljon meg. Napnál is világosabb valamennyiünk előtt, mekkora érdemet, ékességet és segítséget jelentenek az efféle kora-gyermekkorban elkezdett stúdiumok teljes hátralevő életünkben. Egyként hasznunkra lesz ugyanis és legnagyobb gyönyörűségünkre, akár úgy döntünk, hogy természetünket követve, hogy megmaradunk az irodalmi pályán, akár a tábori, katonai életre szánjuk el magunkat egy rövid táv teljesítése után. Ha tehát nem sokkal ezután, miután elérkezett az ideje, a természetünk mintegy elszökken addigi rejtekből és nógatással vagy erővel más tanulmányokra serkent, akkor kötelességünk hívására tiszta hangon felelnünk és kinyújtott kezét megragadnunk, annál is inkább, mivel szükségszerű, hogy akaratának engedjünk, és a mérleg nyelvét a megfelelő irányba billentsük. Ha e szerint járunk el, akkor nem hiába fecsérelnék az időket az iskolában, ahogy a nép tartja, hanem onnan az élet minden helyzetére alkalmas fegyverzettel és tudással jövünk majd ki. Tegyük hozzá, hogy ha már kinntünk a gyermekkorból, és nem való hozzánk az írka, a penna és a könyvek; legyen csak lovunk, fegyverünk, legyen ellenség és szóljon a kürt: ha a természet a vezérünk, mi hiányozhat nekünk? Bizony, a természet támogatásával a fegyverrel is könnyebben bánunk, jobban üljük meg a lovat, jobban vívunk, hamarabb vágjuk le az ellenséget és gyakrabban térünk vissza győztesként a csatából, és általában minden katonai feladatot könnyebben látunk el. A legnagyobb szónok kiváló és emlékezetes mondása volt: *a természet az embereket mintegy vihar hajtja a különféle tudományokra, amiben azok mint egy sziklában kapaszkodnak meg*. Ennek megfelelően sokaknak egy pillanat alatt szárnyal egekbe a dicsőségük, és hamarabb térnek haza egy győztes sereggel és vezetnek több diadalmenetet, mint mások egész életükben, mivel ezek a természetük ellen és erőltetetten szánták el magukat erre a mesterségre, és ennek megfelelően elvértve olvashatunk róluk bármi emlékezeteset.

Ezt a szépreményű ifjút tehát rá kell bízni a saját lelkére, démonára és génuszára, és mintegy vissza kell helyezni saját természetének kebelére. Ahogyan maga is mondta ugyanis, nem sziklából vagy fából van faragva; van teste, lelke, a szelleme és az érzékei vezérlik, és még ha nem is emelkedett ki tanulmányosságával, azért nem kell teljesen lenézni. És ha természete a katonáskodásra ragadja is, nem könnyű és felszínes tanulmányok várnak rá, hiszen ha a vitézi életrel is van némi örökölt és közönséges tudása, mégis, ahogy mondja, nagyobb hasznára

lesz majd, ha megismeri, hogy a hadvezérek adott helyen és időben, milyen taktikát alkalmaztak bölcsen, vagy milyen nem, hiszen szinte valamennyi dologban kevesebbet számítanak a szabályok, mint a tapasztalatok. És ahogyan a mi békésebb tanulmányainkban is van az ismereteknek egy behatárolt köre, amit *ἐνκυκλοπαίδια*-nak nevezünk, ugyanígy a hadi és katonai tanulmányokban is van egy hasonló; és keveseknek adatik csak meg, hogy elkezdik a katonáskodást és rögtön fővezérek lesznek, hacsak korábban nem járták végig az alsóbb fokozatokat és nem szereztek kiváló alapokat ezekben a tanulmányokban. Akik pedig erre adják magukat, azokat nagyra kell értékelnünk; szeretnünk és minden erőnkkel támogatnunk kell; végül pedig azért is meg kell becsülnünk, mivel közönségesen szinte semmi sem szebb és elfogadottabb az emberi természet szemében, illetve a dicsőség megszerzésére sincs alkalmasabb annál, mint amikor valaki lelkét és idejét a katonáskodás csodálatos tudományára fordítja.

De ideje már vitorláimat bevonnom és beszédem összegzését arra irányítanom, hogy megmutassam neked, legbölcsőbb fejedelem, hogy te, unokaöcséd nevelése és taníttatása során mindazon dolgokból, amelyeket korábban felsoroltam, semmit nem mulasztottál el. Mindnőgyanis atyja, Báthory András fivéred, ez a mindenfajta erénnyel ékes férfiú az idő előtti haláltól elragadva örökre lehunyta szemét, akkor te ezt az ifjút páratlan szeretettel és jóindulattal sajátjaid közé fogadtad és oltalmad alá vontad, és ahogy az illő is volt, tüstént alkalmas és tanult férfiakra bíztad, hogy kitanítsák és kineveljék. Ezután azonban nem elégedtél meg az otthoni tanulmányokkal, amelyekre gyermekként fogékonynak mutatkozott, hanem, miután megvizsgáltad jellemét és meggyőződéstől taníthatóságáról, a tudományok itteni forrásához és szentélyébe küldted. Itt pedig immár három és fél esztendő telt el, és mindazokban a művészetekben, amelyek jellemének és nemének megfeleltek, nem csekély előrelépést ért el, amihez ráadásul egy másik nyelv és kultúra megismerését is társította; és úgy történt, már csak az maradt hátra, hogy miután föltártad természetének hajlandóságát és vonzalmát, te magad is ezt támogasd és jóindulatú beleegyezésedet add hozzá. Ennél méltóbbat fennkölt lelkedhez és bölcsességedhez, mely benned a legfőbb, nem is cselekedhetnél volna. Eldönteni ugyanis, hogy az életben mi a tisztességes és mi a hasznos; mi az, ami mindenki számára, akár közemberként, akár magánemberként megengedhető, és mi az, ami elvetendő: erre csak valamiféle isteni bölcsesség képes, amely a te jellemednek sajátja. Azonban erényeidnek ezekről a legfőbb és valódi hirdetőiről mások beszéljenek többet, és ünnepeljenek téged, nem afféle márványba faragott dicséretekkel, hanem élő és hangos szóval, amelynél szebb muzsikát Themisztoklész sem ismert.

Átláttad tehát az ifjú természetét, és nem akartad vágyát sem megtörni, sem kisebbiteni azzal, hogy továbbra is ezekre a tanulmányokra szorítod kénytelen-kelletlen, ellenben bölcsen úgy határoztál, hogy arra a fajta életre irányítod, amire természetes hajlama és vágyai is zik, s t, ahová maga a sors is szólítja. Arra még Akhilleuszt is, ahogy azt bizonyára hallottad, rá lehetett venni, hogy n nek öltözzön és tettesse magát, de semmiképp nem lehetett volna rábírní, hogy a természetüket is utánozza; ugyanígy ezt az ifjút sem lehet a bölcsészet karámjában és sorompói közt tovább tartóztatni, miközben természete napról napra er sebben ösztökéli. Látszik rajta, hogy fülében már éjjel-nappal csak a katonák zsivalya, a fegyverek csörgése, a lovak nyerítése és a kürtök harsogása cseng, ahogyan az is, hogy az oly számos családi példa és a te ragyogó haditetteid még éjszakai álmából is felserkentik. Az is könnyen belátható, milyen megfontoltan és bölcsen cselekedtél akkor, amikor úgy döntöttél, hogy a tanulmányokkal együtt az égövet és az országot is lecseréled, és hazaszólítod t. Nagyon jól tudod ugyanis, hogy minden olyan dolognak a maradéktalan és tökéletes kiteljesedését, amelyet egy másik vidék szül, csak ugyanazon a helyen lehet elérni, míg az ismeretlen élvezetek károsítják leginkább a lélek erejét, azonkívül a járványok is ott bújkálnak mindenfelé, és igen nehéz anélkül kijönni a malomból, hogy az ember ne liztezné be magát. Emberemlékezet óta csak igen kevesekr l tudunk ugyanis, akik miközben elhaladtak eme virágzó sziget, vagyis az ifjúságuk mellett, ellen tudtak volna állni a szirének kifinomult és lágy énekének, azaz a gyönyörök csábításának, amely az embereket a végromlásba szokta dönteni.

Ezért tehát, miután mindez világos és egyértelm számodra, nagylelk séged és a családod iránti szereteted miatt sem kétlem, hogy Orpheusza lesz neki mostmár, vagyis megtalálod az útját, amin elvezetheted t az aranygyapjúig, ti. minden erény és dics ség ama csúcsáig, amelyet te magad már meghódítottál. Erényeid hatalmas kórusához is méltóan cselekszel, ha a most hozzád visszatér t atyai jóindulattal fogadod és nagylelk szeretettel veszed körül. Olyan ifjút látsz ugyanis viszont majd, aki, ha természetéd nézed, leginkább katona, vagyis emelkedett és nagyratör jellem; ha nemzetét és hazáját tekinted, tiszta magyar, pannon a lelke velejéig, tudniillik mindazokkal a képességekkel felruházott, amelyek birtokát mintegy örökös jogon a magunkének tartjuk; ha pedig nemzetségét nézed, atyádra hasonlít leginkább, aki a ti ragyogó dics ségetekre áhítozik, s aki saját bevallása szerint semmit sem tartana kívánatosabbnak és szerencsésebbnek, mint hogy a te kezéd alatt vitézkedhessen és t rje Mars nehéz fáradalmait, hogy a te tetteid figyelhesse és a te képmásod lehessen, ahogy mondják, egy az egyben, minden egyes cselekedetében. Herkulesre, eme legjobb szándékának, hajlamának és ég vágyakozásának, ismervén jellemed, soha nem állnál az útjába. Én bizony

nem csak azért táplállok fel le a legnagyobb reményeket, mert a jótól és er st l er s születik, és az erények ekkora otthoni ragyogása egy ilyen nagy becsvágy beteljesítését csak segítheti, hanem azért is, mert ismerem jellemét, és abban a nemes lélek tüzeit látom, amelyek a legnagyobb reményekre jogosítanak; és meggy z désem, hogyha ezek a tüzeckék, a kiváló léleknek ez az ereje és a magasztos dolgok iránti hevülete, akár saját hibájából akár mások vétkéb l kifolyóan nem hagynak alább benne, akkor nem csupán nevednek, de határtalan hírnevednek és dics ségednek is az utóda és örököse lesz egykoron.

Imagines Deorum qui ab antiquis colebantur, in quibus simulacra, ritus, caerimoniae, magnaue ex parte veterum religio explicatur.

Olim a Vincentio CHARTARIO Rhegiensi ex variis auctoribus in unum colectae, atque Italica lingua expositae, nunc vero ad communem omnium utilitatem Latino sermone ab Antonio VERDERIO, domino Vallispruatae etc. expressae atque in meliorem ordinem digestae
Lugduni, apud Stephanum Michaelem, 1581.



VI. Parcae iuxta Platonem aequalibus inter se intervallis in throno sedent, vestibus albis amictae, capite coronato ad Sirenum harmoniam canentes, omnes fusum quemdam adamantinum, qui ambos polos attingit, perque matris Necessitatis genua transit tractantes, Clotho dextera, sinistra Atropos, ambabus manibus Lachesis. (p.203.)



VII. *Nemesis alata effingebatur supra rotam, manu gubernaculum tenens. Interdum eadem una manu fraenum, altera mensuram cubiti tenebat.* (p. 307.)



VIII. *Cetus effingebatur puer florentis aetatis, formosus, crinibus sparsis zephyro, novaculam in manibus tenens. (p. 316.)*

Források és irodalom

I. Források

1. Régi Nyomtatványok

a)

De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlio creati Vaivodae Transsilvaniae Wolfgangi Kovacciocii Pannonii oratio. Venetiis, 1571

Oratio in discessum Martini Berzevicei Pannonii, ex studio Patauino in patriam. A Volfgango Kovaciocio Pannonio conscripta. Patavii 1572

Volfangi Kouaciocii Pannonii ad illustrissimum dominum d. Stephanum Batorium de Somlio, vaiuodam Transilvaniae oratio. Venetiis, kal. Septemb. 1573

De administratione Transilvaniae dialogus, adiecta est ad maximum et victorem Poloniae regem gratulatio, Claudiopoli Transylvanorum, 1584

Ad ordines equitum in electione novi regis in conventu Varsoviensi, Cracoviae, 1587

b)

Nicolai Machiavelli Princeps ex Sylvestri Teli traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum contra tyrannos, Basileae, ex officina Petri Pernae, 1560; 1580

Francisci Guiccardini patricii Florentini Historiarum sui temporis libri viginti, ex Italico in Latinum sermonem nunc primum et conversi et editi, Caelio Secundo Curione interprete, Basileae, ex officina Petri Pernae, 1566

Primarium de coelo et terra institutionum libri tres ad illustrissimum principem ac dominum dominum Stephanum Batorium de Somlio, Vaivodam Transsilvaniae etc. Recenter diligentissime constructii sphrasi artis propria et methodo nova, facili ad familiarem docendi pariter ac discendi modum captumque tyronum aptissima Valentino Naiboda authore, Venetiis Anno saluferi partus 1573

Ioh. Michaelis Bruti Selectarum epistolarum libri V, De historiae laudibus sive de certa via et ratione qua sunt rerum scriptores legendi liber I, Praeceptorum conjugalium liber I, Cracoviae, typis Andreae Petrocovii, 1583

Nicolai Machiavelli Florentini Disputationum de republica, quas Discursus nuncupavit libri III, ex Italico Latini facti, Mompelgarti, 1591

Bethlen Farkas, Historia de rebus Transylvanicis, seu historiarum Pannonico-Daciarum libri XI ab anno 1525 usque ad annum 1609, Keresd, 1687

Johannis Michaelis Bruti opera varia selecta, nimirum epistolarum libri V. De historiae laudibus sive de ratione legendi scriptores historicos liber, Praeceptorum conjugalium liber, epistolis et orationibus compluribus editione Cracoviensi auctiora, Berolini, sumptibus Joh. Michael Rüdigeri, Ulrichus Liebpertus, 1698

Specimen Hungariae litteratae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum.. accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis, Francofurti et Lipsiae, 1711

Alexius Horányi, Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, pars II, Viennae, 1776

Nemes Nógrád Vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése III, Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1826.

Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte nach authentischen bis jetzt unbekanntem oder unbenützten Quellen und Urkunden bearbeitet von Anton Kurz, Kronstadt, 1840.

2. Levéltárak, kéziratok források

Haus- Hof- und Staatsarchiv, Bécs (HHStA)

Polen I

Türkei I

Ungarische Akten

Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften und Alten Drucken (ÖNB)

Cod. SN. 1912 ó Kovacsóczy Farkas feljegyzései

Cod. 9708 ó Album Amicorum Blotii

Cod. 9737z/14-18 ó Collectio Epistolarum Blotii

Egyházmegyei Levéltár, Győr (ELGy)

Kolozsvári Nemzeti Levéltár

Arhivele Na ionale, Direc ia Jude ean Cluj, Cluj-Napoca (DJAN)

Fond Familiar Bálintith

Fond Fideicomisionar Jósika

Fond Familiar Teleki (Széki)

Mike Sándor gyűjtemény

Archiwum Głowne Akt Dawnych, Warszawa (AGAD)

- Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Veress Endre-gyűjtemény (MTA Veress)
Ms 459 1-30 Adalékok a magyar-olasz kapcsolatok történetéhez
Ms 420/I-III Báthory István erdélyi és lengyelországi kancelláriája
Ms 421 Báthory István kiadatlan levelei (1575-1587) ó Pótlékok a Báthory-levelezéshez
Ms 428 Berzeviczy Márton levelezése (1560-1590)
Ms 434/12 Magyar levelek Blotz Hugó bécsi könyvtárigazgatóhoz
Ms 439/1-17 Erdélyi és magyarországi kisebb történeti művek
Ms 425/I-VIII A Kornis-család oklevéltára (I. 1600-ig)
Ms 478/I-III Magyar élet Lengyelországban
Ms 432 Szamosközy István kiadatlan feljegyzései (pótlások Ms 466/1)
Ms 435 Vegyes oklevéltár (1527-1849)
Ms 433 Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576-1605)

3. Kiadott források

- Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1566 ad annum 1600 (1566-1575), a cura di Martellozzo FORIN, Antenore, Roma-Padova, 2007
Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579-1613), colligit et edidit Andreas VERESS, Budapest, 1921
Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmanna wielkiego koronnego I-IV (1553-1588), Warszawa ó Kraków, 1904-1948
BARABÁS Samu, Portai följegyzések a XVIIik századból [1591-1592], Történelmi Tár, 1881, 173-180.
Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I-II, s.a.r. VERESS Endre, Kolozsvár, 1944
Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581-1585), s.a.r. VERESS Endre, Budapest, 1948
Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591-1618), s.a.r. VERESS Endre, Budapest, 1906
Christophori Varsevicii opuscula inedita ad illustres viros epistolae, caeteraque documenta vitam ac res gestas ipsius illustrantia, collecta ac edita a Theodoro WIERZBOWSKI, Varsoviae, Typis Josephi Bergeri, 1883
Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei i rii-Române ti I-XI, publicate de Andrei VERESS Bucure ti, Cartea Româneasc , 1929-1938
Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de HURMUZAKI, Volumul 3, Partea 2 (1576-1600), Bucure ti, Socec, 1888.
Andreas Dudithius, Epistolae I-VI, szerk. Lech SZCZUCKI ó Tibor SZEPESY, Budapest, Akadémia-Argumentum, 1992-2005
Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I (1569-1581); II (1582-1602), s.a.r. FEJÉR Tamás-RÁCZ Etelka-SZÁSZ Anikó, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2003, 2005

Az erdélyi káptalan jegyz könyvei I (1222-1599), s.a.r. BOGDÁNDI Zsolt ó GÁLFI Em ke, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2006

Erdélyi Országgy lési Emlékek I-XXI, kiad. Szilágyi Sándor, Budapest, 1875-1898

Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory I-II (1571-1613), colligit et edidit Andreas Veress, Kolozsvár, 1911

Erdélyi Történelmi Adatok I-IV, szerk. Gr. Mikó Imre, Szabó Károly, Kolozsvár, 1855-1892

Kovacsóczy Farkas a Báthoryak kancellárja levelezése 1577-1594, kiad. SZÁDECZKY Lajos, Történelmi Tár 1892, 681-700; 1893, 33-52; különnyomat, Budapest, Athaeneum, 1893.

Gyulaffy Lestár történelmi maradványai, közli SZILÁGYI Sándor, Történelmi Tár, 1893, 109-121; 193-231

Erdély és a Szentszék a Báthory-korszakban. Kiadatlan iratok (1574-1599), kiad. KRUPPA Tamás, Szeged, 2004 (Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez)

Monumenta Antiqua Hungariae I-IV (1580-1600), s.a.r. Ladislaus LUKÁCS S. J., Roma, 1976-1987.

Matriculae et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, vol. I. Padova 1264-1864, colligit et edidit Andreas VERESS, Kolozsvár-Budapest, 1915

Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 16, Ghymes Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540-1572, kiad. MAJER Fidél, Budapest, 1866

MHHScript 21; 28; 29, Szamosközy István történelmi maradványai I-III, kiad. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1876-1877

MHHScript 30, Szamosközy István történelmi munkái IV ó vegyes följegyzések, kiad. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1880-1892

MHHScript 31, Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból 1, s.a.r. SZABÓ Károly, Budapest, 1881, 1-47

MHHScript 33, Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból 2, s.a.r. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1894, 3-80

MENCSEK Ferdinánd, Blotz Hugó levelezése a magyarokkal, Történelmi Tár, 1907, 199-227

MENCSEK Ferdinánd, A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátjaival (1571-1574), Erdélyi Múzeum, 1910, 22-50

Monumenta Poloniae Vaticana Tomus IV, I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578-1581, edidit Ludovicus BORATY SKI, Cracoviae, 1915

Monumenta Poloniae Vaticana tom. V, Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581-1585 a Ludovico Boraty ski P. M. collecta, pars I 1581-1582, ediderunt Edward KUNTZE et Czesław NANKE, Cracoviae 1923-1933

Antonio Possevino della Compagnia di Gesù, Transilvania (1584), a cura di Andrea VERESS, Kolozsvár-Budapest, 1913

RADVÁNSZKY Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, Budapest, 1879.

Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes 1576-1586, descripsit et edidit Andreas VERESS, Budapest, 1918

Scriptores Rerum Hungaricarum Minores I-II, ed. Martinus Georgius KOVACHICH, Budae, 1798

Stanisłai Rescii diarium 1583-1589, edidit Ioannes CZUBEK, Archiwum do dziejów literatury i o wiaty w Polsce XV, Kraków, 1915

Jan SYGASKI T. J., Korrespondencya ksi dza Jakóba Wujka z W grówca z lat 1569-1596, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 44 (1917), 296-360; 45 (1918), 125-160; 46 (1920), 1-110

Synopsis legatorum a latere, legatorum natorum, nuntiorum ordinariorum et extraordinariorum í . in Polonia terrisque adiacentibus 1073-1794, a Theodor WIERZBOWSKI, Romae, typis Elzevirianis, 1880

SZABÓ Károly, XVI. századi magyar tudósok levelei, Történelmi Tár 1881, 470-493

Szamosközy István történetíró kézirata (Magyar nyelv kortárs feljegyzések Erdély múltjából), szerk. E. ABAFFY Erzsébet-KOZOCSA Sándor, Budapest, 1991

Wiersze polityczne i przepowiednie satyri i paskwile z XVI wieku, zebrał wydał Theodor WIERZBOWSKI, Warszawa, 1907

4. Szövegkiadások

Desiderius Erasmus Roterodamus, *Colloquia*, ASD I-3, ed. L-E. HALKIN-F. BIERLAIRE-R. HOVEN, North-Holland, Amsterdam, 1972

Isocrates, vol. I, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, 1928

Justus Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, ed. Wolfgang WEBER, Hildesheim, Olms, 1998

Kovacsóczy Farkas, *Dialogus de administratione Transylvaniae*, Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus, szerk. Ács Pál és Jankovics József és Keszeghy Péter, Budapest, Balassi, 1998, 652-686

Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, a cura di Giorgio INGLESE, Einaudi, Torino, 1995

Zrínyi Miklós prózai művei, szerk. Kovács Sándor Iván, Budapest, Zrínyi, 1985

5. Fordítások

Arisztotelész, *Metafizika*, ford. Halasy-Nagy József, Szeged, Lectum Kiadó, 2002 (első kiadás: Budapest, 1936)

Arisztotelész, *Politika*, ford. Szabó Miklós, Budapest, Gondolat, 1984

Bethlen Farkas, Erdély története III (VI-VII. könyv), ford. BODOR András; IV (VIII-IX. könyv), ford. KASZA Péter, S. VARGA Katalin; Budapest-Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó, erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 2006

Marcus Tullius Cicero válogatott művei, szerk. HAVAS László, Budapest, Európa, 1974

Rotterdami Erasmus, *Beszélgések a keresztény vallásról*, ford. PETNEHÁZI Gábor, Szeged, Lazi, 2012

Humanista történetírók, szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977

Janus Pannonius és magyarországi humanisták, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982

Niccolò Machiavelli művei I-II, ford. IVÁNYI Norbert, KARINTHY Ferenc, LONTAY László, LUTTER Éva, SZÉKÁCS Vera, Budapest, Európa, 1998

6. On-line adatbázisok, bibliográfiák

<http://www.arcanum.hu/oszk/>

<http://books.google.com/>

http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm

<http://epa.oszk.hu/>

<http://eresie.it/it/Home.htm>

<http://www.estreicher.uj.edu.pl/>

<http://www.jstor.org/>

<http://mek.oszk.hu/>

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>

<http://www.philological.bham.ac.uk/bibliography/index.htm>

<http://plato.stanford.edu/contents.html>

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/inventarium-de-operibus/ch02.html>

<http://thelatinlibrary.com/>

<http://www.treccani.it/>

II. Szakirodalom

ALMÁSI Gábor, A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében, *Aetas*, 2005/3, 5-37

ALMÁSI Gábor, Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584), *Századok*, 139 (2005), 889-922; 1131-1157

ALMÁSI Gábor, Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai, *Századok*, 140 (2006), 1405-1441

ALMÁSI Gábor, A vallásos különút lehet ségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionizáció, *Aetas*, 2008/4, 5-23

ALMÁSI Gábor, *The uses of humanism: Johannes Sambucus (1531-1584), Andreas Dudith (1533-1589) and the republic of letters in East Central Europe*, Brill, Leiden, 2009

Gábor ALMÁSI, *Constructing the Wallachian other in the late Renaissance = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010, 91-129

ALMÁSI Gábor, *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, L'Harmattan, Budapest, 2010, 33-67

Sydney ANGLO, *Machiavelli: the first century*, Oxford Univ. Press, 2005

Antitrinitarism in the second half of the 16th century, ed. Róbert DÁN ó Antal PIRNÁT, Budapest-Leiden, 1982

BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Balassi, Budapest, 1998

- BALÁZS Mihály, Celio Secundo Curione e la riforma in Transilvania = L'èredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Universitas, Budapest, 2004, 147-154
- Mihály BALÁZS, Einflüsse des Baseler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit, hg. Volker LEPPIN-Ulrich A. WIEN, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2005, 143-153
- BALÁZS Mihály, Felekezeti és fikció. Tanulmányok a 16-17. századi irodalmunkról, Balassi, Budapest, 2006
- BALÁZS Mihály, A hit íráshallásból leszön. Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században = Felekezeti és fikció. Tanulmányok a 16-17. századi irodalmunkról, Balassi, Budapest, 2006, 11-37
- BALÁZS Mihály, Radikális dogmakritika és fikciós lelemény Jacobus Palaeologus műveiben = A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Szegedy-Maszácz Mihály, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 296-309
- A. Enzo BALDINI, Per la Biografia de Francesco Piccolomini, Rinascimento, 1980, 389-421
- A. Enzo BALDINI, La politica etica di Francesco Piccolomini, Il pensiero politico XIII (1980), 161-185.
- BÁRTFAI SZABÓ László, A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története, Esztergom, 1910
- BARTÓK István, A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 1987, 135-158
- BARTONIEK Emma, Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (kézirat gyanánt; s.a.r. Ritoók Zsigmondné), Budapest, 1975
- Henryk BARYCZ, Myśli i legenda Machiavella w Polsce w. XVI i XVII, Nauka i Sztuka II/2 (1946), 163-187
- Leonyid BATKIN, Az itáliai reneszánsz, Gondolat, Budapest, 1986
- BENDA Kálmán, A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században, Budapest, 1937
- BENDA Kálmán, Habsburg-politika és rendi ellenállás, Történelmi Szemle (1970), 404-427
- BENDA Kálmán, A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára, Helikon 17 (1971), 322-329
- BENE Sándor, Az érény Múzeuma. Az irodalmi és politikai nyilvánosság humanista modellje, Beszélő, 1999/7-8, 166-181
- BENE Sándor, A történelmi kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétikában: a kora-újkori modell, Ikt, 2001, 285-315
- BENE Sándor, Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon = Hatalom és kultúra. Az V. nemzetközi hungarológiai kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai, szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004, 8-29
- BENE Sándor, Esztétikátörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása, BUKSZ, 2007, 51-64

- BENE Sándor, *Rimay vindicatus* (Rimay János Justus Lipsiushoz írott levelér l) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 139-189
- BÍBOR Máté János, *Gyulaffi Lestár Erdélyben = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. A kolozsvári Babe -Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia el adásai, szerk. BALÁZS Mihály-GÁBOR Csilla, Egyetemi M hely Kiadó-Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2007, 495-508
- Francesco BOTTIN, Giacomo Zabarella: la logica come metodologia scientifica = *La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità*. *Atti del Colloquio internazionale in memoria di Charles B. Schmitt* (Padova, 4-6 settembre 2000), a cura di Gregorio Piaia, Editrice Antenore, Roma-Padova, 2002, 33-57
- Francesco BRUNI, Sperone Speroni e l'Accademia degli Inflammati, *Filologia e letteratura* 13 (1968), 24-71
- Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611)*. Studi e documenti, Sansoni, Firenze, 1970
- Domenico CACCAMO, *Conversione dell'Islam e conquista della Moscovia nell'attività diplomatica e letteraria di Antonio Possevino = Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973, 167-192
- Delio CANTIMORI, *Eretici italiani del Cinquecento*. Ricerche storiche, Sansoni, Firenze, 1967 (els kiadás: 1939)
- Marcia L. COLISH, *Cicero's De officiis and Machiavelli's Prince*, *The Sixteenth Century Journal* 9 (1978), 80-93
- Virginia COX, *The Renaissance dialogue. Literary dialogue in its social and political contexts, Castiglione to Galileo*, Cambridge University Press, 1992
- CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest, 1894
- CSORBA Tibor, *A humanista Báthory István*, Budapest, 1944
- Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hg. Wilhelm KÜHLMANN-Anton SCHINDLING, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2004
- Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*, hersg. Bodo GUTHMÜLLER ó Wolfgang G. MÜLLER, Harrassowitz, Wiesbaden, 2004
- Diskurse der Gelehrtenkultur in der frühen neuzeit*, hrsg. Herbert JAUMANN, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2011
- Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. A kolozsvári Babe -Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia el adásai, szerk. BALÁZS Mihály-GÁBOR Csilla, Egyetemi M hely Kiadó-Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2007
- ERD SI Péter, *Fejedelem, udvar és jezsuiták az 1588-as medgyesi országgy lésen*, *Jelenkor* 2001 (44), 573-585
- ERD SI Péter, *A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, L'Harmattan, Budapest, 2010, 77-109
- ERNUSZT Johanna, *Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius*, Budapest, 1943
- Étienne Báthory, *roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Kraków, 1935

- Felix GILBERT, *The Concept of Nationalism in Machiavelli's Prince = Studies in the Renaissance*, vol. 1 (1954), 38-48
- Felix GILBERT, *Machiavelli and Guicciardini: Politics and History in Sixteenth-century Florence*, Princeton Univ. Press, 1965
- Donald GILMAN, *The Reconstruction of a Genre: Carolus Sigonius and the Theoretization of Renaissance Dialogue*. Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis, ed. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, Binghamton, New York, 1991, 345-355
- Carlo GINZBURG, *Il nicodemismo: Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del 1600*, Torino, Einaudi, 1970
- Maria Teresia GIRARDI, *Il sapere e le lettere in Bernardino Tomitano*, Milano, 1995
- Paul F. GRENDLER, *The universities of the Italian Renaissance*, 2002, 2004
- Bodo GUTHMÜLLER, *Zur Theorie des Dialogs im späteren Cinquecento: die Apologia dei Dialogi des Sperone Speroni (1574) = Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*, hersg. Bodo GUTHMÜLLER ó Wolfgang G. MÜLLER, Harrassowitz, Wiesbaden, 2004, 165-183
- Rudolf HIRZEL, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*, Leipzig, 1895
- HOLLER László, *šFeljegyzések az erdélyi magyar történelemr lő Baranyai Decsi János történeti m vének keletkezési idejér l és kéziratairól*, MKSZ 117 (2001), 273-300
- HORN Ildikó, *A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei = šId vel palotákí ö ó Magyar udvari kultúra a 16-17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Budapest, 2005, 259-276
- HORN Ildikó, *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583-1585)*, Századok, 2006, 883-924
- HORN Ildikó, *Báthory István uralkodói portréja = Portré és imázs ó Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, 2008, 363-401
- HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009
- HORN Ildikó, *Felekezetiiség és vallási szimuláció = Színlelés és rejt zködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, LőHarmattan, Budapest, 2010, 125-143
- šId vel palotákí ö ó Magyar udvari kultúra a 16-17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Budapest, 2005
- IMRE Mihály, *Magyarország panasza: a Querela Hungariae toposz a XVIó XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995
- Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, 1987
- Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento*, a cura di Mieczysław BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967
- Werner KAEGLI, *Machiavelli in Basel = ders. Historische Meditationen*, Fretz&Wasmuth Verlag, Zürich, 1942, 119-181
- KAPOSI Márton, *A machiavellizmus jelenléte és Machiavelli hatása a magyar reneszánsz eszmevilágában = Idem, Él középkor és halhatatlan reneszánsz*, Hungarovox, Budapest, 2006, 145-224
- KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez*, Magyarságtudomány, 1942, 63-93
- KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest, 1964

- KLANICZAY Tibor, Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (az erdélyi udvar a XVI. század végén) = Pallas magyar ivadéka, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985, 104-123
- KLANICZAY Tibor, Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában = Pallas magyar ivadéka, 1536211
- KLANICZAY Tibor, A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius = Stílus, nemzet és civilizáció, Balassi, Budapest, 2001, 224-235
- KLANICZAY Tibor, Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása = Stílus, nemzet és civilizáció, 236-249
- Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit, hg. Volker LEPPIN-Ulrich A. WIEN, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 2005
- šKöztes-Európaö vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére, szerk. BAGI Dániel ó FEDELES Tamás ó KISS Gergely, Kronosz, Pécs, 2012
- Karol KORANYI, La costituzione di Venezia nel pensiero politico della Polonia = Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento, a cura di Mieczysław BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, 206-215
- KÖPECZI Béla, A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovacsóczy Farkas dialógusáról). Itk, 1970, 577-587
- Béla KÖPECZI, Gli inizi della letteratura politica ungherese e Venezia = Venezia e Ungheria nel Rinascimento, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973, 469-478
- KÖPECZI Béla, A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas dialógusáról = Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 13-30
- Jill KRAYE, Eclectic Aristotelianism in the Moral Philosophy of Francesco Piccolomini = La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità, 57-83
- KRUPPA Tamás, Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi m veinek tükrében, Lymbus 2004, 19-50
- KRUPPA Tamás, Nagyvárad jelent sége a Báthoryak m vel dés- és valláspolitikájában, Századok, 2005, 945-968
- KRUPPA Tamás, Respublica vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról, Erdélyi Múzeum 2011/3-4, 82-92
- William J. LANDON, Politics, Patriotism and Language. Niccolò Machiavelli's «Secular Patria» and the Creation of an Italian National Identity, Peter Lang, New York, 2005
- La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità. Atti del Colloquio internazionale in memoria di Charles B. Schmitt (Padova, 4-6 settembre 2000), a cura di Gregorio PIAIA, Editrice Antenore, Romaô Padova, 2002
- Walther LUDWIG, Formen und Bezüge frühneuzeitlicher lateinischer Dialoge = Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance, hersg. Bodo GUTHMÜLLER ó Wolfgang G. MÜLLER, Harrassowitz, Wiesbaden, 2004, 59-104
- Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 1987
- Jan MALARCZYK, La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia, ed. seconda ampliata, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969

- David MARSH, Dialogue and discussion in the Renaissance = The Cambridge History of Literary Criticism, vol. 3: The Renaissance, ed. Glyn P. NORTON, Cambridge Univ. Press, 1999; 265-270
- David MARSH, Lucian and the Latins. Humor and Humanism in the early Renaissance, Michigan Univ. Press, 1998.
- John MARTIN, Venice's hidden enemies. Italian heretics in a renaissance city, University of California Press, 1993
- William MCCUAIG, Carlo Sigonio ó the changing world of the late Renaissance, Princeton University Press, 1989
- Paola MOLINO, L'Impero di carta. Hugo Blotius Hofbibliothekar nella Vienna di fine Cinquecento, PhD thesis, European University Institute, 2011
Firenze, 1973, 199-214
- ZE Sándor, Ő neiért bünteti Isten a Magyar népet. Ő Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, 1991
- ZE Sándor, A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar űtköz zóna népeességénél, Budapest 2006 (METEM könyvek)
- PÁLFFY Margit, Ő..scilicet ut non nobis sed aliis semper vivamus. Ő Kovacsóczy Farkas dialógusának bemutatása = ŐKöztes-Európa Ő vonzásában. Őnnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére, szerk. BAGI Dániel ó FEDELES Tamás ó KISS Gergely, Kronosz, Pécs, 2012, 383-399
- PAPP Márta, Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái, Budapest, 1940
- PETNEHÁZI Gábor, Machiavellizált Erasmus? Kovacsóczy Farkas dialógusa = Classica, Mediaevalia, Neolatina 5, szerk. HAVAS László ó TEGYEY Imre, Debrecen, 2010, 71-80
- PETNEHÁZI Gábor, Erasmo Machiavellizato? Il dialogo di Farkas Kovacsóczy = Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis: Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies, ed. Astrid STEINER WEBER, Leiden, Brill, 2012, 835-845
- PETNEHÁZI Gábor, Kovacsóczy Farkas kéziratoss feljegyzései és a XVI. századi Mátyás-hagyomány. Elveszett históriás énekeink nyomában, Itk 116 (2012), 593-611
- PIRNÁT Antal, Die ideologie der Siebenbürger Antitrinitarer in den 1570er Jahren, Budapest, 1961
- PIRNÁT Antal, Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola), Helikon 1971, 363-392
- Antal PIRNÁT, L'Atalia e gli antitrinitari transilvani = Venezia e Ungheria nel Rinascimento, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973, 429-448
- PIRNÁT Antal, A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejl désének vázlatoss az 1570-es évek elejéig = Irodalom és ideológia a 16-17. században, szerk. VARJAS Béla, Budapest, 1987, 9-59
- POSSÁR Anna-Mária, Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez, KM 1997, 178-195
- RÁCZ Lajos, F hatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben, Budapest, 1992
- Rapporti veneto-ungheresi allæpoca del Rinascimento, ed. Tibor KLANICZAY, Budapest, 1975
- Gary REMER, Humanism and the rhetoric of toleration, Pennsylvania Univ. Press, 1996
- Renaissance Humanism ó Foundations, Forms and Legacy I-III, ed. Albert RABIL Jr, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 1988

- Merio SCATTOLA, Arnisaeus, Zabarella e Piccolomini: la discussione sul metodo della filosofia pratica alle origini della disciplina politica moderna = La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità, 273-311
- SIMON József, Enyedi György (1555-1597) és a szillogizmus középfogalma, Világosság, 2009, 41-48
- Quentin SKINNER, Machiavelli, szerk. KONTLER László, Atlantisz, Budapest, 1996
- Quentin SKINNER, Political philosophy = The Cambridge History of Renaissance Philosophy, ed. Charles B. SCHMITT ó Quentin SKINNER, Cambridge Univ. Press 1988, 389-453
- Jon R. SNYDER, Writing the scene of speaking. Theories of dialogue in the late Italian Renaissance, Stanford University Press, 1989.
- S. OBERMAYER Erzsébet, Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentumok a velencei levéltárban, Itk 79 (1975), 681-685
- Aldo STELLA, Dall'anabattismo al socinianesimo nel cinquecento Veneto, Liviana Editrice in Padova, 1967
- Aldo STELLA, Studenti e docenti patavini tra riforma e controriforma = Studenti, università, città nella storia padovana, atti del convegno Padova 6-8 febbraio 1998, a cura di Francesco Piovan ó Luciana Stran Rea, Edizioni Lint, 2001, 371-387
- SZABÓ György, Kassai Dávid Zsigmond, Nyelv- és irodalomtudományi közlemények, 1968, 41-53.
- SZABÓ György, Abafáji Gyulai Pál, Budapest, 1974
- SZÁDECZKY Lajos, Báthory István lengyel királlyá választása 1574-1576, Budapest, 1887
- SZÁDECZKY Lajos, Kovacsóczy Farkas kancellár 1576-1594, Budapest, Franklin, 1891
- Angelo TAMBORRA, Cristoforo Warszewicki e la diplomazia del Rinascimento in Polonia = Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento, a cura di Mieczysław BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, 159-206
- TRENCSENYI Balázs, Conceptualizations of Statehood and Nationhood: The Hungarian Reception of Reason of State and the Political Languages of National Identity in the Early Modern Period, East-Central Europe, Vol 29, Nr. 1-2. (Autumn 2002), 1-26
- TRENCSENYI Balázs, Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-kontextualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról = A történész szerszámos-ládája, szerk. SZEKERES András, Budapest, 2003, 117-158
- Balázs TRENCSENYI, Writing the nation and reframing early modern intellectual history in Hungary, Studies in East European Thought 62 (2010), 135-154
- Balázs TRENCSENYI ó Márton ZÁSZKALICZKY, Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the early modern period = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010, 1-72
- TRÓCSÁNYI Zsolt, Erdély központi kormányzata 1540-1690, Budapest, 1980
- TRÓCSÁNYI Zsolt, Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében = Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Gondolat, Budapest, 1987, 129-135
- Tadeusz ULEWICZ, Gli scrittori polacchi del Cinquecento nell'ambiente umanistico di Padova e di Venezia = Italia, Venezia e Polonia tra umanesimo e rinascimento, a cura di Mieczysław

- BRAHMER, Komitet Neofilologiczny Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, 83-103
- Benedek VARGA, Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian political Thought of the sixteenth century = Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010, 285-313
- VARIAS Béla, Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely, Itk, 1970, 129-151
- VARIAS Béla, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei, Budapest, 1983
- VASS Miklós, Kornis György külföldi tanulása, Keresztény Magvet 1912, 209-229
- Venezia e Ungheria nel Rinascimento, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973
- VERESS Endre, Lengyelországi adalékok hazánk s f leg Erdély XVI-XVIII. századi történetéhez, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896
- VERESS Endre, A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig, Kolozsvár, 1906
- VERESS Endre, Berzeviczy Márton (1538-1596), Budapest, 1911
- Maurizio VIROLI, From politics to reason of state. The acquisition and transformation of the language of politics 1250-1600, Cambridge, 1992
- Maurizio VIROLI, Machiavelli's God, Princeton University Press, 2010
- Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Brill, Leiden, 2010.
- Teodor WIERZBOWSKI, Krzysztof Warszawicki (1543-1603) i jego dzieła, Warszawa, 1887